

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 3 (106)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

**Aibek
Sydykov**

– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)

**Akmaral
Ibrayeva**

– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)

**Zhaken
Taimagambetov**

– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)

**Zainolla
Samashev**

– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)

**Zhanat
Aimukhambet**

– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)

Ulan Umitkaliev

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Victor Merts

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Maxat Zhabagin

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Ulan Bigozhin

– PhD (Kazakhstan)

Zhaxylyk Sabitov

– PhD (Kazakhstan)

Paula Dupuy

– PhD (Kazakhstan)

Kara Abdulvahap

– Doctor, professor (Turkey)

Uli Shamiloglu

– PhD, professor (USA)

Gulnara Aitpaeva

– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)

Radivojevic Miljana

– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

<i>Әлибай Б.Е., Ерсариев А.М., Суюндикова М.Қ., Аққалиева А.Ш.</i> Жаңадария бойындағы ортағасырлық қоныстар (2022 жылғы барлау жұмыстары негізінде) <i>Alibay B., Ersariyev A., Suyundikova M., Akkalieva A.</i> Medieval Settlements along the Janadarya River (Based on exploration works of 2022) <i>Алибай Б.Е., Ерсариев А.М., Суюндикова М.Қ., Аққалиева А.Ш.</i> Средневековые поселения вдоль Жанадарьи (на основе разведочных работ 2022 года).....7	7
<i>Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ергобылов А.Е.</i> Қапал-Қызылағаш 1 қалашығындағы археологиялық жұмыстардың алдын-ала нәтижелері <i>Zhumataev R.S., Shakenov S.T., Ergabylov A.E.</i> Preliminary Results of Archaeological Works at the Kapal-Kyzylagash 1 Settlement <i>Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ергобылов А.Е.</i> Предварительные результаты археологических работ на городище Капал-Кызылағаш 1.....34	34
<i>Аминова Р.Н., Аккошкарлова Ж.Т., Тушева Е.К., Рахимжанова С.Ж.</i> Шижаға мен Құйылыс тұрақтарының жаңа материалдары <i>Aminova R.N., Akkoshkarova Zh.T., Tusheva Y.K., Rakhimzhanova S.Zh.</i> New materials from the Kuiyllys and Shizhaga sites <i>Аминова Р.Н., Аккошкарлова Ж.Т., Тушева Е.К., Рахимжанова С.Ж.</i> Новые материалы стоянок Куиылыс и Шижага.....46	46
<i>Болсынбек Т.Н.</i> Батыс Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейінің материалдарындағы Қазақстан тарихы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші ширегі) <i>Bolsynbek T.N.</i> The history of Kazakhstan in the materials of the West Kazakhstan Regional Museum of local lore (the 2 nd half of the 19 th c. – the quarter of the 20 th c.) <i>Болсынбек Т.Н.</i> История Казахстана в материалах Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.).....59	59
<i>Шақшақов Қ.Ғ., Токтаров Д.В.</i> В.Ф. Зайберт еңбектеріндегі Солтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы <i>Shakchakov K.G., Toktarov D.V.</i> Ancient History of Northern Kazakhstan in the Works of V.F. Zaibert <i>Шақшақов Қ.Ғ., Токтаров Д.В.</i> Древняя история Северного Казахстана в трудах В.Ф. Зайберта.....73	73
<i>Жақсылықова Н.Е.</i> Ортағасырлық «Шым қала» тарихи-мәдени кешені <i>Zhaksylykova N.E.</i> Medieval historical and cultural complex "Shym kala" <i>Жақсылықова Н.Е.</i> Средневековый историко-культурный комплекс «Шым қала»....85	85

Этнология / Ethnology / Этнология

Артықбаев Ж.О. Бәйті тарихы (топонимді тарихи-этнографиялық тұрғыдан талдау үлгісі)

Artykbayev Zh.O. History of Baite (historical and ethnographic analysis of toponyms)

Артықбаев Ж.О. История Байте (исторический и этнографический анализ топонимов).....99

Амдаев С.Д. Гаджар ханның айқындалмаған тұлғалық бейнесі

Atdaev S.J. Unknown Portrait of Gajar Khan

Амдаев С. Дж. Неизвестный портрет Гаджар-хана.....117

Кошман Т.В. XX ғасырдың басындағы Ақмола облысы Спасское ауылындағы ағаш сәулет ескерткішінің тарихы

Koshman T.V. History of a wooden architecture monument from the beginning of the 20th century in Spasskoe village of Akmola region

Кошман Т.В. История памятника деревянного зодчества начала XX века села Спасское Акмолинской области.....143

Ғылым жаңалығы/ Science news/ Новости науки

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә. Қостанай облысының ескерткіштерінде этноархеологиялық жаңа зерттеулер

Azhigali S.E., Ashim B.A. New ethnoarchaeological studies of monuments in Kostanay region

Ажигали С.Е., Ашим Б.А. Новые этноархеологические исследования памятников в Костанайской области.....155

Археология / Archaeology / Археология

<https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.01>

FTAMP: 03.41.01

*Әлибай Б.Е.¹, Ерсариев А.М.¹,
Суюндиқова М.Қ.¹, Аққалиева А.Ш.¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты

Алматы, Қазақстан

*e-mail: baukaalibai@gmail.com

ЖАҢАДАРИЯ БОЙЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚОНЫСТАР (2022 ЖЫЛҒЫ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Шірік рабат археологиялық экспедициясының (бұдан әрі ШРАЭ) 2022 жылы жүргізген барлау жұмыстары туралы баяндалады. Барлау жұмыстары нәтижесінде көне Іңкәрдария арнасы бойында орналасқан шлакты обалар тізімге алынып, келесі бағыт Жаңадарияның құрғақ арнасы бойындағы ортағасырлық қалалар мен қамалдарда жалғасты. Қалашықтар мен қамалдар әуеден суретке түсіріліп, беткі материалдары жиналды. Барлау барысында Сырлы там қала 2, Іңкәр қала 2 қалашықтары және Кекірелі қонысының орны анықталды. Қалашықтардан табылған беткі материалдардың көпшілігі керамика кешені. Орқаладан (Бестам-қала) табылған керамикалардың басым бөлігі Алтын Орда кезеңімен мерзімделетін Асанас, Қышқала қалаларынан табылған керамикаға ұқсас болып келеді. Сонымен қатар әшекей бұйымдар көптеп кездесті. Табылған бұйымдардың легін моншақтар құрайды.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталған ерте темір дәуірі және ортағасырмен мерзімделетін ескерткіштердің зерттелу тарихына ғылыми деректер негізінде талдау жасалды. Барлау жұмыстары көне Іңкәрдария, Жаңадария арнасының құрғап қалған аумақтарында жүргізілді. Жаңадария ескерткіштерін картаға түсіру, хронологиясы мен мәдени байланысын анықтау мақсатында жаңа ескерткіштер ашылды. Компьютерлік (QGIS және Google Earth Pro) бағдарламалар арқылы зерттеу нысандарының топографиялық жобалары, картасы жасалды. Бағдарламалар нәтижесінде ерте темір дәуірімен мерзімделетін жерлеу орындары мен ортағасырлық қалашықтардың орналасу ерекшеліктері айқындалды.

Кілт сөздер: Жаңадария, Іңкәрдария, экспедиция, шлакты обалар, барлау, қалашық, қоныс, ортағасыр.

Дәйексөз үшін: Әлибай Б.Е., Ерсариев А.М., Суюндиқова М.Қ., Аққалиева А.Ш.
Жаңадария бойындағы ортағасырлық қоныстар (2022 жылғы барлау жұмыстары негізінде)
// Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 7-33 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.01>

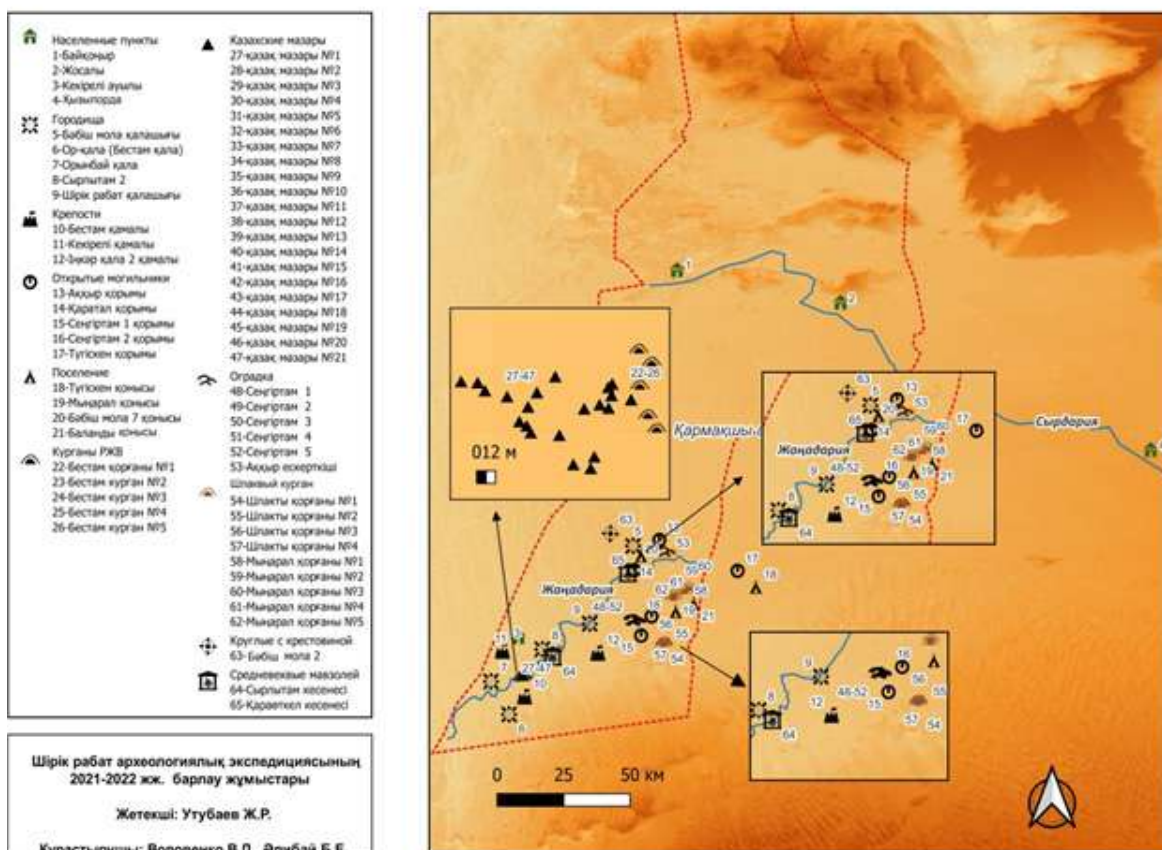
Кіріспе

Сырдарияның төменгі ағысы Арал бассейнінде орналасқан Тұран ойпаты жазығының бір бөлігін алып жатыр. Оның басым бөлігін Сырдария, Сарысу өзендері және ерте кезеңдері Қызылқұм арқылы өткен Іңкәрдария, Қуаңдария және Жаңадария өзендерінің алқабы құрайды.

Тіршілік көзі су болғандықтан жоғарыда аталған әрбір арнаның бойында әр кезеңді қамтитын ескерткіштер сақталған. Мәселен Іңкәрдария бойынан тас, қола дәуірлерінің (б.д.д. IV-III мыңжылдық) тұрақтары мен қоныстары табылса, Жаңадарияда ерте темір дәуірі мен орта ғасырлық қоныстар мен қалалар көп кездеседі. Қуаңдарияда ерте орта

ғасыр қоныстары жиі қоныстанса, ал, Ескідариялық пен қазіргі арна сағаларының бойында орта ғасырдың ескерткіштері сақталған.

2022 жылдың қыркүйек айында Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, ШРАЭ барлау тобы ерте темір дәуірі және ортағасырлық кезең ескерткіштеріне қазба-барлау жұмыстарын ұйымдастырды. Нәтижесінде ерте темір дәуірімен мерзімделетін екі жерлеу орнына қазба жүргізіліп, 4 шлакты обалар орны анықталды. Сонымен қатар, барлау кезінде ортағасырлық қалашықтар мен қамалдар көптеп кездесті. Олар Іңкәр қала 2, Сырлы там қала 2, Кекірелі қамалы және т.б (Сурет 1).

Сур. 1. Барлау жұмыстары негізінде анықталған ескерткіштердің картасы

Fig. 1. Map of monuments identified on the basis of exploration work

Материалдар мен әдістер

Мақаланың негізін барлау барысында Кекірелі қонысы, Орқала (Бестам-қала), Сырлы там қала 2, Іңкәр қала 2 табылған заттай деректер құрайды. Зерттеу нысандары Жаңадария мен Іңкәрдария арналарының бойында орналасқан. Алдымен анықталған ескерткіштердің әуеден фото түсірілімдері жасалды. Әуеден түсіру Дрон құрылғысы (DJI PHANTOM 4 ADVANCED) арқылы жүргізілді. Жасалған аэрофотонның көмегімен ескерткіштердің жалпы жоспарын жасауға және олардың өңдеуге мүмкіндік береді. Түсірілім жұмыстары аяқталған соң компьютерлік (QGIS және Google Earth Pro) бағдарламалар арқылы зерттеу нысандарының топографиялық жобалары, картасы жасалды. Бағдарламалар нәтижесінде ерте темір дәуірімен мерзімделетін жерлеу орындары мен ортағасырлық қалашықтардың орналасу ерекшеліктері айқындалды.

Сонымен қатар ортағасырлық қалалардан табылған керамика кешендері ХАЭӘ жүргізген зерттеу жұмыстарының негізінде архив деректері бойынша және Сырдария бойындағы басқа да ортағасырлық қалалардан табылған керамика кешендері бойынша типологиялық түрде талданды және сипаттамалары берілді. Керамика кешендерінің көрсеткіштері жасалды. Сондай-ақ, әшекей бұйымдарды реттеу кезінде салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылып, морфологиялық талдау жүргізілді. Оларды классификациялау, жүйелеу жұмыстары орындалды. Алынған нәтижелер Оңтүстік-шығыс, Орталық, Шығыс Қазақстан және Алтай өлкесі сияқты аймақтардан табылған аналогтардың кең ауқымын

пайдалану арқылы талданды. Зерттеу жұмысының әдістемесі тақырыптың өзі айқындап тұрғандай Сырдарияның төменгі ағысындағы XIX және XX ғғ. жүргізілген ізденіс жұмыстарына жекелеген зерттеушілердің қосқан үлесін көрсету, XIX және XX ғғ. зерттеу нәтижелерін салыстыру болып табылды. Сонымен қатар, жұмыс барысында тарихи-археологиялық зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

2022 жылғы барлаудың негізгі бағыты Жаңадария, Іңкәрдария арналары бойында орналасқан ортағасырлық ескерткіштер қайта қаралып, беткі материалдары жинақталған болатын. Олар, Орқала (Бестам қала), Іңкәр қала 2, Сырлы там қала 2, Кекірелі қонысы және т.б. ескерткіштердің сипаттамасы берілді.

Сырлы там қала 2. Шірік рабат қалашығынан батысқа қарай 25 км, Сырлытам кесенесінен (Қармақшы ауданы) солтүстік батысқа қарай 7 км қашықтықта құрғап қалған Жаңадария арнасының бойында орналасқан. Қаланың жалпы аумағы 2 гектарды құрайды, тегіс жазықта орналасқан қала орнынан үй-жайлардың сыртқы келбеті жақсы сақталған. Қабырғалардың қалыңдығы шамамен 1,5-4 м, биіктігі 1-2 м аралығында. Барлау барысында қалаға Жаңадариядан канал тартылып су жинаған тоғандардың орнын анықтадық (Сурет 2. А. Б. В).

Орқала (Бестам-қала) Хорезм жерімен арадағы шекаралық болып саналатын Сыр өңірінің ең шеткі Орқала (Бестам-қала) ескерткіші Жаңадарияның құрғақ арнасының оңтүстік жағалауында орналасқан, оның ауданы шамамен 390x300 м құрайды. Қалашық жоспарлы түрде салынған. Мұнаралардың орны жақсы

А

Б

Сур.2. А. Сырлы там 2 қалашығының әуеден көрінісі. Б. Моншақтар, қоладан және темірден жасалған бұйымдар

Fig.2. A. Aerial view of the town of Syrly Tam 2. Б. Beads, bronze and iron products

В

Сур.2. В. Сырлы там 2 қалашығынан табылған керамика кешені
Fig.2. B. Complex of ceramics found in the village of Syrly Tam 2

сақталған және қалашықтың сырты үлкен ормен қоршалған (Сурет 3. А).

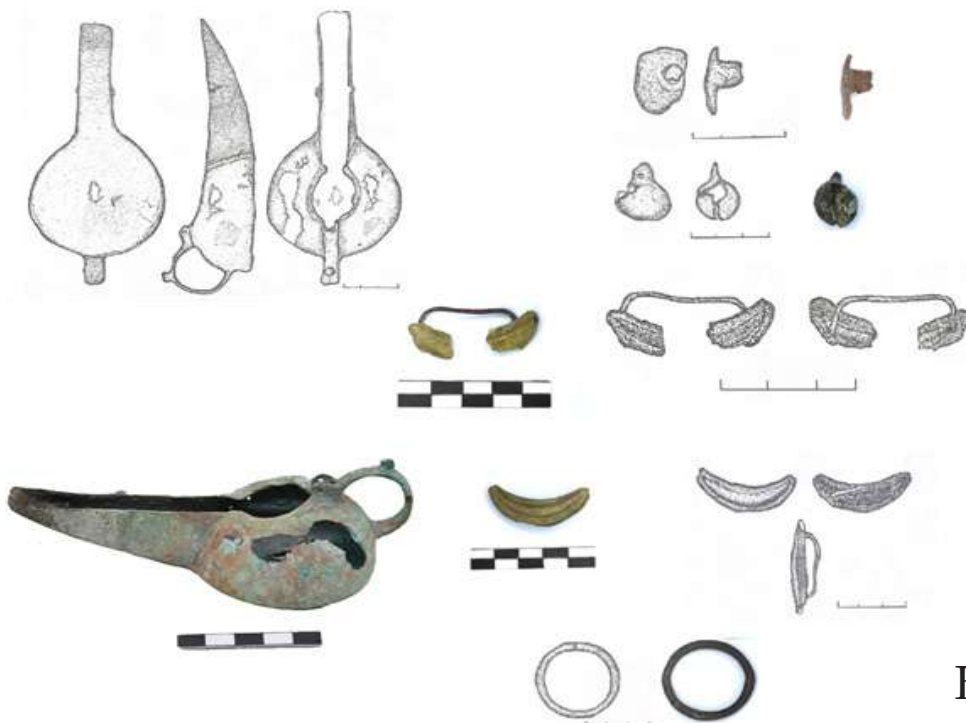
Мұнаралар арасындағы қабырғалардың биіктігі шамамен 1,5 м, ені – 10 м. Екінші қабырға ішкі қабырғадан төмен болды, шұңқырдың ені 20-дан 50 м-ге дейін, тереңдігі 2-3,5 м. Солтүстік және оңтүстік

қабырғаларда алдын-ала бекіністердің күрделі жүйесі белгіленген.

С.П. Толстов 1946 ж. зерттеуі бойынша қалашықтың солтүстік-шығыс бөлігінде үлкен төмендетілген аймақ бар: бұл аумақ су қоймасы немесе базар алаңы болуы мүмкін, деп топшылаған. Сондай-ақ қала

А

Б

Сур.3. А. Ор қала (Бестам-қала) әуеден көрінісі. Б. Қоладан, темірден жасалған шырағдан және т.б. бұйымдар

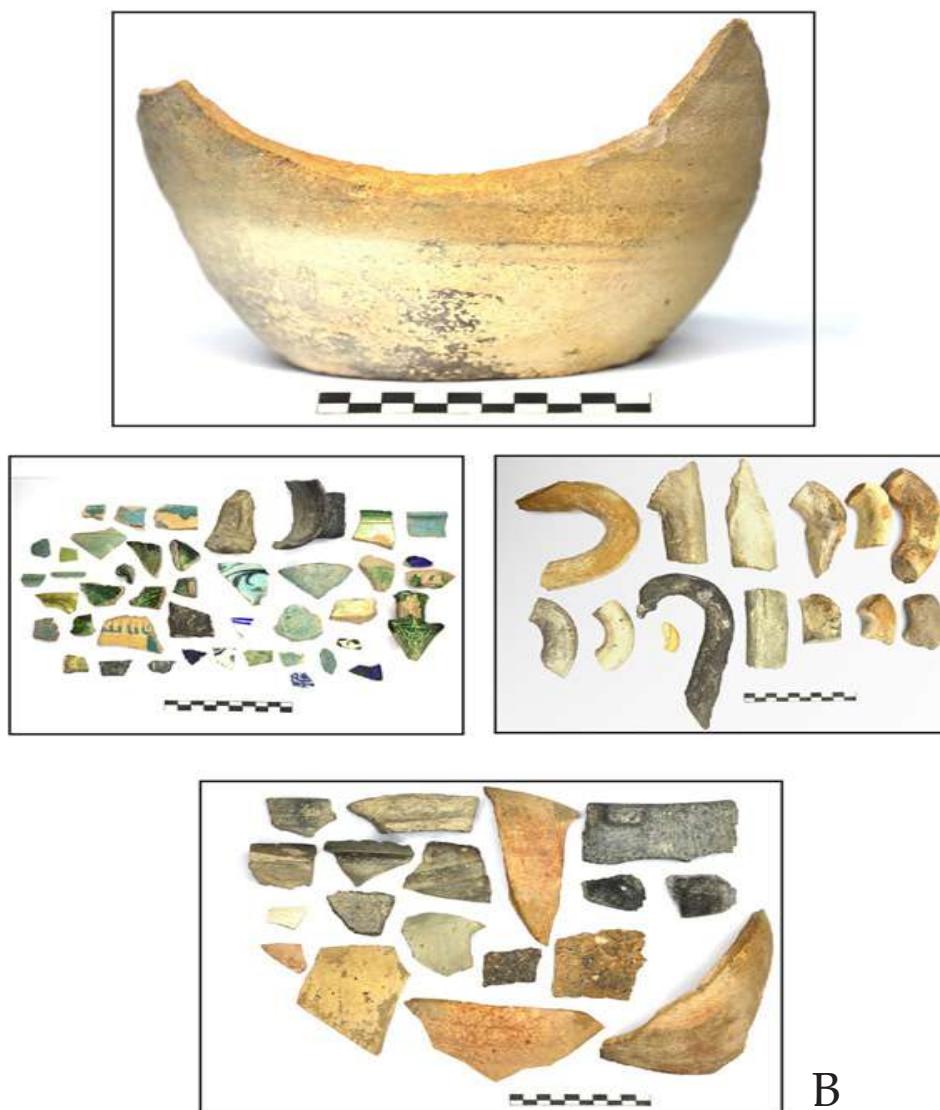
Fig.3. A. Aerial view of Or town (Bestam-town). Б. Bronze, iron candlesticks, etc.

орталығында күйдірілген кірпіштен салынған тікбұрышты ғимарат (23x23x5см) бар екенін атап өтеді (Толстов, 1962: 288; Минашина, 1963: 28).

Барлау кезінде ескерткіштен беткі материалдар жинақталды. Олардың ішінде керамика, қола шырағдан, қапсырмалар және т.б. заттар кездеседі (Сурет 3. Б. В).

1954 жылы ХАЭЭ Сырдарияның төменгі ағысында төрт бағыт бойынша: 1) Оң жағалау; 2) Сол

жағалау; 3) Жаңадария; 4) Іңкәрдария бағыттары бойынша археологиялық барлау жұмыстарын жүргізеді экспедицияның негізгі мақсаты өңірдегі ежелгі мәдениеттерге тиесілі ескерткіштерді анықтау және оларды есепке алып беткі қабаттарынан археологиялық олжаларды жинау еді. Жаңадария бағытында жүргізілген барлау жұмыстары кезінде ортағасырлық Құмқала қаласы мен қамалы зерттеліп беткі қабатынан табылған қыш ыдыстарын талдау

Сур.3. В. Ор қала (Бестам-қала) табылған керамика кешені
Fig.3. B. Complex of ceramics found in the Or-town (Bestam-town)

нәтижесінде Құмқала қалашығы IX-XIV және XV ғғ., Құмқала қамалын XII-XV ғғ. мерзімдеген (Виноградов, 1954: 18 - 19). Іңкәрдария бойында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында Асанас қаласына зерттеу жүргізілген, беткі қабатынан алынған археологиялық олжаларға қарап ескерткіштің VI-VII ғғ. мен XV ғасыр аралығында үздіксіз тіршілік еткендігі анықталған (Виноградов, 1954: 27 - 33). 1957 жылы Орқала ескерткіші мен Сырлытам кесенесінде зерттеу жүргізілді (Андрианов, 1960: 183-188).

Кекірелі бекінісі. Кекірелі ауылынан оңтүстік батысқа қарай 8 шақырым жерде, Жаңадария арнасының бойында орналасқан. Қамалдың өлшемдері солтүстік қабырғасы шығыстан батысқа қарай 110 м, шығыс қабырғасы солтүстіктен оңтүстікке қарай 150 м, оңтүстік қабырғасы шығыстан батысқа қарай 102 м, батыс қабырғасы оңтүстіктен солтүстікке қарай 145 м құрайды. Қамалдың сақталған қабырғаларының биіктігі 0,5 м және үш мұнара орны анықталды (Сурет 4. А. Б). Екі мұнара батыс қабырғада орналасқан, үшінші мұнара оңтүстік қабырғасының орта тұсында орналасқан. Қамалдың қақпасы солтүстік-батыс қабырғада орналасқан тәрізді, ұзындығы шамамен 7 м.

Бекіністің екі бетіне Жаңадариядан арықтар тартылған және арықтардан бірнеше су жинайтын бөгендер қазылғандығын көрдік. Барлау барысында керамика және қоладан жасалған бұйымдар, монеталар беткі қабатынан жиналып алынды (Сурет 4. В. Г. Д).

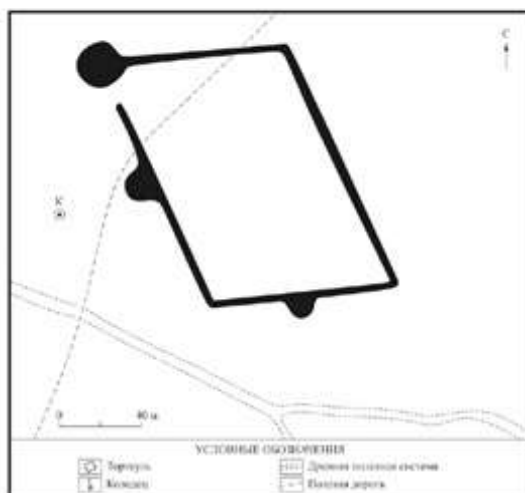
1959-1961 жылдары Іңкәрдария арнасының бойында жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижесінде

IX-XI ғғ. мерзімделетін бірнеше оғыз ескерткіштері анықталып жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілді. ХАЭЭ 1961 жылы жүргізілген зерттеулер кезінде Іңкәрдарияның шығысынан Қожақазған 2, 3 қоныстары ашылып ғылыми айналымға енді. Іңкәрдарияның оңтүстік және солтүстік бөлігіндегі шағын үй-жайлармен қатар орналасқан Сырлытам қала және Заңғар қала ескерткіштері ашылды. 1962 жылы С.П. Толстовтың осы кезге дейінгі Сырдарияның төменгі ағысында жүргізген зерттеу жұмыстарының қорытындысы ретінде «По древним дельтам Окса и Яксарта» атты монографиясы жарияланды. Аталған еңбекте өңірдегі ортағасырлық қалалар мен зерттеу кезінде анықталған археологиялық олжаларға қатысты мәліметтер қамтылған (Толстов, 1962).

Іңкәр қала 2. Шірік рабат қалашығынан оңтүстікке қарай 15 км жерде Жаңадарияның құрғап қалған арнасының бойында орналасқан. Қамалдың көлемі 70x70 м. Оңтүстік бөлігінде ені 7 м болатын қақпа орны анықталды. Сыртқы қабырғалардың орташа биіктігі 1-2 м. Қамалдың бұрыштарында мұнара орындары бар (Сурет 5. А). Беткі қабатынан алынған керамика кешендері шірікрабат мәдениетінің керамикасына ұқсас, алайда, кейінгі ортағасырлық халықтар қайта келіп мекендеген болуы мүмкін (Сурет 5. В. Г). Себебі керамиканың көпшілігі ортағасырға тән. Соған байланысты бұл қамалды екі мәрте қоныстанған болуы ықтимал. Барлау жұмыстары негізінде қамалдың әуеден көрінісі түсірілді. Іңкәр қала 2 қамалы көне Іңкәрдария арнасының солтүстігінде жақын орналасқан (Сурет 5. Б).

А

Б

В

Г

Д

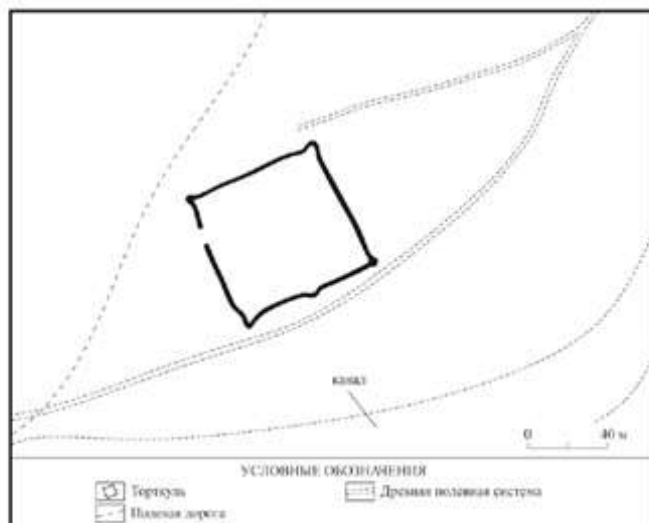
Сур.4. А. Кекірелі қамалының әуеден көрінісі. Б. Жоспары. В. Керамика.

Г. Монеталар. Д. Темірден жасалған бұйым

Fig.4. A. Aerial view of Kekireli Castle. Б. Plan. В. Ceramics. Г. Coins. Д. Iron item

А

Б

В

Г

Сур.5. А. Іңкәр қала 2 қалашығының әуеден көрінісі. Б. Жоспары. В. Г. Керамика
Fig.5. A. Aerial view of the city of Inkar 2. Б. Plan. В. Г. Ceramics

1972 жылы ХАЭЭ зерттеулері кезінде Сырдария өзенінің оңтүстік-шығысында Инкардария, Жаңадарияның орта ағысы мен Мырзалы шатқалына дейінгі жерлерде барлау жұмыстары жүргізілді. Ортағасырлық Асанас қаласында Н.Н. Вактурская археологиялық зерттеу жүргізді (Вактурская, 1970).

Орынбай қала. Қалашық Кекірелі ауылынан оңтүстік батысқа қарай 10 км, Жаңадария арнасы бойында орналасқан. Қалашықтың жоспары төртбұрышты, көлемі 400x300 м, төртбұрышты үйінді дуалмен қоршалған. Қабырғаларының биіктігі 1-1,5 м. Қалашықтың ортасында цитаделі бар. Цитадельдің көлемі 31x20 м, қабырғаларының биіктігі 4 м, қалыңдығы 70 см болатын 12 бөлмелері жақсы сақталған. Көлемі 8,5x7,5 м, қабырғаларының биіктігі 2 м, қалыңдығы 50 см болатын үш бөлмелік мешіттің орны сақталған. Сыртқы бекініс қабырғасының айналасында қалашықты қоршап жатқан ор бар. Қақпа қалашықтың оңтүстік жағында орналасқан (Сурет 6. А. Б. В). Қала ішіне солтүстік-шығыстан арық тартылған. Арықты Жаңадария арнасынан алған.

Орынбай қаланы зерттеу барысында жүзіктер, монета сынығы мен шегелер табылды (Сурет 6. Г).

Барлау барысында анықталған керамикалық материалдардың сандық көрсеткіші диаграмма түрінде көрсетілді. Керамикалық материалдарды зертханалық талдау барысында төмендегідей міндеттер қойылған болатын:

- қыш ыдыстардың жасалу техникасы, құрамы, күйдіру сапасы, сыртқы беттеріндегі ангоб, таңба, белгі жөнінде сипаттама жасау;

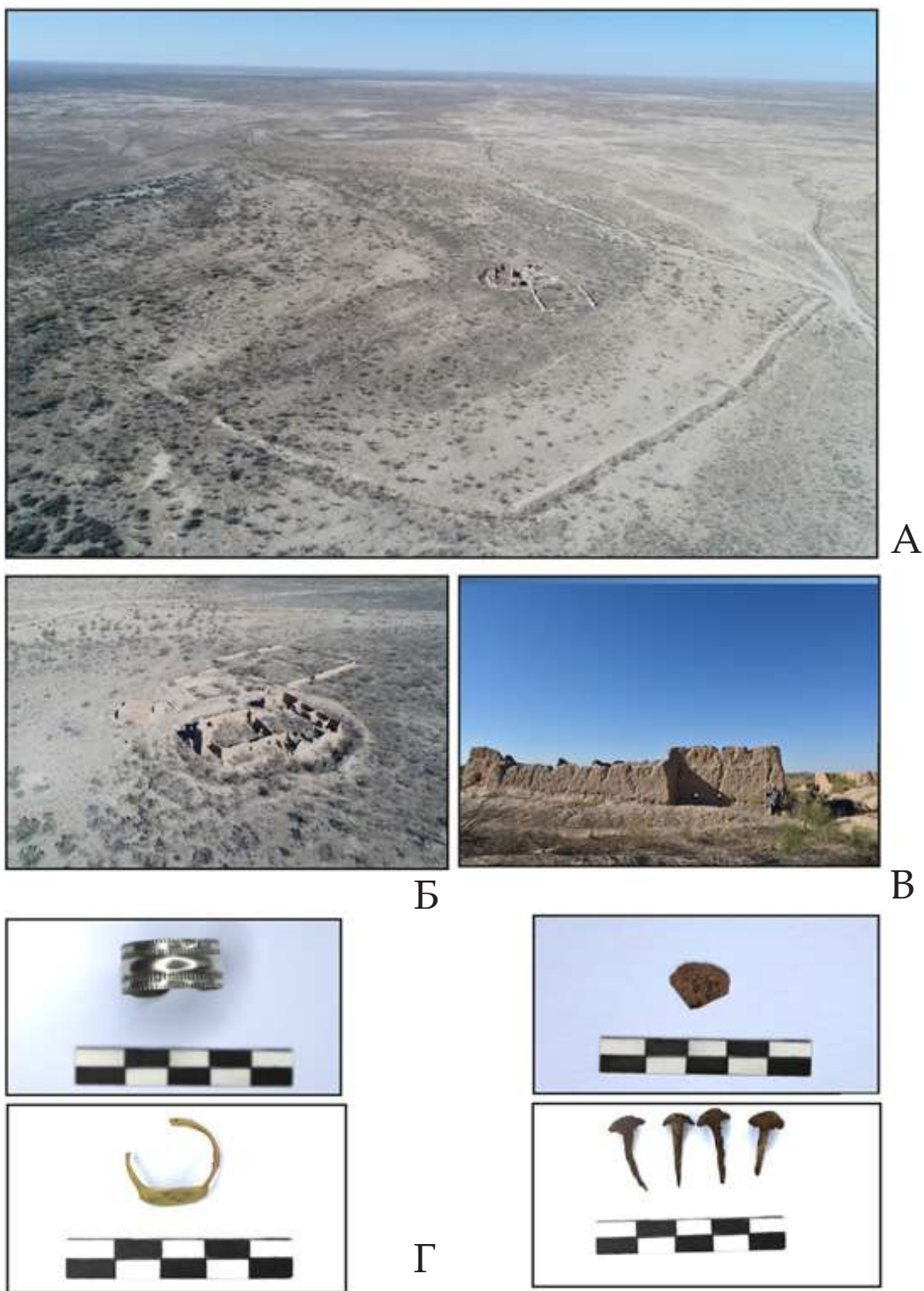
- ыдыстарды функционалдық

мақсаттарына қарай бөлу және жіктеу;

- анықталған барлық материалдардың статистикалық мәліметін дайындау. Қыш ыдыстарды сипаттауда әрбір ыдыстың пішіні, өлшемі, қалыпталу, күйдірілу сапасы, сыртқы бетіндегі өрнек және белгі түрлері негізге алынды. Ал, саз құрамы фрагмент сынықтарын көзбен шолып қарау арқылы анықталды. Қыш ыдыстар жасалу технологиясына қарай шарық және жапсырма әдісімен жасалған. Пайыздық үлесі бойынша шарық көмегімен дайындалған ыдыстардың басым екендігін көреміз. Ыдыстардың түстері әр түрлі қоңыр, ашық және қанық қызыл, қызғылт-қара. Қыш ыдыстарды пайдалану мақсаттарына қарай негізгі үш топқа бөліп қарастырамыз:

- 1) асханалық ыдыстар (құмыра, тостаған, шағын табақ, саптыаяқ, кесе);
- 2) ас үйлік ыдыстар (қазан, көзе);
- 3) шаруашылық ыдыстар (құм).

Асханалық ыдыстар. Құмыралардың жасалу технологиясы мен ұстауға арналған тұтқаларына қарай төрт түрге бөлдік. 1) шарық көмегімен жасалған құмыралар өте ұқыпты, сапалы дайындалған. Пішіні шар тәрізді бүйірі ауыз бөлігінде қысыла түскен. Ернеу жиегі қиғаш келген, тегіс қимасында төртбұрышты. Жұқа әрі жалпақ келген ұстауға арналған тұтқаның жоғарғы бөлігі ернеу бөлігіне, төменгі бөлігі иық бөлігіне жапсырылған. Түсі ашық қоңыр. Ыдыстың сыртқы бетінде қанық қоңыр ангоб іздері бар. Ернеу диаметрі 16 см, тұтқа биіктігі 4 см, ұзындығы 3,5 см, қалыңдығы 1 см. 2) Жапсырма әдісімен жасалған құмыраның пішіні сопақша келген. Түсі қара-қызыл, Сазға көп мөлшерде шлак араластырылған. Бір қалыпты күйдірілмеген. Ыдыстың

Сур.6. А. Орынбай қалашығының шығыстан көрінісі. Б. Цитадельдің әуеден көрінісі.

В. Цитадельдің сақталған қабырғасы. Г. Жүзіктер, монета сынығы, шпегелер

Fig.6. A. View of the village of Orynбай from the East. Б. Aerial view of The Citadel.

В. The preserved wall of The Citadel. Г. Rings, coin fragments, nails

сыртқы беті тегістелмеген. Ілмек тәрізді тұтқаның жоғарғы бөлігі мойын бөлігіне, төменгі бөлігі бүйіріне орналасқан. Тұтқаның биіктігі 4-6 см, қалыңдығы 1,5-2 см. 3) Жапсырма әдісімен жасалған құмыраның ернеу жиегі жоғары қарай сүйірлене түскен. Қимасында үшбұрышты. Ернеу бөлігінің сыртқы бетінде саусақтың көмегімен батырылған, үшбұрыш тәрізді жапсырмасы бар. Түсі қызғылт-қара. Бірқалыпты күйдірілмеген. Сазға көп мөлшерде қиыршық тас, шамот араластырылған. Қысқа мойны цилиндр тәрізді, қысыңқы келіп, төменге қарай ашыла түскен. Ернеу жиегінің диаметрі 16 см. Сондай-ақ барлау барысында сыртқы беті горизонталь толқынды өрнектермен безендірілген құмыралардың бүйір бөліктері табылды. 4) Бұл түрдегі құмыралардың бүйір бөлігі сақталған. Шарықта өте ұқыпты, әрі сапалы дайындалған құмыралардың сыртқы бетіне қалып көмегімен өсімдік өрнектері соның ішінде тоғыз күлтелі үлкенді-кішілі гүл өрнектері құмыраның бүкіл бөлігіне түсірілген. Құмыраның түсі сұр.

Асханалық ыдыстар тобын сырланған тостаған, шағын табақ және кесе ыдыстары құрайды. Тостағанның екі түрі кездесті: 1) Тұғыры дөңгелек келген, пішіні жарты шар тәрізді тостағанның ішкі беті ашық көк сырмен боялған. Түбінің диаметрі 8 см. 2) Жарты шар пішінді тостағанның қабырғасы жұқа. Тостағанның ернеу бөлігі тік келген. Қимасы дөңгелек. Ыдыстың сыртқы беті сұр ангобпен көмкерілген. Мойын бөлігінде күйдірілуге дейін үшкір заттың көмегімен толқын секілді өрнек салынған. Ернеу диаметрі 15 см.

Табақтың төрт түрі табылды.

1) Ернеу жиегі дөңгелек, жазық келген табақтың ішкі бетінде түбінен сәл жоғары бір қатарда вертикаль сызықтарды күйдіруге дейін қатты заттың көмегімен сызып түсірген өрнегі бар. Сондай-ақ ыдыстың екі жақ беті де көк түспен сырланған. Табақтың диаметрі 20 см. 2) Ернеу бөлігінің жоғарғы жағы қанық жасыл түспен одан кейін айналдыра горизонталь екі сызық жүргізіліп, ашық жасыл шыңылтырлы сырмен екі бетіде боялған табақтың диаметрі 22 см. Ернеу жиегі жоғары қарай сүйірлене түскен, қимасында үшбұрышты. 3) Қабырғасы жұқа, ұқыпты, әрі сапалы дайындалған табақтың тек бүйір бөліктері сақталған. Сондай-ақ ыдыс бөліктерінен ашық көк түске қанық көк және қара сырлармен өсімдік тәрізді өрнектерді салу арқылы безендірілгенін анық аңғаруға болады. 4) Шағын табақ тұғырдан жоғары қарай ашыла түскен, екі жақ беті де ашық көк түсті. Осы түске қанық көк және қара түсті өрнектер түсіріліп, безендірілген. Сыртқы бетіндегі өрнектер вертикаль қара, көк сызықтармен безендірілсе, ішкі беті өсімдік бейнелері секілді әсемделген. Ернеу жиегі жоғары қарай сүйірлене түсіп, қимасында үшбұрышты келген. Ернеу диаметрі 10 см, түп диаметрі 6 см.

Кесенің екі беті де аспан көк түстес сырмен көмкерілген, ернеу диаметрі 10 см. Қимасы дөңгелек кесенің ернеу жиегі сәл ішке бүрілген.

Саптыаяқ. Бұл топтағы ыдыстың сыртқы өрнектелуі мен тұтқасына орай екі түрі кездесті. Саптыаяқтардың пішіні төменнен жоғары қарай ауыз бөлігінде тарыла түскен. Ернеу жиектері жоғары қарай сүйірлене түсіп, қимасында үшбұрышты болып келген. 1) Биіктігі 3,5 см, ұзындығы 2 см болатын ұстауға арналған тұтқасының

орны бар сапты аяқтың тұтқаның жоғарғы бөлігі жапсырылған мойын бөлігінде күйдірілуге дейін қатты заттың көмегімен вертикаль екі сызық түсірілген. Түсі қызғылт-қара. Сазға шамот және гипс араластырылған. Күйдірілуі бір қалыпты емес. Ернеу диаметрі 10 см. 2) Бұл саптыаяқтың ерекшелігі сыртқы бетіне түсірілген вертикаль және горизанталь сызықтары жапсырма арқылы шығыңқы етіп өрнектелген. Сондай-ақ иық бөлігінде шығыңқы үшбұрыш жапсырмалары бар. Ернеу диаметрі 8 см.

Ас үйлік ыдыстар. Көзелерді пішіндеріне қарай бес түрге бөліп қарастырамыз. 1) Бүйірлері шар тәрізді шығыңқы келген көзелердің ернеу жиектері жалпақ болып, сыртқа қайрылған, қимасында «Г» тәрізді. Мойын бөлігі қысылып, аузына қарай қайта ашыла түскен, түсі қара қоңыр, бір қалыпты күйдірілмеген. Ыдыстардың сыртқы беті тегістелмеген. Ернеу диаметрлері 12-14 см, қабырға қалыңдықтары 0,5-1 см. 2) пішіні ас үйлік ыдыстар тобындағы қазан пішіндеріне ұқсас көзелердің қабырғалары жұқа, ұқыпты жасалған. Қысқа мойынды ернеу жиектері дөңгелек келген. Мойын бөлігінен сәл төмен орналасқан доға тәрізді құлағының жиегі қатты заттың көмегімен бастырылып, өрнектелген. Ернеу диаметрі 9 см, құлағының ұзындығы 7,5 см, биіктігі 2 см, қабырға қалыңдығы 0,4 см. Түсі қоңыр, ыдыстың сыртқы беті қанық қоңыр ангобпен көмкерілген. 3) пішіні банка тәрізді, бүйірі сопақша келген көзенің ернеу жиегі тегіс, тік қимасында төрт бұрышты, келесі көзенің ернеу жиегі қиғаш кесілген тәрізді, қимасында үшбұрышты болып келген. Түсі қара қоңыр, сазға көп мөлшерде шамот

және органика араластырылған. Ернеу жиегі тегіс келген көзенің мойын бөлігінде көлденең саусақпен батырылып жасалған жапсырмасы бар. Ернеу диаметрі 9-14 см, қабырға қалыңдығы 0,5-0,8 см. 4) Пішіні жарты шар тәрізді көзелердің мойын бөлігінде саусақтың көмегімен батырылып, өрнектелген жапсырмасы бар. Осы жапсырманың үстінде жалпақ, ілмек тәрізді тұтқасы жапсырылған. Түсі қоңыр. Сазға тас, шамот, органика араластырылған. Көзені сыртқы беті тегістелмеген. Ашық сұр түсті ангоб іздері сақталған. Ернеу диаметрі 13 см, қабырға қалыңдығы 0,8 см, тұтқаның биіктігі 7,5 см, ұзындығы 4 см. 5) шағын көзелердің ернеу жиектері дөңгелек қалыңдатылып сомдалған. Сыртқы беті горизанталь түсірілген бедерлі сызықтармен безендірілген. Түсі қанық қоңыр. Сазға көп мөлшерде майда тас араластырылғанын анық байқауға болады. Ернеу диаметрі 13 см.

Қазан. Бұл топтағы ыдыстар жапсырма әдісімен жасалып, ашық отта күйдірілген. Түсі қара, қоңыр, қанық қоңыр ангобпен көмкерілген. Сазға майда тас, шамот араластырылған. Қазандардың үш түрі тіркелді:

1) бүйірі шығыңқы келген қазанның ернеу жиегі жалпақ, тегіс сыртқа шығыңқы келген. Қимасында «Т» тәрізді. Ернеу диаметрі 18 см.

2) доға тәрізді тұтқалары ернеу бөлігімен бірге сомдалып жасалған. Ернеу жиектері тік, қимасында төрт бұрышты болып келген. Ернеу диаметрлері 15-16 см. аралығында ауытқиды. Бірінші тұтқаның ұстауға арналған бөлігі төмен бағытталса, екінші тұтқа керісінше, жоғары қарай иіліп жасалған. 3) Пішіні шар тәрізді дөңгелек келген қазанның ілмек тәрізді тұтқасы көлденеңнең жапсырылған.

Тұтқа ұзындығы 8 см, биіктігі 5,5 см, қалыңдығы 2,3 см. Түсі қанық қоңыр, сазға органика және қиыршық тас араластырылған. Қазанның сыртқы бетінде күйе іздері жақсы сақталған.

Шаруашылық ыдыстар. Құмның екі түрі тіркелді: 1) Ернеу жиегі тегіс, жалпақ келген, қимасында төртбұрышты. Пішіні көзе тәрізді, ашық формалы. Сапалы және өте ұқыпты жасалған. Ыдыстың сыртқы беті жақсылап тегістелген. Ернеу диаметрі 36 см, қабырға қалыңдығы 1 см. Сазға көп мөлшерде шамот және органика араластырылған. Түсі қызғылт және қара. Бір қалыпты күйдірілмеген. 2) шарық көмегімен жасалған құмның ернеу жиегі тегіс, жалпақ, қимасында тіктөртбұрышты келген. Қысқа мойынды, иығы түсіңкі. Мойын бөлігінде күйдірілуге дейін қатты заттың көмегімен түсірілген үш қатар түсірілген толқынды өрнекпен безендірілген. Түсі қоңыр. Ыдыстың сыртқы бетінде қанық қоңыр ангоб іздері жақсы сақталған. Сазға майдаланған гипс және шамот араластырылған. Ернеу диаметрі 31 см, қалыңдығы 1,5 см.

Барлау жұмыстары барысында керамикалық материалдармен бірге **Шаруашылық-тұрмыстық** бұйымдар анықталды. *Шырағдан.* Қанық жасыл түсті шыңылтырлы сырмен боялған шырағданның екі тұтқасы сақталған. Тұтқаның жоғарғы бөлігі үшбұрышты болса, төменгі бөлігі цилиндр тәрізді. Жоғарғы бөлігі үшбұрыш қоршалып сызылған, оның ішінде үш бөліктен тұратын қазақша оюға ұқсайтын өрнекпен безендірілген.

Дастархан (?) Қолмен сомдалған бұйымның беткі қабаты батырылып түсірілген вертикаль, горизонталь, толқынды және үшбұрышты

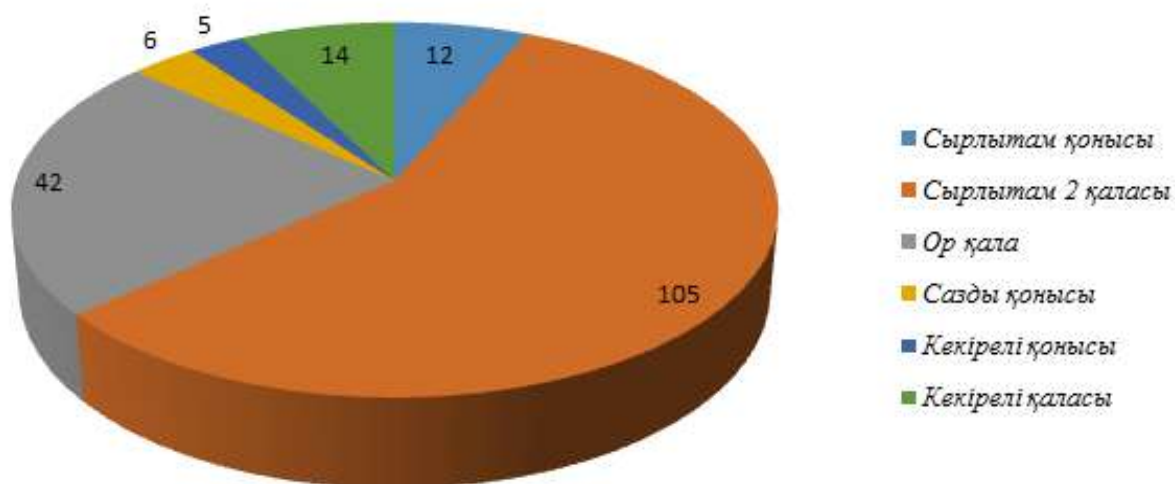
өрнектермен безендірілген. Қабырға қалыңдығы 1,5 см. Саз құрамына көп мөлшерде гипс және шамот араластырылған. Түсі қанық қоңыр.

Тастан жасалған ыдыс. Табиғи сұр түсті тастан қашап жасалған ыдыстың пішіні кесілген цилиндр тәрізді. Ернеу жиегі тегіс, жалпақ, қимасында төртбұрышты. Ернеу бөлігінің сыртқы бетінде тіктөртбұрыш пішінді шығыңқы келген бөлігі бар. Мүмкін ұқтауға арналып қашалған?. Ыдыстың сыртқы бетіне толығымен тік түскен сызықтар түсірілген. Ернеу диаметрі 20 см, қабырға қалыңдығы 1 см. Ыдыстың жоғарғы яғни, ернеу бөлігі қалың етіп қашалғандығын байқауға болады.

Үккіш. Дөңгелек пішінді үккіштің бір жақ беті өңделген. Табиғи сұр түсті кварцит тасынан дайындалған. Диаметрі 6,5 см, қалыңдығы 2 см.

Ұршық басы. Ыдыстың бүйір бөлігінен дайындалған ұршық басының пішіні дұрыс емес дөңгелек, түсі қанық сұр. Диаметрі 3 см, орта бөлігіндегі екі жақты ойығының диаметрі 0,6 см, қалыңдығы 1 см.

Әшекей бұйымдар. Сонымен қатар, барлау барысында 25 дана моншақтар табылды. Олардың 8-і фрагмент түрінде сақталған, диаметрлері 0,6 – 2 см аралығында түрленеді. Ұсынылған коллекцияда шыны моншақтар басым және каури, сердолик сияқты т.б. тастар да кездеседі. Көпшілігінің түсі көк және декорлармен безендірілген түрлері де бар. Безендірілген моншақтарға көлденең жолақтар мен толқынды, көзді және мозаикалық декорлар салынған. Пішіндері, негізінен, дөңгелек болып келеді, бірақ цилиндр тәріздес моншақтар да кездеседі. Осындай цилиндр пішінді моншақ 2017 ж. Шірік 4 қорымына қазба

Сур.7. Барлау барысында анықталған керамикалық материалдардың сандық көрсеткіші
Fig.7. Quantitative indicator of ceramic materials detected during exploration

жұмыстарын жүргізу кезінде де анықталған болатын, оның екі жағы алтынмен қапталған, ал, ортаңғы бөлігі көркемделіп, өрнектермен безендірілген (Құрманқұлов және т.б., 2020).

Сондай-ақ, Орынбай қаладан күмістен, мыстан (?) жасалған сақиналар да анықталды. Күміс сақина қалыптау технологиясы арқылы дайындалған, екі ұшында диаметрі 0.2 см болатын саңылау бар, ал, сақинаның жалпы диаметрі 2.3 см. Оның шетінде төрт қатарға тізбектеле өрнектер түсірілген, ортасы сыртқа қарай шығыңқы келген. Келесі сақинаның диаметрі 1.9 см. Жоғары бөлігіне қатты заттың көмегімен бес нүкте тәріздес етіліп өрнек салынған.

Ортағасырмен мерзімделетін Орқаладан табылған қола шырағданның бүйірі дөңгелек келген, ернеуі ішіне қарай иілген, дөңгелек тұтқасы мен білте (фитиль) қызметін атқарған түтікшелі тұмсығы бар. Ал білтенің ұшында жанған майдың іздері сақталған. Шырағданның ұзындығы 15 см, түбінің диаметрі 7.1 см, биіктігі 4.7

см. Келесі бұйымға Бестам қамалынан анықталған шырағданның аяғы жатады. Оның биіктігі 6 см, ені 7.5 см.

Ор қаладан анықталған ұзындықтары 4x4.4 см, ені 1 см болатын екі темір қапсырманың сырты алтынмен жалатылған және белдікті өткізуге арналған ілмек дәнекерленген. Сонымен қатар аталмыш ескерткіштен қола тілік табылды, қапсырма (?) болуы мүмкін. Оның сақталған ұзындығы 5.5 см, ені 3.2 см, сыртқы бетіне өсімдік тәрізді (гүл жапырақтары) және геометриялық өрнектер түсірілген.

Сырлы там қала 2-де жүргізілген барлау барысында қола айнаның сынығы да тіркелді. Айнаның диаметрі 6.6 см, сыртқы беті геометриялық өрнектермен безендірілген. Ал Егістік (Кекірелі) қонысынан араб әріптері және әртүрлі өсімдік өрнектері салынған табақ бөлігі табылды. Қоладан жасалған бұл бұйымның диаметрі 26 см.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық қалаларды

зерттеу жұмыстары XVIII ғасырдың ортасынан бастау алды. Осы өңірде орналасқан археологиялық ескерткіштерді зерттеу жұмыстары Ресей империясы тарапынан ұйымдастырылған патша өкіметінің отарлау саясатымен тығыз байланысты болды. Осыған орай аталған өңірге келген әскери шенділер негізгі қызметтерінен бөлек, өздері көрген ескі қалалардың географиялық орналасуы мен олардың сипаттамасын жазып отырған. XVIII ғасырда жазылған Д. Гладышев пен И. Муравин, П.И. Рычковтың еңбектерінде өңірдегі ескерткіштер арасынан тек ортағасырлық Жанкент қалашығы ғана аталған (Гладышев, Муравин, Ханыков, 1851; Рычков, 1887: 184-133.)

XIX ғасырда жазылған ғылыми еңбектер арасында Сырдарияның төменгі ағысындағы ортағасырлық ескерткіштерге қатысты деректер А.И. Левшин, И.А. Макшеев, Л.Л. Мейер сынды ғалымдардың еңбектерінде кездеседі (Левшин, 1836: 211-212; 1996: 110; Макшеев, 1856; 1867; Мейер, 1865: 284-288). Зерттеушілер ортағасырлық Жанкент, Жетіқала, Жіңгітқала, Құмқала қалаларының пайда болуы мен күйреуіне қатысты өз пікірлерін ұсынған. 1867 жылы П.И. Лерх ортағасырлық Жанкент қалашығында археологиялық қазба жұмыстары жүргізіп, ортағасырлық Жезд, Орнас, Асанас қалаларына сипаттама берген. Зерттеу жұмыстарының нәтижесін 1870 жылы Ресей императорлық археология қоғамының хабаршысында жариялаған (Лерх, 1870: 4-10). Кейін, П.И. Лерхтың Жанкентте жүргізген қазба жұмыстарын 1868 жылы В.В. Верещагин жалғастырып табылған археологиялық олжаларды Санкт-Петербург қаласында ашылған көрмеге

қояды (Верещагин, 1868).

Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан археологиялық ескерткіштерге XIX ғасырдың соңымен XX ғасырдың басында жүргізілген қарқынды зерттеу жұмыстары 1895 жылы Ташкентте құрылған археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің қызметімен байланысты. Үйірме мүшелері Е.Т. Смирнов ортағасырлық Жент, Өзкент, Асанас қалаларының орынын анықтауға күш салды (Смирнов, 1897: 5-6), В.А. Каллаур 1899 ж. Асанас қаласына барған сапарында ескерткішке сипаттама беріп топографиялық жоспарын түсірген және ескерткішті ортағасырлық жазба деректерде кездесетін Ашнас (Эшнас) қаласымен баламалауды ұсынған (Каллаур, 1900: 14-15). И.А. Кастанье ортағасырлық Жанкент қалашығы мен Күйік қала, Сырлы там кесенісіне сипаттама берген (Кастанье, 1910: 213-214; 2007: 318-319).

Жаңадария арнасының төменгі ағысынан бастап Шірік рабат қалашығына дейінгі аумақта кейінгі ортағасырлық суландыру жүйесі Хорезм экспедициясымен егжей-тегжейлі зерттелді. Зерттеу жұмысы негізінде Орынбай қала – қарақалпақ халықтарының ірі орталығы, феодалдық иелік болған, тарихи деректерде белгілі Орынбай-маңғыт биінің (билеушісі) XIX ғасырдағы резиденциясы болғандығы айтылады (Жданко, 1952: 522-524).

Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан ескерткіштердің археологиялық тұрғыдан тұрақты түрде зерттелуі XX ғасырдың ортасында С.П. Толстовтың жетекшілігімен құрылған Хорезм археолого-этнографиялық экспедицияның (әрі қарай - ХАЭЭ) зерттеулерімен

басталды. 1946 жылдан бастап ХАЭЭ бүгінде аумақтық әкімшілік бөлініс бойынша Қызылорда облысына кіретін Сырдарияның төменгі ағысына археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді нәтижесінде Қызылқұм төңірегінен 200-ге жуық жаңа археологиялық ескерткіштер анықталып ғылыми айналымға енді. Бұл ескерткіштердің арасында ортағасырлық Құмқала, Жанқала (Жент), Орқала, Жанкент, Кескен күйік, Күйік қала ескерткіштеріне сипаттама беріліп беткі қабаттарынан табылған археологиялық олжаларға қарап мерзімделіп отырды (Толстов, 1952: 10; 1948: 61-62).

Өткен ғасырдың соңына қарай ХАЭЭ Сырдарияның төменгі ағысына жүргізген зерттеу жұмыстары толығымен тоқтады, аталған өңірге тәуелсіздік жылдарындағы кейінгі зерттеу жұмыстары Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірік рабат археологиялық экспедициясының зерттеулерінде көріністapты және жаңадан анықталған археологиялық олжалармен толықтырылды.

Атап айтатын болсақ 2005-2011 жылдары Қызылорда облыстық тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағын дайындап, шығару мақсатында барлау жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде Қызылорда қаласы, Арал, Қазалы, Қармақшы, Жалағаш, Сырдария, Шиелі және Жаңақорған аудандары бойынша барлығы 750 тарихи-мәдени ескерткіштердің сипатамалары алынып, фотофиксация жұмыстары жүргізілді. 2021-2022 жылдары қайта барлау жұмыстары жүргізіліп, олардың координаталары алынды және ғылыми айналымға енгізіу үшін

сипатамалары нақтыланды.

Жалпы ескерткіштердің топографиялық орналасуы Жаңадариядан тартылған арналардың бойында орналасқан. Арналардан қоныстарға каналдар мен арықтар жүргізілген. С.П. Толстов пен Б.В. Андрианов Жаңадария бойында орналасқан ортағасырлық қалаларға жүргізген зерттеулерінде арықтар мен каналдар бойынша былай атап көрсеткен: «Жаңадарияның бойында орналасқан көптеген ортағасырлық қалалар, қоныстардың орындары (жиырма-отыздан асады). Ескерткіштердің бетінде көп мөлшерде қыш және темір өндірісінің қалдықтары кездеседі сонымен қатар жақсы сақталған каналдар мен арықтардың орындары көрінеді» (Толстов, 1948, 45; Андрианов, 1958, 144).

Қоныстардың жоспары, соның ішінде Сырлы там қала 2, Іңкәр қала 2 ескерткіштерінің салыну құрылысы жағынан бір-біріне ұқсас. Пішіндері төртбұрышты ескерткіштердің мұнаралары бар. Аталмыш қоныстардың жақын баламасына Жаңадария арнасының сол жағалауында орналасқан көлемі 300x400 м болатын Құмқала қалашығын жатқызуға болады (Тәжекеев, 2012, 226-230).

Барлау барысында анықталған керамикалық материалдардың жасалу техникасы, пішіні, сыртқы бетіне жағылған ангоб пен геометриялық және өсімдік бейнелеріндегі өрнек түрлеріне қарай жақын баламаларын Хорезмнің ортағасырлық ескерткіштері: Хорехмшах астанасы Ургенча қаласы (XIII-XIV ғғ.), ортағасырлық Миздахкана, қазіргі Гуяр-Калы қала және Замахшара (IX-XI ғғ.) қалаларынан көруге болады

(Вактурская, 1959: 261). Ыдыстардың жоғарғы бөлігіне саусақтың көмегімен батырылып түсірілген жапсырмалы ыдыстардың аналогтарын өңірдегі ортағасырлық Жанкент, Сортөбе, Асанас қалашықтарынан аламыз (Аржанцева, Тажекеев, 2014: 188; Тажекеев және т.б., 2020: 434; Тажекеев және т.б., 2020: 442; Тажекеев және т.б., 2021: 125). Сондай-ақ, сырлы ыдыстарды ортағасырлық Сығанақ қаласының керамикалық кешендеріне ұқсатамыз (Жолдасбаев және т.б., 2010). Талдау нәтижесінде, ыдыстардың басым бөлігін – шарық көмегімен ұқыпты жасалып, көзешілер пешінде сапалы күйдірілген материалдардың құрайтындығы анықталды. Ал пайдалану мақсаттарына қарай сандық мөлшерлемесі бойынша асханалық ыдыстар басым екендігін көреміз.

Егістік (Кекірелі) қонысы, Сырлы там, Сырлы там II қонысы сияқты ескерткіштерден тіркелген әртүрлі тастардан, шыныдан әзірленген моншақтардың баламалары Оңтүстік Орал аймағындағы ортағасырлық Уфа II қалашығынан, Ярославль қаласы маңындағы Тимерев қонысанын табылды (Тамимдарова 2011; Седых, Френкель, 2015)

Жалпы шырағданның қарапайым түрде, декорсыз жасалуы, күнделікті өмірде қолданылғандығынан хабар береді. Ал аяғының ваза тәріздес болып келуі бөлмеге жарықтың тиімді түсуіне ықпал еткен (Курбанов, Собиров, 2019: 154). Осыған ұқсас пішінде дайындалған керамикалық шырағдандар ортағасырлық Сайрам қалашығында да кездеседі (Байтанаев, Ергешбаев, Шаяхметов 2017).

Қорытынды

Барлау жұмыстарының нәтиже-

сінде анықталған ерте темір дәуірі және ортағасырмен мерзімделетін ескерткіштердің зерттелу тарихы жоғарыда көрсетілген деректер негізінде қарастырылған болатын. Барлау жұмыстары көне Іңкәрдария, Жаңадария арнасының құрғап қалған аумақтарында жүргізілді. Жаңадария ескерткіштерін картаға түсіру, хронологиясы мен мәдени байланысын анықтау мақсатында жаңа ескерткіштер ашылды. Барлау кезінде ерте темір дәуірімен мерзімделетін 4 шлакты обалар, Бестам қорғаны маңынан 4 жерлеу орны анықталды. Ортағасырлық елді мекендерді зерттеу барысында бекіністер және қоныстар, қалашықтар анықталды. Ортағасырлық қалалардан табылған материалдар нақтырақ айтқанда керамика кешені көптеп кездесті. Мәселен, Іңкәр қала 2, Сырлы там қала 2, Орқала (Бестам қала) табылған керамика кешені бір-біріне ұқсас келеді. Алтын Орда кезеңімен мерзімделетін Қышқала, Асанас қалаларынан табылған керамикалардың да ұқсастығы сөзімізге дәлел. Сондай-ақ, әшекей бұйымдар бір шама көптеп кездесті. Олардың типтік түрлері жіктелген болатын.

Су тіршілік күші екендігі баршамызға мәлім. Ол қай кезеңде болмасын өз маңызын жойған емес. Тіршілікке жан бітіріп, шаруашылық өмірге қолайлы фактор болды. Барлау кезінде арнасы тартылған көне арналардың бойындағы бірнеше ескерткіштер біздің сөзімізді дәлелдей түседі. Сырдария өзенінің арнасы бірнеше тармаққа таралғандығын білеміз. Қорыта айтсақ, Жаңадария мен Іңкәрдария арнасының бойындағы ескерткіштерді жүйелі зерттеу нәтижесінде тың материалдар легі

жинақталды. Осының негізінде, олардың топография және планиграфия бойынша мәліметтерді жүйелеуге болады. Зерттелмеген ортағасырлық ескерткіштер бойынша

тұжырымдамасын әзірлеп, жойылу қауіпі бар Сырлы там қала 2, Іңкәр қала 2 сияқты қалашықтардың құжаттамасын жасау қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі.

Мақала «BR 20280993 Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан: археологиялық дереккөздерді жүйелеу және талдау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Андрианов, Б. В., 1960. Изучение каракалпакской ирригации в бассейне Жанадарыи в 1956–1957 гг. // МХЭ. Вып. 4. Полевые исследования Хорезмской экспедиции 1957 г. М., АН СССР, С. 172-190.
2. Андрианов Б.В., 1958. 2014. Этническая территория Каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII-XIX вв.) // ТХАЭЭ. Т. III. М. 144 с.
3. Аржанцева И.А., Тажекеев А.А., 2014. Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.) Алматы – Арыс. 320 с.
4. Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х., 2017. Средневековые светильники-чираги Сайрама // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. №1. С. 95–101
5. Виноградов А.В., 1954. Археологические разведки в Кызылординской области Казахской ССР в 1954 г. // Архив ИЭА РАН. Ф. 142, оп. 2, ед. хр. 21. М.
6. Вактурская Н.Н., 1956. Хронологическая классификация средневековый керамики Хорезма (IX-XVII вв.) // Труды ХАЭЭ. М., Т. IV. С. 261-342
7. Вактурская Н.Н., 1979. Новые данные о городище Асанас // Археология и этнография Средней Азии. М.: Наука, С. 127-133.
8. Верещагин В.В., 1868. Джанкент // Санкт-Петербургские ведомости. СПб., № 2.
9. Гладышев Д., Муравин., Ханыков Я.В., 1851. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740–1741 годах Гладышевым и Муравиным. Издана с приобщением современной карты Миллера пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно Я.В. Ханыковым. СПб., 85 с., 2 л. карт.
10. Жданко Т.А., 1952. Каракалпаки Хорезмского оазиса. «Труд ХЭ», т. I, М., С 522-524.
11. Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., 2010. Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран. 182 с.
12. Каллаур В.А., 1900. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнась или Эшнась (Асанась) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингисъ-ханом в 1219 году // ПТКЛА (1899-1900), V. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, С. 6-16. (прил. к прот. от 07.02.1900 г.).
13. Кастанье И.А., 1910. Древности Киргизской степи и Оренбургского края / Сост. И.А. Кастанье, вице-президент Оренбург. учен. арх. комис., хранитель Музея. - Оренбург: типо-лит. т-ва «Каримов, Хусаинов и К», [2], XVIII, 332 с.
14. Кастанье И.А., 2007. Древности Киргизской степи и Оренбургского края / И. А. Кастанье. Алматы: Дайк-Пресс. 516 с.

15. Левшин А.И., 1832. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 1. Известия географические. СПб. 264 с.
16. Левшин А.И., 1996. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат. 580 с.
17. Лерх П.И., 1870. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. / П.И. Лерх // Отчет ИАК. СПб.: Типография ИАН. С. 39.
18. Левина Л. М., 1979. Поселения VII-V вв. до н. э. и «шлаковые» курганы южных районов Сырдарьинской дельты. Кочевники на границах Хорезма. ТХАЭЭ, М С 190.
19. Макшеев А.И., 1856. Описание низовьев Сырдарьи // Морской сборник. СПб., Т. XXIII. С. 448 – 527.
20. Мейер М., 1865. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Мейер // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. СПб. 288 с.
21. Рычков П.И., 1887. Топография Оренбургской губернии / Соч. П.И. Рычкова 1762 г. – Оренбург: Изд. на средства Федора Ивановича Базилевского Оренбург. отд. Имп. Рус. геогр. о-ва, VIII. 405 с.
22. Рычков П.И., 1999. Топография Оренбургской губернии. Уфа: Китап. 312 с.
23. Седых В.Н., Френкель Я., 2017. Об одной категории находок из раскопок Тимирёвского поселения (о времени функционирования археологического комплекса // Древнейшие государства Восточной Европы 2015 год: Экономические системы Евразии в ранне Средневековье / Отв. ред. А.С. Щавелев. М.: Университет Дмитрия Пожарского. С. 329–373.
24. Смирнов Е.Т., 1897. Древности на среднем и нижнем течении р. Сыр-Дарьи // ПТКЛА (1896-1897), II, Ташкент: типо-литогр. торг. Дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С. 1-14. (проил. К прот. От 17.02.1897 г).
25. Толстов С.П., 1948. Древний Хорезм. М. С. 45.
26. Толстов С.П., 1952. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР 1945-1948 гг. // ТХЭ. Т. I. М.С. 7 – 46.
27. Толстов С.П., 1962. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Вост. лит. 324 с.
28. Толстов С.П., 1948. По следам древнехорезмийской цивилизации. М. –Л.: Издательство АН СССР. 328 с.
29. Тамимдарова Р.Р., 2011. Коллекция бус из раскопок средневекового городища Уфа-П // Вестник Башкирского университета. Т.16. №3. С. 882–887
30. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., Билалов С.У., Султанжанов Ж.К., Курманиязов И.С., 2020. Археологические работы на городище Сортобе 1 в 2019 году \ \ Маргулановские чтения – 2020 материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований (г. Алматы, 17-18 сентября 2020 г.) Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Т.2. С. 434-441
31. Тажекеев А.А., Болелов С.Б., Дарменов Р.Т., Шораев Б.К., Шарапова К.А., Султанжанов Ж.К., 2020. Археологические работы на городище Сортобе 2 в 2019 году \ \ Маргулановские чтения – 2020 материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований (г. Алматы, 17-18 сентября 2020 г.) Алматы: Институт археологии им.

А.Х. Маргулана, Т.Т. С. 442-453

32. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., Билалов С.У., Амиргалина Г.Т., Назаров А.Ж., Султанжанов Ж.К., Курманиязов И.С., 2021. Новые данные о городище Асанас (по материалам археологических исследований 2020 г.) // Марғұлан оқулары-2021 «Ұлы дала этномәдени зерттеулер контексінде» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы қаласы 26-27 қазан 2021 ж. 3 том. Алматы. 125-137 бб.

33. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., 2012. Средневековые городища древней дельты Сырдарьи // Вестник КазНУ серия историческая. 3 (66). Алматы. С. 226-230.

34. Курбанов Б.Г., Собиров У.Б., 2019. Об одном типе средневековых металлических светильников Бухарского оазиса // Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. Челябинск: ЧГИК. С. 153-156.

References

1. Andrianov, B. V., 1960. Izucheniye karakalpakskoy irrigatsii v bassejne Zhanadari v 1956–1957 gg. [The study of Karakalpak irrigation in the Zhanadarya basin in 1956-1957]. // MHE. Issue 4. Field studies of the Khorezm expedition 1957, Moscow, USSR Academy of Sciences. pp. 172-190. [in Russian]

2. Andrianov B.V., 1958. Etnicheskaya territoria karakalpakov v Severnom Horezme (XVIII-XIX vv.) [The ethnic territory of the Karakalpaks in northern Khorezm (XVIII-XIX centuries)] // THAE. T. III. M.. pp. 144. [in Russian]

3. Arzhantseva I.A., Tazhekeev A.A., 2014. Kompleksnyye issledovaniya gorodishcha Dzhanakent (raboty 2011-2014 gg.) [Comprehensive studies of the settlement of Dzhanakent (works 2011-2014)] Almaty: Arys. 320 p. [in Russian]

4. Baitanaev B.A., Ergeshbaev A.A., Shayakhmetov A.H., 2017. Srednevekovyye svetilniki-chiragi Sayrama [Medieval lamps-chirags of Sairam] // Izvestiya NAS RK. A series of social sciences and humanities. No.1. pp. 95-101. [in Russian]

5. Vinogradov A.V., 1954. Arkheologicheskiye razvedki v Kyzylordinskoy oblasti Kazakhskoy SSR v 1954 g. [Archaeological exploration in the Kyzylorda region of the Kazakh SSR in 1954] // Archive of the IEA RAS. F. 142, op. 2, ed. chr. 21. M. [in Russian]

6. Vakturskaya N.N., 1956. Khronologicheskaya klassifikatsiya srednevekovyy keramiki Khorezma (IX-XVII vv.) [Chronological classification of medieval ceramics of Khorezm (IX-XVII centuries)] // Proceedings of the THAE. M. Vol. IV. pp. 261-342. [in Russian]

7. Vakturskaya N.N., 1979. Novyye dannyye o gorodishche Asanas [New data on the Asanas settlement] // Archeology and ethnography of Central Asia. Moscow: Nauka. pp. 127-133. [in Russian]

8. Vereshchagin V.V., 1868. Dzhanakent [Dzhanakent] // St. Petersburg Vedomosti. St. Petersburg. No. 2. [in Russian]

9. Gladyshev D., Muravin., Khanykov Ya.V., 1851. Poezdka iz Orska v Khivu i obratno, sovershennaya v 1740–1741 godakh Gladyshevym i Muravinym. Izdana s priobshcheniyem sovremennoy karty Millerova puti ot Orska do Zyungorskikh vladeniy i obratno YA.V. Khanykovym [A trip from Orsk to Khiva and back, made in 1740-1741 by Gladyshev and

Muravin. It was published with the introduction of a modern map of Miller's way from Orsk to the Zyungorsky possessions and back by Ya.V. Khanykov]. St. Petersburg. 85 p., 2 l. maps. [in Russian]

10. Zhdanko T.A., 1952. Karakalpaki Khorezmskogo oazisa [Karakalpaks of the Khorezm oasis]. "Work of HE", vol. I, M. pp. 522-524. [in Russian]

11. Zholdasbayev S.Zh., Zhetibayev K.M., Bakhtybaev M.M., Murgabaev S.S., 2010. Sıganaq jadigerleri [Syganak zhadygerleri]. Turkistan: Turan. 182 p. [in Kazakh]

12. Kallaur V.A., 1900. Drevnie goroda Sığanaq (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) i drugie v Perovskom uezde, razrushennyye Chingis-hanom v 1219 god. [The ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219] // PTKLA (1899-1900), V. Tashkent: type-lithograph. trading houses F. and G. Br. Kamenskie. pp. 6-16. (adj. to the prot. dated 07.02.1900). [in Russian]

13. Castanier I.A., 1910. Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kray [Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg Region]. Orenburg: tipo-lit. t-va "Karimov, Khusainov and K". [2], XVIII, 332 p.[in Russian]

14. Castanier I.A., 2007. Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya [Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region] Almaty: Dyke Press. 516 p. [in Russian]

15. Levshin A.I., 1832. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Part 1. Geographical News. St. Petersburg. 264 p. [in Russian]

16. Levshin A.I., 1996. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak, hordes and steppes]. Almaty: Sanat. 580 p. [in Russian]

17. Lerkh P.I., 1870. Arkheologicheskaya poyezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g [An archaeological trip to the Turkestan region in 1867] / P.I. Lerkh // Report of the IAK. St. Petersburg: Printing house of the IAN. p. 39. [in Russian]

18. Levina L. M., 1979. Poseleniya VII-V vv. do n. e. i «shlakovyye» kurgany yuzhnykh rayonov Syrdarnskoy delty. Kochevniki na granichakh Horezma [Settlements of the VII-V centuries BC and "slag" mounds of the southern regions of the Syrdarya delta. Nomads on the Borders of Khorezm]. THAE, M. Pp. 190. [in Russian]

19. Maksheev A.I., 1856. Opisanie nizovyyev Syrdari [Description of the lower reaches of the Syr Darya] // Marine collection. St. Petersburg. Vol. XXIII. pp. 448 – 527.

20. Meyer M., 1865. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva [Kirghiz steppe of the Orenburg department] / Meyer // Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. St. Petersburg. 288 p. [in Russian]

21. Rychkov P.I., 1887. Topografiya Orenburgskoy gubernii [Topography of the Orenburg province] / Op. P.I. Rychkov 1762. Orenburg: Publishing house at the expense of Fyodor Ivanovich Bazilevsky Orenburg. otd. Imp. Rus. geogr. o-va. VIII. 405 p. [in Russian]

22. Rychkov P.I., 1999. Topografiya Orenburgskoy gubernii [Topography of the Orenburg province]. Ufa: Kitap. 312 p. [in Russian]

23. Sedykh V.N., Frenkel Ya., 2017. Ob odnoy kategorii nakhodok iz raskopok Timerovskogo poseleniya (o vremeni funktsionirovaniya arkheologicheskogo kompleksa) [About one category of finds from the excavations of the Timerevsky settlement (about the time of the functioning of the archaeological complex)] // The oldest states of Eastern Europe

2015: The Economic systems of Eurasia in the early Middle Ages. M.: Dmitry Pozharsky University. pp. 329-373. [in Russian]

24. Smirnov E.T., 1897. Drevnosti na srednem i nizhnem techenii r. Syrdari [Antiquities in the middle and lower reaches of the Syr Darya River] // PTKLA (1896-1897), II, Tashkent: tipo-litogr. bargain. Houses of F. and G. Br. Kamenskiye. pp. 1-14. (prol. To the prot. From 02/17/1897). [in Russian]

25. Tolstov S.P., 1948. Drevniy Khorezm [Ancient Khorezm]. M. 45 p. [in Russian]

26. Tolstov S.P., 1952. Khorezmskaya arkheologo-etnograficheskaya ekspeditsiya AN SSSR [Khorezm archaeological and ethnographic expedition of the USSR Academy of Sciences 1945-1948] // THE. T. I. M. pp. 7 – 46. [in Russian]

27. Tolstov S.P., 1962. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [On the ancient deltas of the Oxus and Yaksart]. M.: East lit.. 324 p. [in Russian]

28. Tolstov S.P., 1948. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii [In the footsteps of the Ancient Khorezmian civilization]. M.–L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 328 p. [in Russian]

29. Tamimdarova R.R., 2011. Kolleksiya bus iz raskopok srednevekovogo gorodishcha Ufa-P [Collection of beads from the excavations of the medieval settlement of Ufa-P] // Bulletin of Bashkir University. vol.16. No.3. pp. 882-887. [in Russian]

30. Tazhekeev A.A., Darmanov R.T., Bilalov S.U., Sultanzhanov Zh.K., Kurmaniyazov I.S., 2020. Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Sortobe 1 v 2019 godu [Archaeological work on the settlement of Sortobe 1 in 2019] \ \ Margulanov readings – 2020 materials of the international scientific and practical conference "The Great Steppe in the light of archaeological and interdisciplinary research (Almaty, September 17-18, 2020) Almaty: A.H. Margulan Institute of Archaeology, vol. 2. pp. 434-441. [in Russian]

31. Tazhekeev A.A., Bolelov S.B., Darmanov R.T., Shoraev B.K., Sharapova K.A., Sultanzhanov Zh.K., 2020. Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Sortobe 2 v 2019 godu [Archaeological work on the settlement of Sortobe 2 in 2019] \ \ Margulanov readings – 2020 materials of the international scientific and practical conference "The Great Steppe in the light of archaeological and interdisciplinary research (Almaty, 17-18 September 2020) Almaty: A.H. Margulan Institute of Archaeology. Vol. 2. pp. 442-453. [in Russian]

32. Tazhekeev A. A., Darmanov R. T., Bilalov S. U., Amirgalina G. T., Nazarov A. Zh., Sultanzhanov Zh. K., Kurmaniyazov I. S., 2021. Novyye dannyye o gorodishche Asanas (po materialam arkheologicheskikh issledovaniy 2020 g.) [New data on the city of Asanas (based on the materials of archaeological research in 2020)] // Margulan readings-2021 materials of the International scientific and practical conference "The Great Steppe in the context of ethnocultural research". Almaty city October 26-27. Vol. 3. Almaty. pp. 125-137. [in Russian]

33. Tazhekeev A.A., Darmanov R.T., 2012. Srednevekovyye gorodishcha drevney delty Syrdar'i [Middle-century settlements of the ancient delta of the Syr Darya] // Bulletin of KazNU historical series. 3 (66). Almaty. pp. 226-230. [in Russian]

34. Kurbanov B.G., Sobirov U.B., 2019. Ob odnom tipe srednevekovykh metallicheskhk svetil'nikov Bukharskogo oazisa [About one type of medieval metal lamps of the Bukhara oasis] // Russia-Uzbekistan. International educational and socio-cultural technologies: vectors of development. Chelyabinsk: CHGIFK. pp. 153-156. [in Russian]

***Алибай Б.Е.¹, Ерсариев А.М.¹,
Суюндикова М.К.¹, Аккалиева А.Ш.¹**

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана
Алматы, Казахстан

*e-mail: baukaalibai@gmail.com

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ ВДОЛЬ ЖАНАДАРЬИ (НА ОСНОВЕ РАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ 2022 ГОДА)

Аннотация. В статье рассказывается о результатах разведочных работ Археологической экспедиции Чирик-Рабат (АЭЧР), проведенных в 2022 году. В результате разведки в списке оказались шлаковые курганы, расположенные вдоль древнего русла Инкардаря, после чего работы продолжились в направлении сухого русла Жанадарьи, где были исследованы средневековые города и крепости. Городища и крепости были зафиксированы с воздуха, а также собраны поверхностные материалы. В ходе разведки были выявлены городища Сырлы Там 2, Инкар 2 и место поселения Кекирели. Большинство поверхностных материалов, найденных в городищах, представляют собой керамический комплекс. Большая часть керамики, найденной в Ор-кала (город Бестам), аналогична керамике, обнаруженной в городах Асанас и Кышкала, датируемыми периодом Золотой Орды. Также было найдено множество украшений, среди которых преобладают бусы.

На основе научных данных проанализирована история исследований памятников раннего железного века и средневековья, определенная в результате исследовательской работы. Разведочные работы проводились на засушливых участках древних каналов Инкардаря и Жанадарья. Новые памятники были открыты с целью картографирования памятников Жанадарьи, определения их хронологии и культурной связи. Компьютерные программы (QGIS и Google Earth Pro) использовались для создания топографических проектов и карт объектов исследования. В результате программ определены особенности расположения захоронений и средневековых городищ раннего железного века.

Ключевые слова: Жанадарья, Инкардаря, экспедиция, шлаковые курганы, разведка, городище, поселение, средневековье.

Для цитирования: Алибай Б.Е., Ерсариев А.М., Суюндикова М.К., Аккалиева А.Ш. Средневековые поселения вдоль Жанадарьи (на основе разведочных работ 2022 года) // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 7-33 с.(Каз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.01>

*Alibay B.¹, Ersariyev A.¹,
Suyundikova M.¹, Akkalieva A.¹
¹Margulan Institute of Archaeology
Almaty, Kazakhstan
*e-mail: baukaalibai@gmail.com

MEDIEVAL SETTLEMENTS ALONG THE JANADARYA RIVER (BASED ON EXPLORATION WORKS OF 2022)

Abstract. The article presents the results of the Chirik-Rabat Archaeological Expedition (CRAE) conducted in 2022. The exploration documented slag mounds along the ancient Inkardarya riverbed, followed by research in the direction of the dry Zhanadarya riverbed, where medieval cities and fortresses were studied. Settlements and fortresses were recorded via aerial surveys, and surface materials were collected. During the exploration, the Syrly Tam 2 and Inkar 2 settlements and the Kekireli site were discovered. Most surface materials from these sites consist of ceramics. A large portion of the ceramics from Or-Kala (Bestam) resembles those found in Asanas and Kyshkala, dated to the Golden Horde period. Numerous ornaments were also found, with beads being the most common.

Based on scientific data, the study analyzed the research history of early Iron Age and medieval monuments. The survey covered arid areas of the ancient Inkardarya and Zhanadarya riverbeds. New monuments were discovered to map the Zhanadarya region, determine their chronology, and establish cultural links. Computer programs (QGIS and Google Earth Pro) were used to create topographic projects and maps. These tools helped identify the location features of early Iron Age burial sites and medieval settlements.

Keywords. Zhanadarya, Inkardarya, expedition, cinder mounds, exploration, settlement, medieval period

For citation: Alibay B., Ersariyev A., Suyundikova M., Akkalieva A. Medieval Settlements along the Janadarya River (Based on exploration works of 2022) // Madeni mura. 2024. №3 (106). 7-33 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.01>

Авторлар туралы мәлімет:

1. Әлибай Бауыржан Елтайұлы, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің археолог маманы, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7302-7672

2. Ерсариев Алтынбек Манақұлы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-5261-5934

3. Суюндикова Макпал Кожаметовна, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-8184-7830

4. Аққалиева Айбөбек Шыныбекқызы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7274-7619

Сведения об авторах:

1. Алибай Бауыржан Елтаевич, специалист-археолог отдела археологии раннего железного века Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7302-7672

2. Ерсариев Алтынбек Манакovich, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5261-5934

3. Суюндикова Макпал Кожаметовна, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8184-7830

4. Акқалиева Айбөбек Шыныбековна, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7274-7619

Information about authors:

1. Alibay Bauyrzhan Yeltayevich, specialist archaeologist of the Department of Archaeology of the Early Iron Age of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7302-7672

2. Yersariev Altynbek Manakovich, Master of Humanities, Junior Researcher at the Department of Archaeology of the Early Iron Age of the A.H. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5261-5934

3. Suyundikova Makpal Kozhakhmetovna, Master of Humanities, Researcher at the Department of Archaeology of the Early Iron Age of the A.H. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8184-7830

4. Akkalieva Aibobek Shynybekovna, Master of Humanities, Junior Researcher at the Department of Archaeology of the Early Iron Age of the A.H. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ГРНТИ 03.41.91

Жуматаев Р.С.¹, *Шакенов С.Т.¹, Ергабылов А.Е.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

²ТОО «History and Culture»

Алматы, Казахстан

*e-mail: samatakrit@gmail.com

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАБОТ НА ГОРОДИЩЕ КАПАЛ-КЫЗЫЛАГАШ 1

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются результаты первых археологических исследований, которые были проведены на средневековом городище Капал-Кызылагаш 1, находящемся на территории Жетысу. Руководство раскопками осуществлялось археологами Казахского Национального университета имени аль-Фараби. Основное внимание уделено изучению архитектурных и оборонительных сооружений городища, среди которых выделяются крепостные стены, башни и центральная цитадель. В процессе археологических раскопок были сделаны значимые находки, среди которых имеются фрагменты керамики, элементы сооружений, выполненные из необожжённого кирпича, а также кости домашних животных. Эти находки свидетельствуют о существовании развитой хозяйственной деятельности на данной территории. Значительная часть исследования была посвящена анализу топографических и географических особенностей городища, что позволило оценить его роль в системе транзитных путей Великого Шёлкового Пути. В научной статье приводятся предварительные выводы о важности Капал-Кызылагаш 1 как ключевого стратегического и экономического пункта в регионе. Перспективы дальнейших исследований включают расширение археологических раскопок, привлечение междисциплинарных методов анализа и применение современных технологий для более детального изучения культурных и исторических процессов, связанных с памятником.

Ключевые слова: Великий Шелковый Путь, Капал-Кызылагаш 1, городище, средневековье, раскопки.

Для цитирования: Жуматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е. Предварительные результаты археологических работ на городище Капал-Кызылагаш 1 // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 34-45 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.02>

Введение

Великий Шелковый Путь был жизненно важной артерией, которая на протяжении многих веков связывала Восток и Запад. По его ветвям, как по кровеносным сосудам, двигались караваны, неся с собой культуру, искусство и научные знания. Торговцы, ученые, философы чужих стран, сумевшие удивить тысячи встреченных караван-сараев и городов не только экзотическими товарами, но и музыкой, религией, цветными тканями, оказали огромное влияние на развитие средневековой городской культуры на территории современного Казахстана. Великий путь, соединивший Восток и Европу, не обошел стороной и Жетысу.

Великолепные караваны, продвигаясь из Поднебесной через Джунгарские ворота, выходили к озеру Алаколь, затем следовали вдоль предгорий Жетысуского Алатау, пересекали семь рек, упоминаемых средневековыми путешественниками и географами, и достигали гор Заилийского Алатау. В ходе своего долгого пути караваны делали остановки в городах и караван-сараях, многие из которых сегодня являются археологическими памятниками, хранящими следы их богатого прошлого.

В Жетысу на данный момент идентифицировано более 100 средневековых археологических памятников, и объектом нашего исследования стало средневековое

Рис. 1. Городище Капал-Кызылагаш 1
Fig.1. Kapal-Kyzylagash settlement

городище Капал-Кызылагаш 1.

Городище Капал-Кызылагаш 1 находится среди многочисленных мелких рек, текущих с западных отрогов Жетысуского Алатау — гор Каратау, которые впадают в реку Кызылагаш. Окруженное в настоящее время заболоченной местностью, оно долгое время не привлекало внимания исследователей. Что касается истории изучения памятников средневековья Жетысу, то на первый взгляд может показаться, что археологически он полностью освещен. Однако, на самом деле, многие памятники, которые расположены на территории, известной местному населению как «Жетысу», остаются вне поля зрения исследователей. Это связано с тем, что в археологическом обществе сложилось ошибочное утверждение, связанное с конкретными географическими границами и топонимикой региона. Одной из основных причин было то, что административная территория Семиреченской области, существовавшей в составе Туркестанского генерал-губернаторства, образованного в 1867 г., занимала территорию от Ферганского хребта на севере до долины реки Шу на западе (Рогожинский, 2021: 168). по отношению к региону между бассейнами реки Или и Алакольской впадины в трудах более поздних исследователей сложилось понятие «северо-восточный Жетысу» (Байпаков, Савельева, Камалдинов, 2020: 10). Несмотря на то, что исследована очень обширная территория, похоже, что исторический регион Жетысу долгое время оставался вне сферы активных исследований. Конечно, мы не исключаем труды ученых К.М. Байпакова, Т.В. Савельевой, А. Толеубаева и др., но этот регион

можно назвать белым пятном в истории изучения средневековых памятников Великого Шелкового пути.

Материалы и методы исследования. Для проведения исследования городища Капал-Кызылагаш 1 были использованы как классические археологические методы, так и современные технологические решения, что позволило более детально изучить структуру объекта и окружающую его территорию.

Раскопки проводились стратиграфическим методом, что позволило выявить последовательность культурных слоев на территории городища. Для точного определения параметров городища и его структуры была использована геодезическая съемка с применением дронов.

Средневековое городище Капал-Кызылагаш 1 расположено в 7 км северо-восточнее села Капал Аксуского района Жетысуской области, в верхней части точки слияния нескольких небольших рек, берущих начало в горах Каратау — западном отроге Жетысуского Алатау. Из сохранившихся построек памятника можно определить, что центральная часть имеет квадратную форму, а внешний оборонительный вал по своему плану напоминает выпуклый четырехугольник. Длина оборонительного вала, простирающегося с севера на юг, составляет 235 метров, при этом верхние и нижние укрепления имеют длину соответственно 210 и 170 метров. В советский период на месте городища был разбит огород, а также проложены ирригационные каналы для орошения полей, что привело к значительным разрушениям структуры памятника.

Главные ворота города были расположены вблизи юго-западного угла.

Этот вывод можно сделать, основываясь на том, что сохранился след дороги, ведущей к центральной части города, в виде насыпи. Дорога, начинавшаяся от ворот и ведущая к центральному строению, вероятно, имела форму буквы «Г», поскольку коридор явно не был прямым. Крайняя башня, расположенная в юго-западном углу, имела диаметр 12 метров и высоту около 1 метра. Вторая башня, расположенная на западной стене севернее, имела такой же диаметр — 12 метров, но её высота составляла около 1,5 метра. Третья башня, к сожалению, не сохранилась, возможно, она была разрушена при прокладке канала для хозяйственных нужд из реки. Особенность расположения этих трёх башен заключается в том, что расстояние между ними одинаково и составляет 25 метров. На пути до северо-западного угла было построено ещё четыре башни, диаметр которых варьируется от 10 до 15 метров, а расстояние между ними составляет 15–18 метров.

Северная стена была значительно повреждена вследствие вышеупомянутых хозяйственных работ. Прорезанные в нескольких местах каналы затрудняют определение точного расположения башен, и некоторые из них были полностью разрушены. В результате можно точно определить только три башни, находящиеся в средней части оборонительной стены, а также остатки двух угловых башен. Башня в северо-западном углу имеет диаметр 10 метров и высоту 1,5 метра. Состояние башни в северо-восточном углу гораздо хуже — её высота сравнялась с уровнем стены, хотя диаметр также составляет 10 метров.

На восточной стене чётко просматриваются следы восьми башен. В северо-восточном углу обнаружены

следы вторых ворот. Длина ворот составляет 15 метров, а с обеих сторон сохранились башни диаметром по 9 метров. От восточных ворот в южном направлении продолжается цепь башен, сохранившихся на этом участке стены. Мы связываем общую выпуклую четырёхугольную форму стены и её изогнутость с расположением башен. Поскольку башни, расположенные на прямой стене, могут перекрывать обзор друг друга, изогнутая стена позволяет центральным башням лучше контролировать окружающую территорию.

Южная стена, как и нижняя часть крепостной стены, подверглась значительным разрушениям, однако её высота сохранилась достаточно хорошо. Расстояние между двумя башнями диаметром 10 метров составляет 25 метров.

Цитадель, расположенная в центральной части города, имеет прямоугольную форму и размеры 80 на 75 метров. Главная дорога, ведущая от описанных выше южных ворот, направлена прямо к западному углу цитадели. На верхней части оборонительных стен можно чётко различить четыре башни.

При учёте всех вышеописанных особенностей первый пробный раскоп был заложен в районе шахристана. Раскоп размером 3х3 метра, который был размещён на расстоянии 0,3 метра от южной крепостной стены. Работы велись на глубину до 1,25 метра до тех пор, пока не был выявлен естественный культурный слой. В результате этого раскопа были обнаружены многочисленные фрагменты керамики, а также кости домашних животных, что

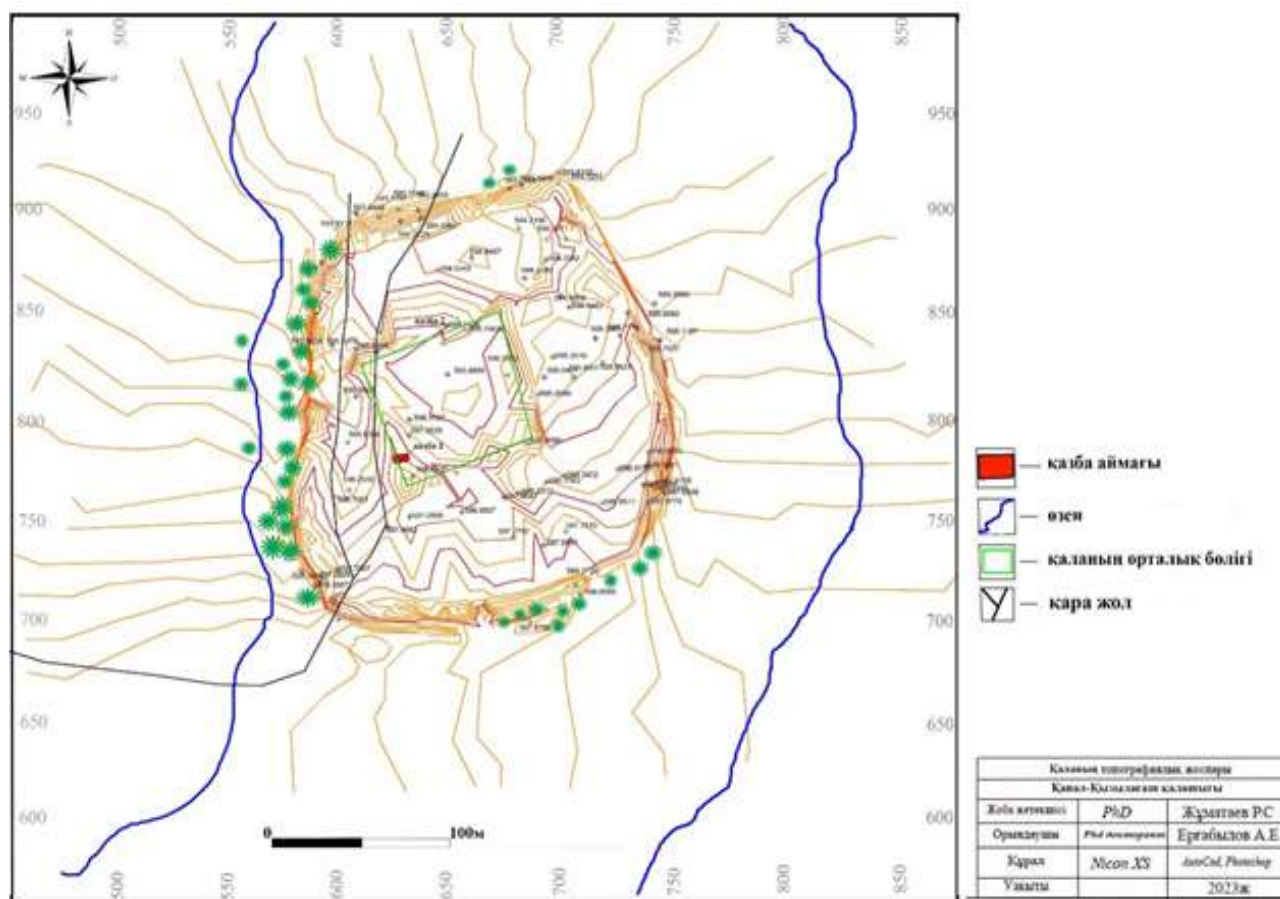

Рис.2. Топографический план городища Капал-Кызылагаш 1

Fig.2. Topographic plan of the Kapal-Kyzylagash 1 settlement

свидетельствует о бытовой активности в этой части города. В дополнение к этому, на глубине 0,7 метра от дневной поверхности на северной стенке раскопа был обнаружен тёмный участок, который оказался хозяйственной ямой диаметром 1,45 метра.

Следующим этапом раскопок стало изучение северной оборонительной стены города с целью определить особенности её конструкции. Для этого был прорезан вертикальный разрез в самом массивном участке северной стены, в 62 метрах от западной стены. Ширина траншеи составила 1 метр, а её длина – 13 метров. Глубина заложенной траншеи до достижения естественного слоя варьировалась от 0,8 до 1,8

метра. На южном срезе этой траншеи был выявлен слой оборонительной стены, выполненной из пахсы (плотно утрамбованной земли). На глубине от 0,6 до 0,9 метра под рыхлым грунтом были обнаружены остатки разрушенной части оборонительного сооружения, сохранившаяся часть которого имела трапециевидную форму в разрезе. Верхняя часть стены достигала ширины 2,8 метра, а её высота составляла 1 метр. На северной стороне внешней стены был найден слой пепла толщиной около 0,7 метра и диаметром 3 метра, который свидетельствует о возможных пожарах или разрушениях в этой части оборонительных укреплений. В этом же районе, в пределах 1 метра от стены, были

найжены кости животных, керамические фрагменты и следы обожжённого дерева, что может свидетельствовать о разрушении этой части города в результате пожара.

Третий раскоп был заложен в западной части центрального комплекса города. Оно представляло собой два сектора размером 4х4 метра каждый. В одном из секторов были обнаружены две круглые ямы диаметром по 1 метру, а также красноватый след, вероятнее всего коридор, тянувшийся с востока на запад и шириной 1 м. Как выяснилось позже, при углублении раскопа в районе этого следа не было найдено значимых артефактов. Глубина обеих ям составляла около 0,15 метра, и они содержали только рыхлый грунт, без каких-либо материальных остатков.

На расстоянии 1,3 метра к югу от северной стены сектора была выявлена часть стены, относящейся к зданию. Пока не удастся точно определить размеры помещения, так как его часть уходит под северную стену раскопа. Состояние сохранности кирпичной кладки неудовлетворительное, так как в строительстве использовались необожжённые глиняные кирпичи. Наиболее сохранившийся участок стены имеет длину 2,47 м и ширину 0,5 м. К востоку от первой стены был обнаружен ещё один участок стены, который отделяет две комнаты. Ширина разделительной стены составляет 0,6 м.

В центре восточного сектора (В) было выявлено скопление камней. Среди них найден обломок обожжённого кирпича, размером 12 см в ширину, 23 см в длину и 5 см в толщину. Однако кирпич сильно повреждён, частично расколот и потрескался. Общая архитектурная структура помещений,

по всей видимости, использовала необожжённые глиняные кирпичи. Также стоит отметить, что в более низких слоях сектора В обнаружено большое количество костей домашних животных, а также фрагменты подобных кирпичей.

Раскопки в секторе С достигли глубины 1 метр. В верхних слоях было найдено множество костей как крупного, так и мелкого рогатого скота, а также фрагменты керамики. На глубине 0,8 м в западной части сектора была обнаружена стена, продолжающаяся на 2,7 м в длину и 2 м в ширину. Часть этой стены уходит под бровку раскопа, что затрудняет её полное исследование.

Дополнительно, в 110 метрах к востоку от города, за рекой, был выявлен крупный некрополь площадью более 40 000 квадратных метров. В этом некрополе наряду с простыми захоронениями зафиксированы и крупные мавзолеи, что указывает на важную роль этого объекта в культурно-религиозных ритуалах жителей. В 170 метрах юго-восточнее некрополя, через другую реку, был обнаружен четвёртый объект – караван-сарай с внешними стенами размером 125х125 метров. Северные стены караван-сарая были выложены в два ряда крупными камнями. В западной части от основного городища, на расстоянии 1,2 километра, был выявлен ещё один торткуль. Наличие этих археологических объектов рядом с городищем свидетельствует о тесной связи между ними и позволяет предположить, что они играли важную роль в жизни средневекового города и его экономической системы.

Степень изученности темы. История изучения региона Жетысу начинается с XIX века, когда первые

сведения о средневековых памятниках были зафиксированы учёными и исследователями, такими как С.О. Гуляев и Ш.Ш. Уалиханов. В своих трудах они описывали руины укреплений, керамику и системы ирригации в долине реки Или. В XX веке археологические исследования были продолжены советскими учеными, в том числе А.Н. Бернштамом, который впервые составил археологическую карту региона, выявив десятки средневековых городов и поселений. В последующие годы исследования региона проводились Е.И. Агеевой, К.М. Байпаковым и Т.В. Савельевой, которые значительно расширили наши знания о типологии и распределении археологических памятников в Жетысу.

На территории села Капал в Аксуском районе до сегодняшнего дня были выявлены такие памятники, как Балапантөбе, Биртоган и Ашыбулак

(Ақымбек, Шагирбаев, 2020:191-192). Также в 3 км к западу от аула проводились археологические раскопки на одноименном городище. Основываясь на найденных керамических изделиях, ученые предварительно датируют как соседний памятник Арасан, так и городище Капал XI–XII веками (Байпаков, Савельева, Чанг, 2005: 34).

Памятник Капал-Кызылагаш 1 был впервые выявлен местными краеведами-энтузиастами, братьями Мартыненко, которые сообщили о находке археологам Казахского Национального университета имени аль-Фараби. В результате, в 2023 году на территории городища под руководством Р.С. Жуматаева были проведены первые археологические раскопки.

Анализ

Следует отметить, что археологические раскопки не

Рис.3. Внешний вид памятника в Google Earths
Fig.3. Appearance of the monument in Google Earth

привели к значительному количеству собранного материала. Однако, несмотря на это, были получены важные данные по топографии памятника, его географическим особенностям, а также собран остеологический материал и фрагменты керамики, которые сейчас находятся на стадии камеральных исследований. Среди керамических находок преобладают фрагменты сосудов, выполненных из глины красно-коричневого цвета, напоминающих кувшины. Также были найдены обломки керамики с узким горлышком и фрагменты ободков крупной посуды, похожей на казаны. Важно отметить, что поверхность керамики не имеет декоративных элементов, а фрагменты ручек и дна плохо сохранились, что затрудняет точную идентификацию типа сосудов и их предназначения.

Остеологический материал представлен, в основном, костями крупного рогатого скота, что свидетельствует о развитом животноводстве в этом регионе. Вторая по численности группа останков принадлежит мелкому рогатому скоту. Этот факт указывает на многообразие ведения сельского хозяйства, где животноводство играло одну из ключевых ролей.

Полученные результаты

Географическое положение Капала и его климатические условия всегда способствовали развитию оседлой аграрной экономики, основанной на сочетании земледелия и животноводства. Влияние горной местности, обилие рек и родников, сходящих с предгорий, создавали благоприятные условия как для роста

густых луговых трав, так и для ведения сельскохозяйственной деятельности. Благодаря этим природным условиям регион был удобен для разведения скота и земледелия как в прошлом, так и в настоящее время. Сегодняшние жители Капала продолжают традиции своих предков, сочетая оба вида хозяйственной деятельности. Кроме того, прилегающие территории в современный период активно используются местными фермерами, которые ограждают свои участки, что также является продолжением древних традиций.

Похожую тенденцию можно наблюдать и в соседних районах. Как отмечает Т.В. Савельева, в средние века жители предгорий Заилийского Алатау также активно огораживали пастбищные земли, и даже в наши дни можно встретить случаи, когда фермеры строят зимние жилища и стойла для скота на таких участках, занимаясь на прилегающих территориях земледелием. Это явление, по мнению учёного, обусловлено экономическими факторами, поскольку переход с летних пастбищ на зимние зачастую связан с ограниченной территорией для скотоводства и растениеводства (Савельева, 1994:38).

Таким образом, климатические и ландшафтные условия в этих двух регионах, сходные по своим экологическим характеристикам, объясняют устойчивое сочетание земледелия и разведения крупного рогатого скота на протяжении веков. Исторические свидетельства показывают, что экологические и хозяйственные условия определяли жизнедеятельность и экономические

отношения местного населения.

Заключение

Выявление средневекового городища Капал-Кызылагаш 1 и начало археологических раскопок на этом памятнике открывает новые перспективы для изучения караванных путей Жетысу, которые активно использовались в средние века. Этот памятник может пролить свет на малоизученные маршруты Великого Шелкового Пути и его ответвления в этом регионе. Кроме того, проведение дальнейших археологических исследований, использование современных методов анализа и активное привлечение специалистов из смежных областей позволят продолжить изучение не только городища Капал-Кызылагаш 1, но и других памятников в регионе. Это внесёт значительный вклад в понимание того, каким образом функционировали средневековые города Жетысу, какие социально-

экономические связи существовали между ними, и как они были связаны с транзитом по Великому Шёлковому Пути. В частности, дальнейшие раскопки могут пролить свет на роль Капал-Кызылагаш 1 как узлового пункта на караванных маршрутах и важного центра в экономической системе региона.

Жетысу играл важную роль в системе международной торговли эпохи средневековья, связывая такие ключевые регионы, как Китай, Средняя Азия и Европу. Экономические связи, поддерживаемые караванными путями, способствовали развитию городской культуры, ремесленничества и производства керамики, что подтверждается археологическими находками на памятниках территории. Эти города не только являлись торговыми центрами, но и оказывали влияние на распространение религиозных идей, культурных и научных знаний между различными цивилизациями.

Работа выполнена при финансировании Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программы BR18574057 «Междисциплинарное (археологическое и историко-этнографическое) исследование культурного наследия юго-восточных и восточных регионов Казахстана (Шу-Илиский ареал, Тарбагатай и Алакольская котловина)».

Литература

1. Рогожинский А.Е., 2021. От «Жетысу» до «Семиречья»: рождение и трансформация значений. Ученые записки музея-заповедника «Томская Писаница». Кемерово. №14. С. 160-170.
2. Байпаков К.М., Савельева Т. В., Камалдинов И., 2020. Средневековые города Илийской долины (Северо-Восточное Жетысу-Семиречье) на Великом Шелковом пути в VIII-VIV вв. // Народы и религии Евразии. Барнаул. №3(24). С. 7-34.
3. Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С., 2020. 2019 жылы Жетісу өлкесіндегі ортағасырлық ескерткіштерге (төрткүлдерге) жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру, және

сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы. Б. 182-195.

4. Байпаков К.М., Савельева Т. В., Чанг К., 2005. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу. Алматы. 228 с.

5. Савельева Т. В., 1994. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII–XIII вв. Алматы. 216 с.

References

1. Rogozhinskij A.E., 2021. Ot «Zhetysu» do «Semirechja»: rozhdenie i transformacija znachenij [From "Zhetysu" to "Semirechye": the birth and transformation of meanings] // Uchenye zapiski muzeja-zapovednika «Tomskaja Pisanica». Kemerovo. №14. Pp. 160-170. [in Russian]

2. Bajpakov K.M., Saveleva T. V., Kamaldinov I., 2020. Srednevekovye goroda Ilijskoj doliny (Severo-Vostochnoe Zhetysu-Semireche) na Velikom Shelkovom puti v VIII-VIV vv. [Medieval cities of the Ili Valley (Northeast Zhetysu-Semirechye) on the Great Silk Road in the 8th-14th cc.]// Narody i religii Evrazii. Barnaul. №3(24). Pp. 7-34. [in Russian]

3. Aqymbek E.Sh., Shagirbaev M.S., 2020. 2019 zhyly Zhetisu olkesindegi ortagasyrlyq eskertkishterge (tortkulderge) zhurgizilgen zertteu zhymystary [Research conducted in 2019 on medieval monuments (fortresses) in the Zhetysu region] // «Ortalyq Azijanyn ezhelgi zhane dasturli qogamdarynyn tarihi-madeni murasy: zertteu, tusindiru, zhane saqtau maseleleri» atty «XII Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylimi-adistemelik konferenciya materialdary. Almaty. Pp. 182-195. [in Kazakh]

4. Bajpakov K.M., Saveleva T. V., Chang K., 2005. Srednevekovye goroda i poseleniya severo-vostochnogo Zhetysu [Medieval cities and settlements of Northeast Zhetysu]. Almaty. 228 p. [in Russian]

5. Saveleva T. V., 1994. Osedlaja kultura severnyh sklonov Zailijskogo Alatau v VIII–XIII vv. [Settled culture of the northern slopes of the Zailiyskiy Alatau in the 8th–13th centuries] Almaty. 216 p. [in Russian]

Жуматаев Р.С.¹, *Шакенов С.Т.¹, Ергабылов А.Е.²

¹Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

²ТОО «History and Culture»

Алматы, Қазақстан

*e-mail: samatakrit@gmail.com

ҚАПАЛ-ҚЫЗЫЛАҒАШ 1 ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН-АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Жетісуда орналасқан Қапал-Қызылағаш 1 ортағасырлық қалашығында жүргізілген алғашқы археологиялық зерттеу нәтижелері қарастырылады. Қазба жұмыстары Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті археологтарының басшылығымен жүзеге

асырылды. Негізгі назар қалашықтың архитектуралық және қорғаныс құрылыстарына, соның ішінде қорған қабырғаларына, мұнараларға және орталық цитадельге аударылды. Қазба жұмыстары барысында керамика фрагменттері, күйдірілмеген кірпіштен жасалған құрылыстардың қалдықтары, сондай-ақ үй жануарларының сүйектері сияқты маңызды олжалар табылды. Бұл олжалар осы аймақта дамыған шаруашылық қызметінің болғанын көрсетеді. Зерттеудің едәуір бөлігі қалашықтың топографиялық және географиялық ерекшеліктерін талдауға арналды, бұл оның Ұлы Жібек Жолы транзиттік жол жүйесіндегі рөлін бағалауға мүмкіндік берді. Мақалада Қапал-Қызылағаш 1 қалашығының аймақтың стратегиялық және экономикалық тұрғыдан маңызды пункті болғаны туралы алдын-ала қорытындылар келтірілген. Болашақ зерттеулер қазба жұмыстарын кеңейтуді, талдаудың пәнаралық әдістерін тартуды және ескерткішке қатысты мәдени және тарихи процестерді егжей-тегжейлі зерттеу үшін заманауи технологияларды қолдануды қамтиды.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек Жолы, Қапал-Қызылағаш 1, қалашық, орта ғасыр, қазба жұмыстары.

Дәйексөз үшін: Жуматаев Р.С., Шакинов С.Т., Ергабыев А.Е. Қапал-Қызылағаш 1 қалашығындағы археологиялық жұмыстардың алдын-ала нәтижелері // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 34-45 б.(Орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.02>

Zhumataev R.S.¹, *Shakenov S.T.¹, Ergabylov A.E.²

¹Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

²ТОО «History and Culture»

Almaty, Kazakhstan

*e-mail: samatakrit@gmail.com

PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL WORKS AT THE KAPAL-KYZYLAGASH 1 SETTLEMENT

Abstract. This article examines the results of the first archaeological studies that were conducted at the medieval settlement of Kapal-Kyzylagash on the territory of Zhetysu. The excavations were supervised by archaeologists of the Al-Farabi Kazakh National University. The main attention is paid to the study of the architectural and defensive structures of the settlement, among which the fortress walls, towers and the central citadel stand out. During the excavations, significant finds were made, among which there are fragments of ceramics, elements of structures made of unfired bricks, and bones of domestic animals. These findings indicate the existence of developed economic activity in this area. A significant part of the study was devoted to the analysis of the topographical and geographical features of the settlement, which made it possible to assess its

role in the transit system of the Great Silk Road. The study presents preliminary conclusions about the importance of Kapal-Kyzyl-Gash 1 as a key strategic and economic point in the region. Prospects for further research include the expansion of archaeological excavations, the use of interdisciplinary methods of analysis and the use of modern technologies for a more detailed study of cultural and historical processes associated with the monument.

Keywords: Silk Road, Kapal-Kyzylagash 1, settlement, medieval period, excavations.

For citation: Zhumataev R.S., Shakenov S.T., Ergabylov A.E. Preliminary Results of Archaeological Works at the Kapal-Kyzylagash 1 Settlement // Madeni mura. 2024. №3 (106). 34-45 p. (Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.02>

Сведения об авторах:

1. **Жуматаев Ринат Серикович**, PhD, заведующий кафедрой Археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
2. **Шакенов Самат Талгатович**, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
3. **Ергабылов Акбар Ерболұлы**, научный сотрудник, ТОО «History and Culture», Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

1. **Жуматаев Ринат Серикович**, PhD, Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
2. **Шакенов Самат Талгатович**, аға оқытушы, Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
3. **Ергабылов Акбар Ерболұлы**, ғылыми қызметкер, «History and Culture» ЖШС, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

1. **Zhumataev Rinat Serikovich**, PhD, head of department Archaeology, ethnology and museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
2. **Shakenov Samat Talgatovich**, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
3. **Ergabylov Akbar Erboluly**, researcher, «History and Culture», Almaty, Kazakhstan

ГРНТИ 03.41.01

**Аминова Р.Н.¹, Аккошкарлова Ж.Т.¹,
Тушева Е.К.², *Рахимжанова С.Ж.¹**

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана
Алматы, Казахстан

²Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана
Павлодар, Казахстан

*e-mail: saule-rahim@inbox.ru

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ СТОЯНОК КУЙЫЛЫС И ШИЖАГА

Аннотация. В статье публикуются материалы разведочных работ в Приаралье на стоянках Куйылыс и Шижага, полученные в результате разведочных работ в 2021-2022 гг. Приаральским отрядом под руководством А.Онгара. Стоянка Шижага 1 расположена в северной части аула Шижага Аральского района. Стоянка Куйылыс расположена в окрестностях аула Куйылыс Иргизского района Актюбинской области, на левом берегу реки Тургай. Классификация и типология орудийного набора коллекции каменного инвентаря основана на общепринятых понятиях и разработках, предложенных и использованных при описании каменных орудий в работах Г.Ф. Коробковой, А.В. Виноградова, В.К. Мерца, Л.Я. Крижевской, Г.Н. Матюшина, В.Ф. Зайберта, С.С. Калиевой, В.Н. Логвина и других исследователей. Таким образом, материалы, обнаруженные на стоянках Шижага и Куйылыс – разновременны и датируются эпохой неолита и бронзы. Для изготовления каменных изделий использовался кремнь различных цветов – серый, желтый прозрачный прожилковатый кремнь со включениями оранжево-коричневого цвета, черная окремненная брекчиевая порода с серыми вкраплениями, серо-желтый полосчатый кремнь. В изученной коллекции камня в основном отмечены сечения пластин с ретушью и без ретуши, которые соотносятся с эпохой неолита, некоторые яркие предметы, а именно наконечники стрел, относятся к эпохе ранней бронзы. Полученные данные предоставляют новые сведения о распространении неолитических культур юго-западного Казахстана и находят свои аналогии в материалах стоянки Саксаульская 1 и ряда других стоянок Северного Приаралья.

Ключевые слова: археология, типология, каменные изделия, неолит, бронзовый век, Приаралье, Шижага, Куйылыс.

Для цитирования: Аминова Р.Н., Аккошкарлова Ж.Т., Тушева Е.К., Рахимжанова С.Ж. Новые материалы стоянок Куйылыс и Шижага // Мәдени мұра. 2024. №3. 46-58 с.(Рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.03>

Введение

Первые исследования на территории Приаралья были начаты лишь в 40-х годах XX века. Так, в 1939 году С.П. Толстов открыл в Хорезме на древней дельте Амударьи – Акчадарья стоянку Джанбаскала. Датировав культуру IV–III тысячелетием до н.э., полученные данные позволили ему доказать, что в первобытную эпоху существовали культурные связи и взаимоотношения населения Евразии от Причерноморья в Сибирь через Приаралье (Толстов, 1948: 65-70). Позднее им были открыты и ряд других стоянок, которые были отнесены к кельтеминарской культуре. Стоянки кельтеминарской культуры находились в зонах древних дельт, поблизости от озер и рек, в оазисной и степной зоне. (Толстов, 1958; 1959; 1963; Итина, 1959; Виноградов, 1968: 198; Формозов, 1949; 1950; Нохрина, 1998).

В дальнейшем А.В. Виноградов, базируясь на коллекциях обнаруженных стоянок, выделил в кельтеминарской культуре три хронологических этапа: Дарьясайский этап или ранний неолит (VI тысячелетие до н.э.), Джанбасский этап или развитый неолит (V – IV тысячелетия до н.э.) и последний этап – поздний неолит (вторая половина III – начало II тысячелетия до н.э.) (Виноградов, 1968).

На территории Северо-Западного Приаралья и Западного Казахстана стоянки кельтеминарской культуры появляются в джанбасском этапе. Большинство из ныне известных памятников открыто геологами, географами, биологами, проводившими свои исследования в Приаралье. Систематизацию первых сведений в археологической карте

окрестностей города Аральск провел Г. Алексеев в 1940 г., где отметил более десяти стоянок эпохи неолита, энеолита и бронзы (Виноградов, 1959: 75). В 1944 году А.Л. Яншиным в 8 км к северу от станции Саксаульская, в верховьях балки, огибающей гору Терменбес, была найдена большая стоянка, получившая одноимённое название «Саксаульская» (Яншин, 1951). Позднее А.А. Формозов анализирует собранные подъемные материалы и публикует несколько статей, посвященных этому памятнику (Формозов, 1945). По его мнению, Саксаульская стоянка датировалась концом III – началом II тысячелетия до н.э. и относилась к поздне-кельтеминарской культуре.

В 1944 г. на данной территории работал один из отрядов Хорезмской экспедиции под руководством А.А. Формозова. Территория исследования охватывала пески Малых и Больших Барсуков, Приаральских Каракумов, плато Устюрт, бассейн реки Иргиз и Тургай и на запад. Было отмечено сходство стоянок Казахстана и Джанбаскалой (Хорезм) в материальной культуре – это ножевидные пластины, концевые скребки, вкладыши, проколки, скобели и нуклеусы. Аналогичные формы сосудов с прямыми шейками, плавно переходящие к тулову, характерные зоны орнамента вдоль венчика. Орнаменты в виде зигзагов, ромбов и прямоугольников со штриховкой, елочка, пояс линий под ободок, нанесённый гребенчатым штампом и нарезкой. По мнению А.А. Формозова, эти стоянки можно отнести к казахстанскому варианту кельтеминарской культуры. Для него характерны пластины со срезанным притупляющей ретушью концом,

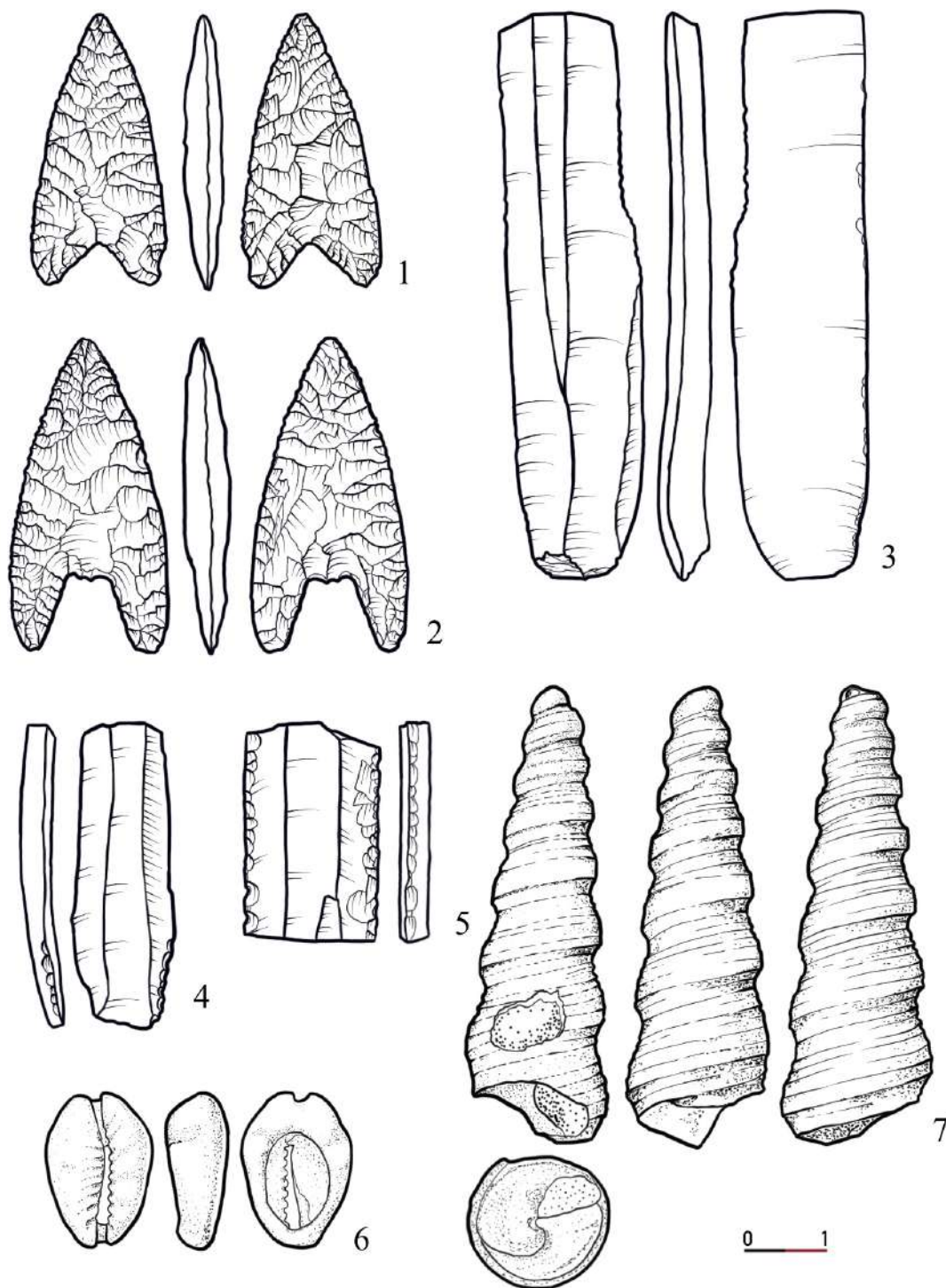

Рис.1. Стоянка Шижага: 1 – наконечник стрелы, 4 – медиальный фрагмент пластины с ретушью, 5 – медиальная часть пластины с ретушью, 6 – раковина каури, 7 – раковина turitella; стоянка Куйылыс: 2 – наконечник стрелы, 3 – проксимально-медиальный фрагмент пластины с ретушью.

Fig.1. Shizhaga site: 1 – arrowhead, 4 – medial fragment of the plate with retouch, 5 - medial part of the plate with retouch, 6 – cowry shell, 7 – turitella shell; Kuylyys site: 2 – arrowhead, 3 – proximal-medial fragment of the plate with retouch.

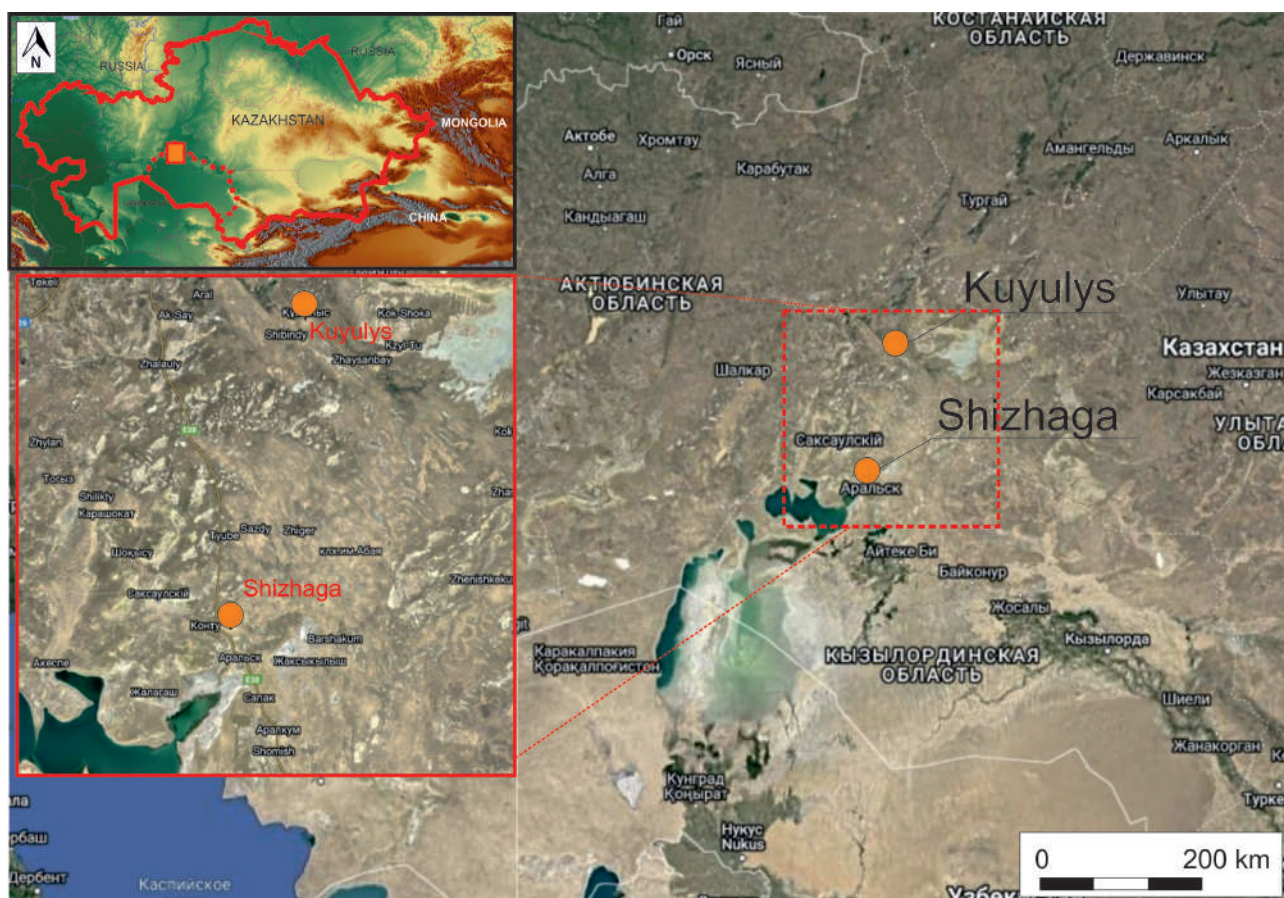

Рис.2. Местоположение стоянок неолита Куйылыс и Шижага.

Fig.2. Location Kuyulys and Shizhaga Neolithic sites.

нуклеусы со скошенными основаниями, обработанные лишь с одной стороны, режущие острия на пластинах (Формозов, 1949: 49-58). С 1955 года основные работы по Северному Приаралью проводил А.В. Виноградов. Им были проанализированы и систематизированы археологические материалы, сравнительный анализ которых показал, что ранние стоянки существовали с конца III тысячелетия до н.э. (Виноградов, 1959: 76-82). В 1954 и 1958 гг. А.В. Виноградовым была найдена небольшая стоянка Есен-тюбе и группа стоянок Жалпак. Исследованиями 1963 и 1973 гг. обнаружена еще одна группа небольших разветвленных стоянок (Космола 1-6, Талас 1, Аймора 1). Керамические комплексы по

аналогиям с жалпакской группой и скоплением 2 из Саксаульской отнесены к поздне-неолитическому времени (Виноградов, 1981: 90).

В 1998-1999 гг. эти районы также исследовала совместная Российско-Казахстанская археологическая экспедиция. Целью ее были разведочные работы по изучению сектора северного побережья Аральского моря, общая коллекция сборов насчитывает около 500 предметов (Деревянко, Таймагамбетов, 1999; Чеха, 2012, 2014, 2015, 2017; Мамиров, 2012; Искаков, 2005). В дальнейшем в начале 2000 гг. эти памятники обследовались в рамках международных экологических программ (Байпаков, Бороффка и др., 2004).

Новые данные получены в результате экспедиции, организованной в 2012 году исследователями С.К. Ишангали, В.К. Мерцем и Ж.Л. Бонора (Ишангали, Мерц, Бонора, 2012), которые обследовали группу стоянок Саксаульская. В результате их исследований был собран большой фактологический материал, который был хронологически дифференцирован.

В 2021-2022 гг. в рамках проекта «Сакский культурный комплекс Западной Сарыарки и Северного Приаралья: междисциплинарное исследование» Приаральским отрядом под руководством А. Онгара проведена археологическая разведка в Северо-Западном Приаралье, где были также обследованы стоянки Акеспе 4, Косаман, Куланды 1-2, Куйылыс и Саксаульская 1, которые находятся в Аральском районе Кызылординской области (Дарменов, Рахимжанова, Курманиязов, Мысыр, 2022).

Район работы и методы исследования

Стоянка Шижага 1 расположена в северной части аула Шижага Аральского района (рис.1). Массив песчаных барханов прилегает к аулу. Дюнные пески высотой 5-6 м двигаются в сторону аула, открывая участки древней поверхности. Был собран подъемный материал из 7 местонахождений (точек), датируемых от эпохи неолита до бронзы.

Стоянка Куйылыс расположена в окрестностях аула Куйылыс Иргизского района Актюбинской области, на левом берегу реки Тургай (рис.1). Пески расположены на юго-западе от аула, где на выветренных местах обнажилась древняя поверхность. В

результате разведочных работ был собран немногочисленный материал, датируемый эпохой неолита – бронзы.

Материалы, представленные в данной статье, были получены в результате разведочных работ 2021-2022 гг. в рамках проекта «Сакский культурный комплекс Западной Сарыарки и Северного Приаралья: междисциплинарное исследование» Приаральским отрядом под руководством А. Онгара.

Историко-культурный подход и метод относительной хронологии составляют теоретическую основу исследования. При данном подходе археологические комплексы рассматриваются как продукт человеческой деятельности, на который влияют различные внешние естественные и антропогенные факторы, к ним относится следующее: наличие доступных природных ресурсов (сырьевые базы и наличие биоразнообразия животных и растительных ресурсов, естественных природных укрытий, водотоков и т.п.), изменения природно-климатических условий (сезонные и циклические изменения) и историко-культурный контекст. Таким образом, археологические находки рассматриваются не только как материальные объекты, но и как отражение взаимодействия человека с окружающей средой и его адаптации к изменяющимся условиям.

Сырье, использовавшееся для изготовления орудий в коллекции, представлено кремнем различных цветов - серым, желтым прозрачным прожилковатым кремнем со включениями оранжево-коричневого цвета, черная окремненная брекчиевая порода с серыми вкраплениями, серо-

желтым полосчатым кремнем. В силу малочисленности и однородности материала метод разделения по сырью является неинформативным.

Классификация и типология орудийного набора коллекции каменного инвентаря основана на общепринятых понятиях и разработках, предложенных и использованных при описании каменных орудий в работах Г.Ф. Коробковой, Л.Я. Крижевской, Г.Н. Матюшина, А.В. Виноградова, В.Ф. Зайберта, С.С. Калиевой, В.Н. Логвина, В.К. Мерца и других исследователей (Коробкова, 1996; Крижевская, 1968; Матюшин, 1996; Виноградов, 1959; Зайберт, 1992; Калиева, Логвин, 1997; Мерц, 2018).

Результаты

Стоянка Шижага. На памятнике обнаружено всего пять артефактов, среди которых встречается наконечник стрелы (1 экз.), медиальные сечения пластины (3 экз.), раковина каури (1 экз.).

Наконечник стрелы изготовлен из желтого прозрачного прожилковатого кремня со включениями оранжево-коричневого цвета, размерами 3,2 x 1,6 x 0,5 мм, подтреугольной формы со слабо выпуклыми краями и угловато-вогнутым основанием, шипы асимметричные. В поперечном сечении асимметричное линзовидное, обработан двусторонней покрывающей контрпоперечной ретушью, края оформлены отжимной мелкой ретушью (рис.1 – 1).

Фрагмент пластины с ретушью выполнен из серого кремня, размерами 2,5 x 1,6 x 0,3 см. Медиальная часть с трехгранной асимметричной спинкой, края параллельные, полуострые (35°), оформлены с дорсала краевой

чешуйчатой микроретушью. На правом краю вторым рядом эпизодически фиксируется плоская ретушь с шириной фасеток 0,3-0,4 см. Брюшко уплощенное, со слабо выраженной ударной волной, на левом крае 2-3 фасетки ретуши (рис.1 – 5).

Медиальный сегмент пластины без ретуши. Изготовлен из бежевого полупрозрачного кремня. Негативы сколов бипродольные параллельные. Вентрал уплощенный слегка вогнутый, со слабо выраженной ударной волной. Размеры: 2,8 x 1,5 x 0,3 см.

Медиальный фрагмент пластины выполнен из черной окремненной брекчиевой породы с серыми вкраплениями. У левой грани ребро окатанное. С правого края с дорсала в проксимальной части нанесена крутая краевая глубокая микроретушь. Вентрал уплощенный вогнутый, без ударной волны. Размеры: 3,5 x 1,2 x 0,4 см (рис.1 – 4).

Раковина каури яйцевидной формы, молочного цвета, размером 1,7 x 1,2 x 0,7 мм, удалена часть спинной поверхности в виде овального отверстия, выступающие части сглажены, внутренняя трубка сломана (рис.1 – 6).

Вторая раковина отнесена к роду *turritella*. Представляет собой плотно свернутую раковину, форма которой напоминает удлинённый конус, имеются повреждения на верхней и нижней части (рис.1 – 7).

Стоянка Куйылыс. На стоянке Куйылыс зафиксировано всего три артефакта – наконечник стрелы (1 экз.), проксимально-медиальный фрагмент пластины с ретушью (1 экз.), дистальный сегмент пластины без ретуши (1 экз.).

Наконечник стрелы изготовлен из серо-желто-коричневого кремня с темно-коричневыми прожилками, размерами 3,6 x 1,8 x 0,6 см, подтреугольной формы с выпуклыми краями с глубокой выемкой на основании, которая образует практически симметричные шипы, выемка трапециевидной формы. Наконечник в поперечном сечении и в продольном профиле линзовидной формы, обработан двусторонней покрывающей контрпоперечной ретушью, края приострены чешуйчатой отжимной микроретушью (рис.1 – 2).

Проксимально-медиальный фрагмент пластины с ретушью выполнен из бежевого кремня с серыми прожилками. Талон – гладкий, угол ударной площадки 89°. С дорсала отмечены следы редуцирования. С левого края, с вентрала фиксируется нерегулярная микроретушь. Размеры: 6,4 x 1,6 x 0,5 см (рис.1 – 7).

Дистальный сегмент пластины без ретуши из серо-желтого полосчатого кремня. На одном конце со стороны спинки присутствует негатив отраженного скола, дистальный конец ступенчатый. На левом крае со стороны спинки в медиальной части

фиксируется псевдо микроретушь. Размеры: 2,8 x 1,6 x 0,4 см.

Выводы

Таким образом, материалы, обнаруженные на стоянках Шижага и Куйылыс, разновременны, встречены артефакты неолита и бронзы. Обнаруженные артефакты представлены изделиями из камня. Для изготовления каменных изделий использовался кремень. В изученной коллекции камня в основном отмечены сечения пластин с ретушью и без ретуши, которые соотносятся с эпохой неолита (Формозов, 1949: 3; Формозов, 1950; Виноградов, 1959), некоторые яркие предметы, а именно наконечники стрел относятся к эпохе ранней бронзы (Шишлина, 2007). Полученные данные предоставляют новые сведения о распространении неолитических культур юго-западного Казахстана и находят свои аналогии в материалах Саксаульской 1 и ряда других стоянок Северного Приаралья (Виноградов, 1959, 1981). Последующие исследования этого региона позволят уточнить и расширить поле научного знания о процессе неолитизации указанного региона.

Благодарности: Статья выполнена при поддержке Комитета науки МНВО РК в рамках грантового финансирования молодых ученых по теме: ИРН АР22788840 «Археологические исследования памятников каменного века Восточного Приаралья».

Авторы приносят особую признательность к.и.н. Акану Онгару за предоставленную возможность работы с материалами стоянок Шижага и Куйылыс.

Литература

1. Виноградов А.В., 1959. Археологическая разведка в районе Аральска-Саксаульской в 1955 году //Труды Института истории, археологии и этнографии АН Каз. ССР, т. 7. С. 75-85.
2. Виноградов А.В., 1968. Неолитические памятники Хорезма //МХЭ. Вып. 8. М.: Наука. 179 с.

3. Виноградов А.В., 1981. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья // АН СССР. ИЭ. М.: Наука. 174 с.
4. Дарменов Р.Т., Рахимжанова С.Ж., Курманиязов Ы.С., Мысыр О.Д., 2022. История изучения неолита-энеолита Северо-Западного Приаралья // Материалы международной научно-практической конференции "Археологические исследования в Казахстане: история, тенденции, проблемы, перспективы". Саумалколь. С.62-69.
5. Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К. и др., 1999. Палеолитические местонахождения северного побережья Аральского моря // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск. Т. 5. С.45-49.
6. Искаков Г.Т., 2005. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. Алматы. 30 с.
7. Итина М.А., 1959. Первобытная керамика Хорезма // ТХАЭЭ, т. 4, С. 5-63.
8. Мамиров Т.Б., 2012. Палеолит Арало-Каспийского региона. Алматы: Қазақ университеті. 253 с.
9. Окладников А.П., 1949. Изучение древнейших археологических памятников Туркмении. // КСИИМК. М.-Л. Вып. 28.
10. Толстов С.П., 1948. По следам древнехорезмийской цивилизации // М.-Л. 328 с.
11. Толстов С.П., 1958. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 гг. // ТХАЭЭ, т. 2. С. 7-259.
12. Толстов С.П., 1959. Работа Хорезмской экспедиции в 1954-56 гг. // МХЭ. Вып. 1. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954-1956 гг. М., АН СССР. С. 3-39.
13. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А., 1963. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1960 гг. // МХЭ. Вып. 6, часть 1. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Памятники первобытного и античного времени. М., АН СССР. С. 3-91.
14. Формозов А.А., 1949. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. // КСИИМК, вып. 25. С. 49-58.
15. Формозов А.А., 1950. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане // Краткие сообщения Т. 31. С. 141-147.
16. Чеха А.М., 2012. Палеолитические комплексы Северного Приаралья с поверхностным залеганием артефактов (Арал-1, Арал-2). // Вестник НГУ. Серия: история, филология. Том 11, выпуск 5. С.74-80.
17. Чеха А.М., Кулик Н.А., 2014. Каменное сырье палеолитических местонахождений Северного Приаралья (по материалам пункта Арал 1) // Вестн. Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. Т. 13, вып. 5: Археология и этнография. С. 63-72.
18. Чеха А.М., 2015. Каменный век Северного Приаралья (по материалам местонахождений Арал 4-6) // Известия Алтайского государственного университета. С. 242-245.
19. Чеха А.М., 2016. Палеолитические местонахождения с бифасами в Северном Приаралье: Проблемы хронологии и периодизации // Вестник ТГУ История №6 (44). С. 114-119.

20. Чеха А.М., 2017. Палеолитические комплексы Северного Приаралья Арал-1 и Арал-2 (Западный Казахстан). // Туркестанский сборник. С.9-13.
21. Шишлина Н.И., 2007. Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V-III тысячелетия до н.э.) // Труды ГИМ. Вып. 165. М. 400 с.
22. Яншин А.Л., 1953. Геология Северного Приаралья. М.: Московское общество испытателей природы. 736 с.
23. Boroffka N., 2003-2004. u.a. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, band 35-36. Berlin. 81 p.

References

1. Vinogradov A.V., 1959. Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aralska-Saksaulskoy v 1955 godu [Archaeological exploration in the area of Aralsk-Saksaulskaya in 1955] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR [Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR], t. 7, pp. 75-85. [in Russian].
2. Vinogradov A.V., 1968. Neoliticheskiye pamyatniki Khorezma [Neolithic monuments of Khorezm] // MKHE. Vyp. 8. M., Nauka [MKhE. release. 8. M., Science], 179 p. [in Russian].
3. Vinogradov A.V., 1981. Drevniye okhotniki i rybolovy sredneaziatskogo mezhdurechya [Ancient hunters and fishermen from the Central Asian interfluvium] // AN SSSR. IE. M., Nauka [USSR Academy of Sciences, M., Science] 174 p. [in Russian].
4. Darmenov R.T., Rakhimzhanova S.ZH., Kurmaniyazov Y.S., Mysyr O.D., 2022. Istoriya izucheniya neolita-eneolita Severo-Zapadnogo Priaral'ya [The history of the study of Neolithic-Eneolithic in the Northwestern Aral Sea region] // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii "Arkheologicheskiye issledovaniya v Kazakhstane: istoriya, tendentsii, problemy, perspektivy" [Materials of the international scientific and practical conference "Archaeological research in Kazakhstan: history, trends, problems, prospects"], Saumalkol. pp.62-69. [in Russian].
5. Derevyanko A.P., Taymagambetov ZH.K. i dr., 1999. Paleoliticheskiye mestonakhozhdeniya severnogo poberezhya Aralskogo morya [Paleolithic location of the northern coast of the Aral Sea] // Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopradelnykh territoriy [Problems of archeology, ethnography, and anthropology in Siberia and adjacent territories]. Novosibirsk. T. 5. pp. 45-49. [in Russian].
6. Isakov G.T., 2005. Kamennaya industriya Mugodzhara i Severnogo Priaral'ya v mezolite-eneolite [The stone industry of the Mugodjar region and the Northern Aral Sea area in the Mesolithic-Eneolithic period]. Avtoreferat diss. na soiskaniye uchenoy stepeni kand. istor. Nauk [Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Sciences in History of Science]: 07.00.06. Almaty. 30 p. [in Russian].
7. Itina M.A., 1959. Pervobytnaya keramika Khorezma [Primitive ceramics of Khorezm] // TKHAE, t. 4, pp. 5-63. [in Russian].
8. Mamirov T.B., 2012. Paleolit Aralo-Kaspiyskogo regiona [Paleolithic of the Aral-Caspian region] Almaty: Kazak universiteti, – 253 p. [in Russian].
9. Okladnikov A.P., 1949. Izucheniye drevneyshikh arkheologicheskikh pamyatnikov Turkmenii [The study of the oldest archaeological sites in Turkmenistan.]. // KSIIMK. M.-L. Vyp. 28. [in Russian].
10. Tolstov S.P., 1948. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii [In the footsteps

of the ancient Khorezmian civilization] // М.-Л.: 328 p. [in Russian].

11. Tolstov S.P., 1958. Raboty Khorezmskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii AN SSSR v 1949-1953 gg. [The works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1949-1953] // TKHAE, t. 2, pp. 7-259. [in Russian].

12. Tolstov S.P., 1959. Rabota Khorezmskoy ekspeditsii v 1954-56 gg. [The work of the Khorezm Expedition in 1954-1956] // MKHE. Vyp. 1. Polevyie issledovaniya Khorezmskoy ekspeditsii v 1954-1956 gg. [Field research of the Khorezm expedition in 1954-1956.] М., AN SSSR, pp. 3-39. [in Russian].

13. Tolstov S.P., Zhdanko T.A., Itina M.A., 1963. Raboty Khorezmskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii AN SSSR v 1958-1960 gg. [The works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences during 1958-1960 were conducted.] // MKHE. Vyp. 6, chast' 1. Polevyie issledovaniya Khorezmskoy ekspeditsii v 1958-1961 gg. Pamyatniki pervobytnogo i antichnogo vremeni. [Field research of the Khorezm expedition in 1958-1961. Monuments of primitive and ancient times.] М., AN SSSR, pp. 3-91. [in Russian].

14. Formozov A.A., 1949. Kelteminarskaya kultura v Zapadnom Kazakhstane [Celtminarian culture in Western Kazakhstan]. // KSIIMK, 25, pp.49-58. [in Russian].

15. Formozov A.A., 1950. Novyye materialy o stoyankakh s mikroliticheskim inventarem v Kazakhstane [New materials on parking lots with microlithic inventory in Kazakhstan] // Kratkiye soobshcheniya. T. 31. pp. 141-147. [in Russian].

16. Chekha A.M., 2012. Paleoliticheskiye komplekсы Severnogo Priaralya s poverkhnostnym zaleganiyem artefaktov [Paleolithic complexes of the Northern Aral Sea region with surface occurrence of artifacts] (Aral-1, Aral-2). // Vestnik NGU. Seriya: istoriya, filologiya [Bulletin of the NSU. Series: history, philology]. Tom 11, vypusk 5. pp. 74-80. [in Russian]

17. Chekha A.M., Kulik N.A., 2014. Kamennoe syr'ye paleoliticheskikh mestonakhozhdeniy Severnogo Priaralya (po materialom punkta Aral 1) [Stone raw materials of Paleolithic habitats of the Northern Aral Sea region (based on materials from point Aral 1)] // Vestn. Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya. T. 13, vyp. 5: Arkheologiya i etnografiya. pp. 63-72. [in Russian].

18. Chekha A.M., 2015. Kamennyy vek Severnogo Priaralya (po materialam mestonakhozhdeniy Aral 4-6) [The Stone Age of the Northern Aral Sea Region (based on the materials of the locations of the Aral 4-6)] // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. pp. 242-245. [in Russian].

19. Chekha A.M., 2016. Paleoliticheskiye mestonakhozhdeniya s bifasami v Severnom Priaral'ye: Problemy khronologii i periodizatsii [Paleolithic sites with bifaces in the Northern Aral Sea region: Problems of chronology and periodization] // Vestnik TGU Istoriya №6 (44) pp. 114-119. [in Russian].

20. Chekha A.M., 2017. Paleoliticheskiye komplekсы Severnogo Priaralya Aral-1 i Aral-2 (Zapadnyy Kazakhstan) [Paleolithic complexes of the Northern Aral Sea region Aral-1 and Aral-2 (Western Kazakhstan)]. Turkestanskiy sbornik pp.9-13. [in Russian].

21. Shishlina N.I., 2007. Severo-Zapadnyy Prikaspiy v epokhu bronzy (V-III tysyacheletiya do n.e.) [The Northwestern Caspian Sea in the Bronze Age (V-III millennia BC)] // Trudy GIM. Vyp. 165. М.: 400 p. [in Russian].

22. Yanshin A.L., 1953. Geologiya Severnogo Priaral'ya [The geology of the Northern Aral Sea region.] M. Moskovskoye obshchestvo ispytateley prirody. 736 p [in Russian].

23. Boroffka N., 2003-2004. u.a. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, band 35-36. Berlin, 81 p. [In German].

**Аминова Р.Н.¹, Аккошкарлова Ж.Т.¹,
Тушева Е. К.^{2,*}, Рахимжанова С.Ж.¹**

¹Ө.Х.Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы, Қазақстан

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан

*e-mail: saule-rahim@inbox.ru

ШИЖАҒА МЕН ҚҰЙЫЛЫС ТҰРАҚТАРЫНЫҢ ЖАҢА МАТЕРИАЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада А. Оңғардың басшылығымен 2021-2022 жылдары Арал маңы жасағының барлау жұмыстары нәтижесінде Арал өңіріндегі Құйылыс және Шижаға тұрақтарынан алынған барлау жұмыстарының материалдары ұсынылған. Шижаға I тұрағы Арал ауданы Шижаға ауылының солтүстік бөлігінде орналасқан. Құйылыс тұрағы Ақтөбе облысы Ырғыз ауданы Құйылыс ауылының маңында, Торғай өзенінің сол жағалауында орналасқан. Тас құралдары жиынтығының жіктелуі мен типологиясы Г.Ф. Коробкова, А.В. Виноградов, В.К. Мерц, Л.Я. Крижевская, Г.Н. Матюшин, В.Ф. Зайберт, С.С. Калиева, В.Н. Логвин және басқа зерттеушілердің жұмыстарында тас құралдарын сипаттама ұсынылған және қолданылған жалпы қабылданған ұғымдар мен зерттемелерге негізделген. Осылайша, Шижаға мен Құйылыс тұрақтарынан табылған материалдар әр түрлі мерзімді болып, неолит пен қола дәуіріне жатады. Тас бұйымдарын жасау үшін түрлі түсті шақпақ тас қолданылды: мөлдір жолақтары және сарғыш-қоңыр қосындылары бар сұр, сары түсті шақпақ тас, сұр қосындылары бар шақпақтанған қара түсті жентек тасты жыныс, сұрлы сары жолақты шақпақ тас. Зерттелген тас жиынтығында, негізінен, неолит дәуіріне сәйкес келетін ретушпен және ретушсыз пластиналардың қималары және кейбір айқын заттар, атап айтқанда жебе ұштары - ерте қола дәуіріне жатады. Алынған деректер оңтүстік-батыс Қазақстанның неолиттік мәдениеттерінің таралуы туралы жаңа мәліметтер беріп, Сексеуіл 1 және Солтүстік Арал маңындағы бірқатар басқа тұрақтардың материалдарынан өз ұқсастықтарын табады.

Кілт сөздер: археология, типология, тас бұйымдар, неолит, қола дәуірі, Арал маңы, Шижаға, Құйылыс.

Дәйексөз үшін: Аминова Р.Н., Аккошкарлова Ж.Т., Тушева Е. К., Рахимжанова С.Ж. Шижаға мен Құйылыс тұрақтарының жаңа материалдары // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 46-58 б. (Орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.03>

Aminova R.¹ Akkoshkarova Zh.T.,¹ Tusheva Y.K.²,
*Rakhimzhanova S. Zh.¹

¹Margulan Institute of Archeology
Almaty, Kazakhstan

²Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
Pavlodar, Kazakhstan

*e-mail: saule-rahim@inbox.ru

NEW MATERIALS FROM THE KUIYLYS AND SHIZHAGA SITES

Abstract. The paper is about new materials from the Aral Sea region at the sites of Kuiyls and Shizhaga, obtained as a result of exploration works in 2021-2022 by the Aral Sea expedition under the supervision of A. Onggar. The Shizhaga 1 site is located in the northern part of the Shizhaga village in the Aral region. The Kuyilys site is located in the vicinity of the Kuyilys village in the Irgiz region of the Aktobe region, on the left bank of the Turgay River. Classification and typology of lithic tools assemblages are based on the generally accepted concepts and developments proposed by G.F. Korobkova, A.V. Vinogradov, V.K. Mertz, L.Y. Krizhevskaya, G.N. Matyushin, V.F. Zaibert, S.S. Kalieva, V.N. Logvin and other researchers. The materials found at the Shizhaga and Kuiyls sites are multi-temporal and date back to the Neolithic and Bronze Age. To make stone products, flint of various colours was used - grey, yellow transparent veined flint with orange-brown inclusions, black silicified breccia rock with grey inclusions, grey-yellow banded flint. Mainly fragments of blades with and without retouching are marked. The materials were attributed to the Neolithic Age, some tools, namely arrowheads were referred to the Early Bronze Age. The obtained data provide new information of the distribution of Neolithic cultures of southwestern Kazakhstan and find their analogies in the materials of Saksaulskaya 1 and a number of other sites in the northern Aral Sea region.

Key words: archaeology, typology, lithic tools, Neolithic, Bronze Age, Aral Sea region, Shizhaga, Kuiyls.

For citation: Aminova R., Akkoshkarova Zh.T., Tusheva Y.K., Rakhimzhanova S.Zh. New materials from the Kuiyls and Shizhaga sites // Madeni mura. 2024. №3 (106).46-58 p. (in Rus.) DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.03>

Сведения об авторах:

1. **Римма Николаевна Аминова**, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

2. **Жанна Толепбергеновна Аккошкарлова**, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

3. **Елена Константиновна Тушева**, магистр истории, заведующая

лаборатории экспериментальной археологии Института археологических исследований Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1866-2574

4. Сауле Жангельдыевна Рахимжанова, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Scopus ID: 57220044077

Авторлар туралы мәліметтер:

1. Римма Николаевна Аминова, гуманитарлық ғылымдар магистрі, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан.

2. Жанна Толепбергеновна Аккошкарова, гуманитарлық ғылымдар магистрі, А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

3. Елена Константиновна Тушева, тарих магистрі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің эксперименттік археология зертханасының меңгерушісі, Павлодар, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1866-2574

4. Сауле Жангельдыевна Рахимжанова, тарих ғылымдарының кандидаты, А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Scopus ID: 57220044077

Information about the authors:

1. Rimma Aminova, Master of Humanitarian Sciences, Junior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

2. Zhanna Akkoshkarova, Master of Humanitarian Sciences, Junior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

3. Yelena Tusheva, Master of History, Senior researcher, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-1866-2574

4. Saule Rakhimzhanova, PhD, Leading Researcher of the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Scopus ID: 57220044077

Bolsynbek T.N

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan

e-mail: tbolsynbek77@gmail.com

THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE MATERIALS OF THE WEST KAZAKHSTAN REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE (THE 2nd HALF OF THE 19th C. – THE QUARTER OF THE 20th C.)

Abstract. This scientific article provides a description and analysis of photodocuments from the collections of the West Kazakhstan regional museum of local lore. It includes the portrait of Major General Mukhamedzhan Baymukhamedov, images of the 4th deputation of Kazakhs from the Orenburg region who visited Saint Petersburg in 1860, Kazakh teachers, students of the local elders' school and the two-grade girls' school, the public figure A. Baitursynov with the students of the "Galiya" madrasah, photographs of the first graduates of the paramedic school. Each photo document is annotated.

The article offers a scholarly analysis of the photographic documents depicting Kazakh officials from the 2nd half of the 19th century to the 1st quarter of the 20th century, as well as Kazakhs who worked in the fields of education and enlightenment during that period.

Based on the works of Sh. Ualikhanov, L. Meyer, I.V. Erofeeva, B.M. Suzhikov, U. Kydyralin, Zh.U. Kydyralina, and A.V. Zataevich, information on M. Taukhin, E. Kasymov, M. Baymukhamedov, S. Mendeshev, A. Orazbaeva, and others is provided. The research was guided by the principles of objectivity, historicity, systematic and parallel analysis. The works related to the topic and affecting specific aspects were used as additional and comparative material.

Keywords: heads of clans, sultans, deputation, museum fund, photographic documents, visual anthropology.

For citation: Bolsynbek T.N. The history of Kazakhstan in the materials of the West Kazakhstan Regional Museum of local lore (the 2nd half of the 19th c. – the quarter of the 20th c.) // Madeni mura. 2024. №3(106). 59-72 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.04>

Introduction

The photographic materials collected in the museums of Kazakhstan are among the spiritual assets that constitute visual anthropology—a branch of social anthropology that demands thorough study. Photo documents stored in the collections of the West Kazakhstan regional museum of local lore (hereinafter – the Museum) occupy a significant place in the study of Kazakhstan's history. The Museum's collections represent the history of Kazakhstan, including Kazakh economic and domestic life, public life, education, healthcare, and other areas. Due to the inability to cover all topics in a article, the focus is on photographic materials from the 2nd half of the 19th century to the 1st quarter of the 20th century, featuring representatives of authorities and private individuals holding positions in education, public enlightenment, social welfare, and healthcare.

The reforms implemented by tsarist Russia in the territory of the Junior and Middle zhuz's in the 1st half of the 19th century affected many aspects of nomadic Kazakh society. With the disappearance of traditional socio-political structures such as the khanate and the institution of tribal leadership, the formation of new class groups began. High-ranking officials such as sultans, zhuz leaders, tarkhans, and junior cavalry officers, as well as military ranks appointed by the tsarist government in Kazakh lands, became the most influential social groups in the execution of political plans. These representatives of authority strictly adhered to the orders and instructions issued by the Tsarist regime, becoming its trusted agents at the local level. For their loyal service, they were awarded orders such as the Order of Saint Stanislaus (First and Second Class), the Order of Saint Anna (Second and Third

Class), and the Order of Saint Vladimir (Fourth Class).

In addition, during this period, schools began to open in Kazakh lands. For example, in 1850, a seven-year school for Kazakh children was established under the Orenburg Border Commission. At the initiative of one of its graduates, I. Altynsarin, the first Kazakh school was opened in Torgay in 1864. By 1868, primary schools had been established in seven administrative-territorial divisions of the Bokey Horde, and in 1883, a school for Kazakh girls was opened in Horde. In 1789, Asian schools for Kazakh children were opened in Omsk. These schools trained local administrative workers such as translators and clerks. At the beginning of the 20th century, a range of educational institutions operated in Kazakh lands, including primary schools, boys' and girls' gymnasiums, urban, rural, and parish schools, Russian-Kazakh and Russian vocational schools, middle-class institutions, teacher training seminaries, and others. The representative of the national intelligentsia, A. Baitursynov, made significant efforts to ensure that Kazakh children receive a competent education in their native language. The project executor B. Kalabaev also took part in the collection of museum materials.

Materials and methods of research

The research was guided by the principles of objectivity, historicity, systematic and parallel analysis. Links to all the information used are provided in the bibliography. The works of researchers directly or indirectly related to the topic and affecting specific aspects of the subject were also used as additional and comparative material.

As a result of the colonization of Kazakh

lands, the social processes, significant changes, and various events have become the subject of study for many historians and other scholars. Consequently, numerous works have been published. In the analysis section of our study, we will present our opinions on the works of researchers such as L. Meyer, L.N. Plotnikova, I.V. Erofeyeva, M.K. Abuseitova, and others, who have a direct or indirect connection to the photodocumentary materials we are examining.

Analysis

In the memoirs of the Russian scholar L.N. Plotnikov, written in November 1860 in Orenburg under the title “My Meeting with Valikhanov in St. Petersburg”, the surnames, lineage, official duties, and other details of the representatives of the 4th deputation of Kazakhs from the Orenburg region who visited St. Petersburg are mentioned (Valikhanov, 1968: 535-536). In a work dedicated to the geography and statistics of Russia, compiled by officers of the General Staff about the Kazakh steppe (including Kazakh life, customs, etc.) under the Orenburg Reports, published in 1865, the Russian officer L. Meyer mentions Sultan E. Kasymov regarding the abuse of official powers and other issues (Meyer, 1865: 74). M. Taukin, A. Seidalin, and M. Baymukhamedov, who feature in our article on the study “Kazakhs Educated at the Nepliuev Military School” by A. Ahmet, also express their opinions about other Kazakhs who graduated from the Orenburg Nepliuev Military School and their socio-political activities and accomplishments (Ahmet, 2021: 6-7). In the article “The Baymukhamedov Sultans: The Process of Entering the Nobility of the Russian Empire”, co-authored by G.S. Sultangalieva and U. Zh. Tuleshova, it is widely known that fathers and sons B. Ayshuakov and

M. Baymukhamedov rose to the rank of major general and entered the ruling class—nobility—of the Russian Empire (Sultangalieva, Tuleshova, 2017: 120-127). Additionally, in G.S. Sultangalieva’s study “Reflection of Social Changes in the Kazakh Nomadic Society of the 19th Century in Office Documentation and Visual Sources”, issues of procedural documentation, the institution of senior sultans and ruling sultans, their military ranks, and the distribution of medals, orders, and other honors in the first half of the 19th century are discussed. In the example provided, M. Baymukhamedov’s case is also mentioned (Sultangalieva, 2022: 104-114). In the book by M.K. Abuseitova and L.N. Dodkhudoeva, “The History of Kazakhstan in Eastern Miniatures”, Russian artist S. Alexandrovsky published a historically significant document in St. Petersburg in 1889 and, for the first time, included a portrait to accompany this work (Abuseitova, Dodkhudoeva, 2010: 7, 254-255). In the article by S.K. Shildebay, “The Socio-Political and State Activities of Seitkali Mendeshev”, which provides extensive information about a figure who made a significant contribution to the establishment and development of Kazakh statehood during the Soviet era, attention is drawn to a photodocument discussed in our study under the title “Kazakh Teachers of Bokey” (Shildebay, 2020). Musicologist A. V. Zataevich notes that in his collection “1000 Kazakh Songs from the Land”, the works of S. Mendeshev, A. Orazbayeva, and others were monumental (Zataevich, 1963). Alongside these scholars, other authors have also conducted research on the topic we are studying.

Results

Among the photodocuments are images of Kazakh dancers, tribal leaders, zhuzbasy,

tarkhans, sultans with military ranks, and representatives of the 4th deputation from the Orenburg region, who were received by the Russian emperor in St. Petersburg, the capital of the Russian Empire in the 1860s (Fig.1).

The annotation of the photodocument contains the following information. In the photo, those seated in the front row from left to right are:

1) Bekshorin Serdaly – the head of the Karakempir section of the Tortkhara clan, junior cavalry officer;

2) Taukin Mukhametkali – sultan of the administration of the western part of the Orenburg Kazakhs, lieutenant colonel;

3) Kasymov Mukhammed (Elekey) – sultan, the head of the Shomekey clan, military elder;

4) Shegenov Birimzhan – bi (the judge) of the Upper Shekti section of the Argyn tribe, junior army officer;

5) Zhanturin Mukambet (Mukan) –

sultan, chief of administration – sultan of the eastern part of the Orenburg Kazakhs, ensign, leader of the deputation;

On the second row:

1) L.N. Plotnikov – assistant to the chief of the Orenburg Kazakh region, deputy commissioner;

2) Baiganin Aldash – the head of the Asan section of the Shomishti Tabyn tribe, bi (the judge);

3) Tolepov Eset – the head of the Alshyn tribe, the judge of the Amangul section;

4) Seidalin Almuhammed Kuntoreuly – sultan, sub-lieutenant, interpreter for the deputation;

5) Yesenbaev Gubaydolla – tarkhan, deputy of the Inner Horde chief, ruler of the Kamysty-Samar section.

As we have seen, all of them held high positions. According to historian I.V. Erofeeva, who relied on Orenburg sources, M. Taukin was proficient in the Russian language and the Turkic written

Fig.1. Representatives of the 4th Kazakh deputation of the Orenburg region. St. Petersburg, 1860. From the Museum's funds

literary language (used from the 13th century until the early 20th century) while studying at the Orenburg Military School, and he also received a solid education in economics, history, and culture. For 20 years, the governor of the western part of the Horde continuously held the position of sultan and was reputed to be a competent, educated, and conscientious ruler (Erofeyeva, Suzhikov, 2003: 51). In addition, M. Taukin is the author of the following works. In 1861, the article "Notes on farming, cattle breeding and other means of livelihood of the Horde wandering in the Trans-Ural Steppe" was published in issue №41 of the journal "Economic Notes" in St. Petersburg. In 1847, he published "A Native List of the Sultans and Hodjas of the Western Part of the Horde" in Orenburg. At the same time, he collaborated closely with the Russian Geographical Society and the Museum of Ethnography in Kazan (Kydyralin, Kydyralina, 2015: 114). Regarding E. Kasymov, the Russian scholar L. Meyer states: "The fact is that when the Russian government appointed Sultan Elekey as the head of the Chumekey tribe (he was confirmed only in 1853), his actions towards his subjects were as arbitrary as they were treacherous towards our government" (Meyer, 1865: 74). At that time, Kazakh bi-sultans wore rich national and military uniforms that corresponded to the status of tarkhans. On their heads, they wore muraks (sultan's headdresses) and borics (traditional male headdresses); on their bodies shapans (traditional national coats) made from expensive fabric; on their chests, they displayed breast insignias; and around their waists, they had kemer belts, among other adornments.

Further, in the photo document from the Museum's collection, Mukhamedjan Baymukhamedov is depicted (Fig.2). The headdress worn by Baymukhamedov is

Fig.2. Mukhamedzhan Baymukhamedov.

From the Museum's funds

made of velvet, with fringe resembling a borik. The kerege (framework of the yurt) is embroidered with yarn patterns, with pleats inserted between the designs. The lining of such headgear typically consists of cotton, cotton fabric, and valuable fur. The garment he is wearing on top resembles a loose-fitting cloak. On his chest, he displays the Vladimir ribbon and the Order of Saint Stanislaus of the 1st class.

Baymukhamedov Mukhamedjan (1811-1896) was a great-grandson of the Khan of the Junior Zhuz, Abulhair, and the son of Aishuakov Baymukhamed (a major general). M. Baymukhamedov supported the colonial policies of Russia throughout his life and served in that capacity. For his active participation in the suppression of protests and uprisings on Kazakh territory against the colonial policies of the kingdom, he held various positions. For example,

he was granted the rank of horunzhiy for his role in suppressing the uprising of the Kazakhs of the Junior Zhuz led by Isatay Taiymanuly in 1839. On February 28, 1841, he was appointed head of the 8th Duan in the western part of the Junior Zhuz. In 1869, he received the military rank of major general in the Russian army. M. Baymukhamedov was involved in collecting the smoke tax in the Kazakh steppe, freeing captured Russian prisoners and fugitives, and organizing the protection of caravans for Russian merchants, among other activities (Abdirov, 1999: 65-66).

In the Museum's collection, there is a photodocument titled "Adult School in the Horde", which depicts a group of students standing next to the school (Fig.3). From the photograph, it is apparent that their ages vary significantly. The educational building is a single-story toqal tam (house). Its exterior is plastered with mud. The windows are relatively small, and the chimney indicates that the house is heated by a fire during the winter months.

The next photodocument in the

museum's collection (Fig.4) features a group of Kazakh schoolboys. According to the annotation of the material, the students are composed of boys from various grades. In the center of the third row, three boys are seated who graduated from school this year. All these students live in a boarding house while studying. Their clothing does not belong to the state-issued attire; they are wearing clothes they acquired themselves. They wear hats and have short jackets or blazers, or they are dressed in the usual beshmet. The photodocument notes the names of some of the students who later became well-known figures in society over time. For example, in the first row from left to right, the sixth student sitting in a maldas position is Khazikhan Bokeikhanov (Professor of Medical Sciences). Additionally, in the second row, the fourth student is Sydyk Azherbaev, while the fifth student standing in the fourth row is Kadyr (Abdulqadir), who was a lawyer and head of the legal department of the Almaty regional executive committee. The sixth student is noted as Khamit Gurich.

Fig.3. Students of the adult school in Horde. From the Museum's funds

Fig.4. Kazakh schoolchildren. From the Museum's funds

Next, the photo document titled “Kazakh Teachers in the Bokey Horde”, preserved in the Museum's collection, was

taken on October 3, 1904, in the Khan Horde (Fig.5). The accompanying annotation includes the following information.

Fig.5. Kazakh teachers in the Bokey Horde. Khan Horde, 1904. From the Museum's funds

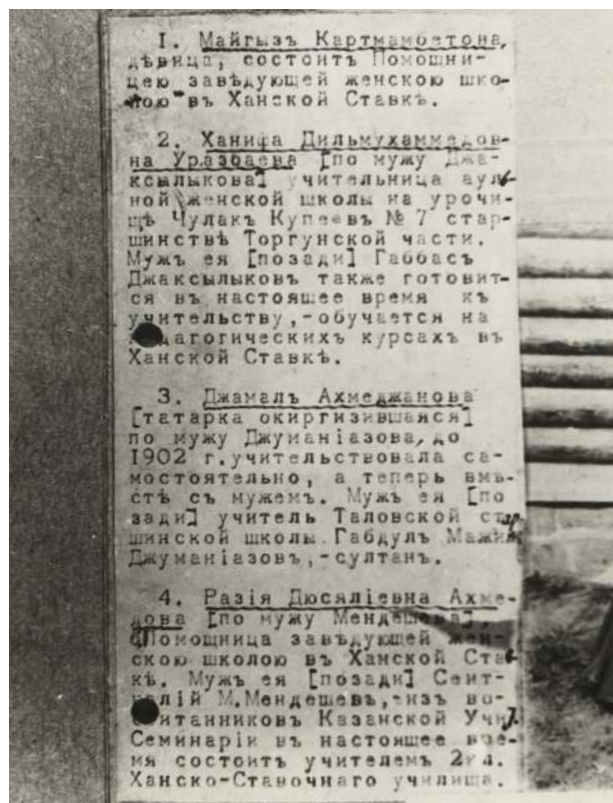
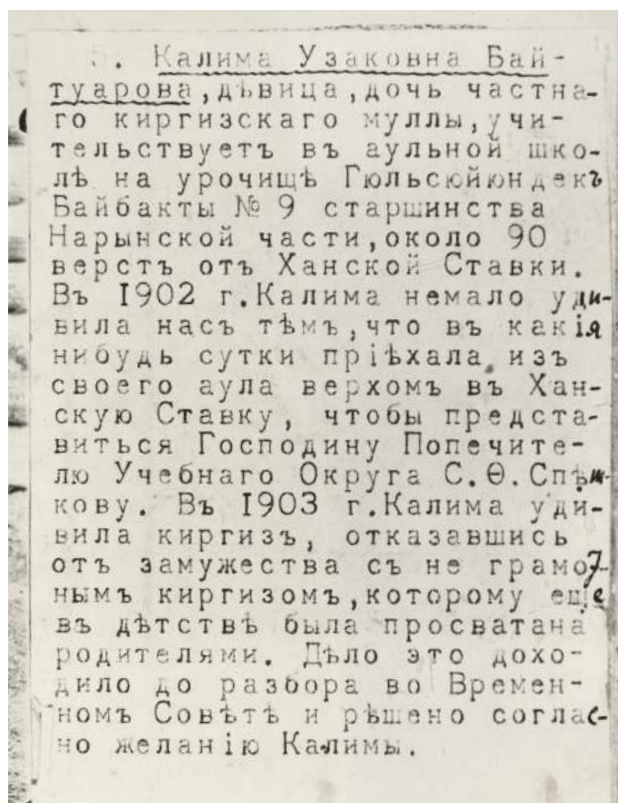

Fig.5. Data in the annotation of the photo document. From the Museum's funds

The image from left to right:

1. Maigyz Kartmambetova, assistant to the head of the girls' school in the Khan Horde.

2. Hanifa Dilmukhamedkyzy Orazbaeva (by her husband's surname, Zhaksylykova), the teacher at the girls' school in the Sholaky-Kopa village. Her husband (standing behind her) is Gabbas Zhaksylykov, a student at the pedagogical courses in the Khan Horde.

3. Jamal Akhmetzhanova (by her husband's surname, Zhumaniyazova) – a teacher. Her husband (standing behind her) is Gabdul-Majit Zhumaniyazov (sultan), a teacher at the Talovsk chieftain school.

4. Raziya Duyusalikyzy Akhmedova (by her husband's surname, Mendeshova) – the assistant head of the girls' school in Khan Horde. Her husband (standing behind her) is Seyitqali Mendeshov – a student at the Kazakh Teachers' Seminary

and a teacher at the two-grade school in Khan Horde.

5. Kalima Uzakkyzy Baytuarova – a teacher at the Gul'suindik Baibakty village school, located approximately 90 versts from Khan Horde. K.U. Baytuarova was the daughter of the village mullah. It is remarkable that in 1902, Kalima rode from her village to Khan Horde in a single day to introduce herself to the guardian of the educational district, Mr. S.O. Spetkov. In 1903, Kalima expressed her refusal to marry an uneducated man whom her parents had betrothed to her in childhood. The situation escalated to the extent that it led to the intervention of the Temporary Council, ultimately resulting in the fulfillment of Kalima's request, as noted in the annotation of the photo document.

The photo document features Seyitqali Mendeshov, a prominent figure in state and public affairs, whose political activities

warrant brief mention. He was the first chairman of the All-Kazakh Central Executive Committee (AKSR). Mendeshev dedicated himself to the formation and development of Kazakh statehood during the Soviet period, striving to restore the integrity of Kazakh lands and lay the foundations for Kazakh education and science. He was elected chairman of the AKSR four times in a row, making significant contributions to the establishment and growth of Kazakh statehood. During the famine of 1920-1921, he organized the Anti-Famine Commission and undertook numerous efforts to save the country from starvation.

Next, the photo document from the museum collection features students of the two-grade girls' school in Khan Horde: Alma Orazbaeva, Ekaterina Knyazeva, and Madina Begalieva (Fig.6). Alma Orazbaeva (1898-1948) was a stateswoman and public figure, born in the Bokey Horde region.

Alma Orazbaeva came from a working-class family. The photo document depicts

Fig.6. Students of the Khan Horde Girls' 2nd grade school: (from left to right) Alma Orazbayeva, Ekaterina Knyazeva, Madina Begalieva. 1912. From the Museum's funds

her during her studies at the two-grade girls' school in the Horde. After the establishment of the Soviet government, she consistently raised issues concerning

women's equality in Kazakh society and widow rights, frequently publishing articles in newspapers. A. Orazbaeva held several significant positions, including the responsible secretary of the Kazakh section of the Orenburg regional Committee of the Russian Communist Party (bolshevik), head of the women's department of the Bokey Regional Party Committee, and head of a division at the Kazakhstan regional political education administration. Due to her active involvement, in 1928, she was invited to serve in Russia, where she took on multiple roles, including a member of the bureau of the Lower Volga regional party committee, head of the women's department, and deputy chair of the regional collective farm union. A. Orazbaeva, alongside her political and social activities, also contributed to Kazakh art and culture. The researcher of Kazakh music, A.V. Zataevich, collected songs from A. Orazbaeva, including Zhaiyk, Qosai, Tanysu, Zeyneshim, Sarjan, Törtipishen, Ghyndash, Aynamköz, and Qoshtasu. These songs were included in his anthology titled «1000 Songs of the Kazakh people». A.V. Zataevich, in his memoirs about A. Orazbaeva, states that she was the first Kazakh woman from Bokey to provide valuable insights about her as a folk teacher and a prominent figure who tirelessly fought for women's equality. He emphasizes her ability to perform songs with exquisite artistry, characterized by her delicate soprano voice (Zataevich, 1963: 489). In the annotation of the photo document featuring the national teacher Akhmet Baitursynov with students from the "Galiya" madrasa (Fig. 7), the names of students such as H. Ibrahimov, O. Almasov, A. Imanov, A. Mambetov, A. Eshkeev, Z. Seralin, A. Zhiengaliev, M. Turganbaev, N. Elepov, and A. Mustafaev are provided. Regarding this photograph, researcher

Fig.7. A. Baitursynov with students of the "Galiya" madrasah.
From the Museum's funds

Fig.8. The first graduates of the Oral paramedic schools. 1919.
From the Museum's funds

K. Mukanov states: "When Akhmet Baitursynov visited Ufa, he met with the students of the "Galiya" madrasah and took a picture with them. In this historical photo, the young man sitting cross-legged directly in front of Akhmet is Bekmukhamed Serkebaev" (Mukanov, 2017: 6).

The annotation of the photo document taken in 1919 under the title "First graduates of the Ural Medical School" records the presence of the school director, doctor-bacteriologist G.I. Koltsov, and the first student sitting on the right, N.V. Kondratyeva (Fig.8). The nursing-midwifery school in Ural was first established on November 1, 1916, to train paramedics and midwives.

Conclusion

The photo document materials preserved in museum collections are of great value as objects of visual anthropology,

providing insights into various facets of our country's historical, socio-political, spiritual-cultural, and everyday life. Photographic materials belong to the category of non-verbal documents that convey visual information. In short, photographs serve as representations of specific objects and events, capturing moments in time and context alongside written and oral descriptions.

The photo document materials preserved in the West Kazakhstan regional museum of local history, covering the chronological period from the second half of the 19th century to the first quarter of the 20th century, provide a glimpse into the diverse aspects of Kazakh society during that era. It is evident that these materials will be of significant importance to every researcher seeking to reconstruct and understand this historical context.

The materials published in the article were collected during the implementation of the research project titled "Photodocumentary Data on the History and Culture of Kazakhstan in the Second Half of the 19th Century and the First Quarter of the 20th Century (Based on Collections of Domestic Museums)." (BR08555285).

References

1. Abdirov M., 1999. Muhamedshan Baimuhamedov. Qazaq ulttyq enciklopediyasy. [Muhamedshan Baimuhamedov. Kazakh National Encyclopedia] Vol. 2. Almaty: 720 p. [in Kazakh]
2. Abuseytova M.Q., Dodhudoeva L.N., 2010. Qazaqstan tarihy shygyshy miniatyuralarynda [History of Kazakhstan in Oriental miniatures] Almaty: Dajk-Press. 264 p. [in Kazakh]
3. Ahmet A., 2021. Neplyuevte oqygan qazaqtar [Kazakhs Educated at the Nepliuev School] // Ana tili. №39 (1611). Pp. 6-7 [in Kazakh]
4. Erofeeva I.V., Suzhikov B.M., 2003. Rodoslovnaya kazahskih hanov i kozha XVIII-XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki) [The Genealogy of the Kazakh Khans and Hodja of the XVIII-XIX centuries (history, historiography, sources)] Almaty: TOO «Print-S». 178 p. [in Russian]
5. Kydyralin U., Kydyralina Zh.U., 2015. Sultan-pravitel, polkovnik Muhamedgali Taukin v dokumentah Rossijskih arhivov [Sultan-ruler, Colonel Mukhamedgali Taukin in the documents of the Russian archives]. QR UGA Khabarshysy. V.5. Pp. 111-115 [in Russian]

6. Meyer L., 1865. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva. Sostavil podpolkovnik Generalnogo shtaba L. Meyer [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz steppe of the Orenburg Department]. SPb. 288 p. [in Russian]
7. Muqanov Q., 2017. Serkebaev soqpagy [Serkebayev trail]. №16 (1378). 6 p. [in Kazakh]
8. Shildebay S.Q., 2020. Seyitqali Mendeshevtin qogamdyq-sayasi jane memlekettik qyzmeti [Socio-political and public activities of Seitkali Mendeshev] // «edu.e-history.kz» elektrondyq gylymi jurnaly. № 1 (21). Pp. 472-500. E-source. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/447> [in Kazakh]
9. Sultangaliyeva G.S., 2022. Otrazheniye sotsialnykh izmeneniy Kazakhskogo kochevogo obshchestva v deloproizvodstvennoy dokumentacii i vizualnykh istochnikakh XIX v. [Reflection of social changes of the Kazakh nomadic society in office records and visual sources of the XIX century.] // Otan tarihy. №2 (98) 2022. Pp. 104-114. DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_104 [in Russian]
10. Sultangaliyeva G.S., Tuleshova U.Zh., 2017. Sultany Baimukhamedovy: process vkhozhdeniya v dvoryanstvo Rossiyskoy imperii [Baymukhamedov Sultans: the process of joining the nobility of the Russian Empire] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. №1 (84). Pp. 120-127. E-source. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/78> [in Russian]
11. Valihanov Ch., 1968. Sobranie sochinenij v pyati tomah [Collected works in five Volumes]. Vol. IV. Alma-Ata: Nauka. 783 p. [in Russian]
12. Zataevich A., 1963. 1000 pesen kazahskogo naroda (pesni i kyuji). [1000 songs of the Kazakh people (songs and kuys)]. Moskva: Gosudarstvennoe muzykalnoe izdatelstvo. 606 p. [in Russian]

Болсынбек Т. Н.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

e-mail: tbolsynbek77@gmail.com

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІНІҢ
МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
(XIX ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ғ. БІРІНШІ ШИРЕГІ)**

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан жинақталған фотоқұжат материалдарына ғылыми сипаттама жасалған. 1860 жылы Ресей Патшалығының астанасы Санкт-Петербург қаласына іссапармен барған Орынбор облысы қазақтарының 4-ші депутациясының өкілдері: генерал-майор Мұхамеджан Баймұхамедовтің портреті, Хан ордасындағы қазақ мұғалімдері, Ересектер мектебінің оқушылары, 2 класстық қыздар мектебінің оқушылары, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов «Ғалия»

медресесінің шәкірттері, Орал фельдшерлік мектебінің алғашқы түлектері бейнеленген фотоқұжаттар ұсынылған. Әрбір фотоқұжатқа аннотация берілген.

Қазақстан тарихының XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. бірінші ширегінде қазақтан шыққан билік өкілдері және сол кезеңде білім, ағарту саласында қызмет еткен қазақтарды бейнелейтін фотоқұжаттарға ғылыми негізде талдау жасалынған.

Ш.Ш. Уәлиханов еңбегінде кездесетін дерек, сондай-ақ, зерттеушілер Л. Мейер, И. В. Ерофеева, Б.М. Сужиков, У. Кыдыралин, Ж.У. Кыдыралина, А.В. Затаевич берген мәліметтерге сүйене отырып Мұқаметқали Тәукин, Ермұхаммед Қасымов, Мұхамеджан Баймұхамедов, Сейітқали Меңдешов, Алма Оразбаева және т.б. туралы мәліметтер ұсынылған. Мақаланы жазу барысында объективтілік, тарихилық, жүйелілік және салыстырмалы талдау принциптері басшылыққа алынды. Зерттеушілердің тақырыпқа тікелей немесе жанама қатысы бар, тақырыптың жекелеген қырларын қозғайтын еңбектері қосымша, әрі салыстырмалы материал ретінде пайдаланылды.

Кілт сөздер: ру басылары, сұлтандар, депутация, музей қоры, фотоқұжаттар, визуалды антропология.

Дәйексөз үшін: Болсынбек Т. Н. Батыс Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейінің материалдарындағы Қазақстан тарихы (XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. бірінші ширегі) // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 59-72 б. (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.04>

Болсынбек Т.Н.

Национальный музей Республики Казахстан,

Астана, Казахстан

e-mail: tbolsynbek77@gmail.com

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В МАТЕРИАЛАХ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XX ВВ.)

Аннотация. В научной статье дается научное описание, анализ фотодокументальных материалов из фондов Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея. В описании приводятся портрет генерал-майора Мухамеджана Баймухамедова, фотодокументы с изображением представителей 4-й депутации казахов Оренбургской области, посетивших в 1860 году Санкт-Петербург, учителя казахи Ханской ставки, ученики старшинской школы и 2-классной женской школы, общественный деятель Ахмет Байтурсынов с воспитанниками медресе «Галия», а также фотографии первых выпускников фельдшерского училища. Приведены аннотации к каждому фотодокументу.

В статье представлен научный анализ фотодокументов, изображающих казахских чиновников второй половины XIX века и первой четверти XX века, а также казахов, работавших в области образования и просвещения в этот период.

На основе данных, встречающихся в трудах Ш.Ш. Уалиханова, а также информации, предоставленной исследователями Л. Мейером, И.В. Ерофеевой, Б.М. Сужиковым, У. Кыдыралиным, Ж.У. Кыдыралиной и А.В. Затаевичем, представлены сведения о Мухаметкали Таукине, Ермухаммеде Касымове, Мухамеджане Баймухамедове, Сейиткали Мендешеве, Алме Оразбаевой и других. Исследование руководствовалось принципами объективности, историчности, системного и параллельного анализа. Работы, связанные с темой и затрагивающие отдельные аспекты, использовались в качестве дополнительного и сравнительного материала.

Ключевые слова: главы родов, султаны, депутация, музейный фонд, фотодокументы, визуальная антропология.

Для цитирования: Болсынбек Т.Н. История Казахстана в материалах Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.) // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 59-72 с. (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.04>

Information about authors:

Bolsynbek Timur Nurgazyuly, Scientific Researcher, Department of History of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
ORCID ID: 0000-0001-9292-3432

Автор туралы мәлімет:

Болсынбек Тимур Нұрғазыұлы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Қазақстан тарихы бөлімінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан
ORCID ID: 0000-0001-9292-3432

Сведения об авторе:

Болсынбек Тимур Нургазыұлы, научный сотрудник отдела истории Казахстана Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан
ORCID ID: 0000-0001-9292-3432

Шақшақов Қ.Ғ.¹, *Токтаров Д.В.²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан

²«Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы
Саумалкөл, Қазақстан

*e-mail: toktarov.98@internet.ru

В.Ф. ЗАЙБЕРТ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада тарих ғылымдарының докторы, археология ғылымының профессоры, Герман археологиялық институты корреспондент мүшесі Виктор Фёдорович Зайберттің Солтүстік Қазақстан аумағында орналасқан Ботай қонысын зерттеудегі еңбектері сараланды. Қазіргі таңда Ботай қонысына қатысты ғалымның көптеген ғылыми еңбектері және шетелдік халықаралық журналдарда Ботай қонысынан табылған жылқы сүйектері жайлы бірнеше ғылыми мақалалары жарияланды. Ботай қонысын ашып зерттеген ғалымның бүгінде Қазақстанның ежелгі тарихы мен археологиясына құнды ғылыми мұралар қалдырды. Солтүстік Қазақстан өңірінде тарих мектебін қалыптастырып, әлемдік және республикалық деңгейде күрделі зерттеулер жүргізіп «Ботай» тарихи-мәдени музей қорығын білікті мамандармен қамтуда біршама істер атқарды. Қазақстанның көне энеолиттік қонысын кешенді зерттеу ісінде де алда болып, шетелдік және отандық ғылыми басылымдарда еңбектері жарияланды. Қазақстан тарих ғылымына белгілі тұлға Виктор Зайберт шығармашылығын, ғылыми еңбектерін жеке тұлға ретінде зерттеп тану дегеніміз – өлке тарихын ғылыми тұрғыдан терең қарастырып баяндау, тұжырымдап баға беру және тарих ғылымындағы ұрпақтар сабақтастығын ғылыми пайымдау болып табылады. Отандық археологияны зерттеуге үлкен үлес қосқан ғалымның іргелі, ғылыми пайымдаулары ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: В.Ф. Зайберт, тарих, археология, Солтүстік Қазақстан, Орал-Ертіс аймағы.

Дәйексөз үшін: Шақшақов Қ.Ғ., Токтаров Д.В. В.Ф. Зайберт еңбектеріндегі Солтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 73-84 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.05>

Сур.1. Виктор Фёдорович Зайберт
Fig.1. Viktor Zaibert

Кіріспе

Тарихи тұлғатану - жеке тұлғаның ғұмырын ғана көрсетіп қоймай, ол өмір сүрген, зерттеу жүргізген уақыттың тыныс тіршілігімен таныстыратын тарих ғылымының құрамдас бөлімі ретінде айырықша жанр болып табылады. Жеке тұлға туралы мәліметтерді жинақтауда әртүрлі мұрағаттық құжаттар, мемуарлар, оның ұстаздары мен шәкірттері, әріптестері туралы мәліметтер, олардың ғылыми ой-тұжырымдары қарастырылады. Соңғы жылдары Қазақстан тарихына өз үлестерін қосқан алдыңғы қатарлы ғалымдарымыз М.Е. Массон, Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, Ә.М. Оразбаев, Х.Алпысбаев т.б. туралы бірқатар ғылыми жұмыстар жазылды. Мұндай жұмыстардың маңызды

тәрбиелік рөлі бар. Қазақстан тарихы мен археологиясы мен Солтүстік Қазақстан даласының көне дәуірлер мәдениеттерін зерттеуде зор үлес қосқан ғалым, ұстаз – Зайберт Виктор Фёдорович болатын (Сурет 1).

Көрнекті ғалым 1947 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысында дүниеге келіп, Қазақстанның солтүстігінде Виктор Зайберт бастаған Ботай халықаралық археологиялық экспедициясының жоспарлы ауқымды зерттеулері Атбасар, Ботай археологиялық мәдениеттерінің ашылуына және негізделуіне әкелді. Мұқият далалық жұмыстар, бай археологиялық коллекцияларды талдау үшін жаратылыстану ғылымдарының мамандарын тарту

қарабайырлықтың экономикалық, әлеуметтік-мәдени процестерінің әртүрлі аспектілерін теориялық қайта құру үшін берік ғылыми база құрды. Ботай археологиялық мәдениеті материалдарының Еуразияның дала аймағында өндіретін шаруашылық түрінің пайда болуы мен қалыптасуы мәселесін шешудегі маңызы зор.

Ғалым 1978-1979 жылдары КСРО Ғылым академиясының Мәскеу археология институтында белгілі кеңестік археолог тарих ғылымдарының докторы Бадер, Отто Николаевичтің жетекшілігімен аспирант атанып және «Неолит Северного Казахстана» тақырыбында кандидаттық диссертациясын осы институттың диссертациялық кеңесінде сол уақыттың ірі археологтары Орта Азия мен Қазақстан аумағын зерттеген В.М. Массон, А.А. Формозов, А.В. Виноградов сияқты ірі археологтардың алдында сәтті қорғайды (Зайберт 1979:16). 1980 жылы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінде аға оқытушы, кафедра менгерушісі, ғылыми жұмыстар және шет елдермен байланыс жөнінде проректоры болып қызмет жасады (Байгунаков, Сабденова, 2017: 99-102). 1992 жылы өзінің археология мамандығы бойынша «Орал және Ертіс өңірінің энеолиті дәуірі» атты докторлық диссертациясын Ресей ғылым академиясы Сібір бөлімшесі Новосибирск қаласының археология институтында қорғап шықты. 1996 жылы Қазақстан Республикасы жоғары аттестациялық кеңесінің шешімімен «Археология ғылымының профессоры» атты дәрежесін алып шықты (Зайберт, 1992). Виктор Зайберт археологиялық зерттеулерінің арасынан мезолит және жаңа тас ғасыры сыр шертетін Атбасар неолиттік мәдениетін (б.з.д.

VI-IV мыңж.) ерекшелік көрсетуге болады. Ғылыми ізденістер барысында 1980 жылы Ботай археологиялық қонысы мәдениетін ашады. 1995 жылы Ботай қонысында «Еуразияның ежелгі салт аттылары» атты халықаралық симпозиум өтті, симпозиумға атақы археолог ғалымдар мен тарихшылар келіп қатысты. 1996 жылы Ботай қонысы жылқыны қолға үйреткен мәдениет ошағы атты баяндамасымен Еуропаның біраз ірі қалалары мен университеттерінде Германияның Берлин археологиялық институтының қабырғасында баяндама оқып, Герман археологиялық институтының корреспондент мүшесі атағын алды. Сонымен қатар Ұлыбританияның Белфаст, Кембридж, Оксфорд, Ньюкасл, Эдинбург университеттерінде баяндамалар оқып, Ботай мәдениетінен мәлімет беретін қазба кезінде табылған еңбек құралдары мен қыш ыдыстардан шағын музей жасалып, жоғарыда аталған университеттерде көрмелер ұйымдастырылып дәрістер оқылды (Зайберт, 1993; 2009).

Материалдар мен әдістер

Виктор Зайберттің ғылыми мұраларын сараптау және жалпылау барысында анализ және синтез, дедукция және индукция әдістері қолданылды. Тарихи археологиялық кезеңдерді анықтауда, әр қилы мәселелер туралы ұсынған пікірлерді салыстыру, мұрағаттардан алынған мәліметтерді жарияланған материалдармен, әр жылдары жарық көрген басылымдармен салыстыра отырып қорытынды жасауда салыстырмалы-тарихи әдіс тәсілі кеңінен қолданылды. Солтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы және археологиясына арналған ғылыми монографиялар неолит дәуірі «Атбасар

мәдениеті» (1992), «Большой курган Байкара» монографиясы (Берлин, 2003) орыс және неміс тілдерінде шыққан, А. Тюлебаев, Ю. Кулаков және А. Задорожный сынды шәкірттерімен бірлесе шығарған «Тайны древней степи» (2007), «Ботай мәдениеті» (2009), «Ботай – у истоков степной цивилизации» (2011), «Атбасарская культура: Материалы и исследования по археологии» (2012), «Сакральные контексты Ботайской культуры» (2018) еңбектері, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарық көрген «Ботай» (2020) еңбектері ғылыми жұмысты жазу барысында басшылыққа алынды.

Қазіргі таңда Көкшетау қаласында Ақмола облыстық тарихи өлкетану музейі, Петропавл қаласында Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи өлкетану музейі, Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Музейінде, Астана қаласында Ұлттық музей қорларында В.Ф. Зайберт жетекшілігімен Ботай қонысы және мәдениетінің ескерткіштерінен табылған 200-ге жуық жәдігерлері және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында «Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы», «Ботай» халықаралық археологиялық экспедициясының ғылыми есептері сақтаулы тұр.

Нәтижелер және талқылаулар

Виктор Зайберттің ғылыми қызметін зерттеуде маңызды тарихи археологиялық деректер негізін ғалымның қаламынан туған жеке ғылыми еңбектері құрайды. Қайраткер ғалымның артында қалдырған шығармашылық мұрасы мен оның қоғамдық-саяси, қайраткерлік қызметінің және ғылыми-шығармашылық еңбектерінің

құндылығын ашуға көмектеседі және зерттеудің өзегі болып табылады. Зерттеуде ғалым жайлы жазылған естелік еңбектер мен ғылыми мақалалары қарастырылды.

Виктор Зайберт қызмет жолында Петропавл бизнес және басқару институтында ректор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің педагогикалық институтында директор, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Ботай халықаралық археологиялық экспедициясының жетекшісі ретінде «Көкше» археологиялық ғылыми орталығының директоры болып қызмет жасады. 2016-2017 жылдар аралығында Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтында археология және этнология ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі болды. 2018 жылдан әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Археология және Ұлы дала өркениеттері» ғылыми-зерттеу институтының директоры болып қызмет атқарды. Көрнекті ғалым 2022 жылдың сәуір айында дүниеден озды.

В.Ф. Зайберт басқарумен 1980 жылдан бастап аймақта ірі археологиялық жобалармен археологиялық ескерткіштерді зерттей бастады. Соның ішіндегі Солтүстік Қазақстан, Ақмола облысы, Қостанай облысы аймағы жаңа археологиялық ескерткіштерді тізімге алды. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Ботай қонысында археологиялық қазба жұмыстары басталып, кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілді. В.Ф. Зайберт жетекшілігімен Қазақстанда 2 ғылым докторы және 10 ғылым кандидаты қорғап шықты (Зайберт, 2018).

2011 жылы «Ботай дала өркениетінің бастауы» деп аталатын кітап-альбом басылып шықты. Жинақта аталмыш қоныстың ашылу тарихы,

сондай-ақ Ботай мәдениеттің маңызы туралы кеңінен әңгімеленіп, кешенді халықаралық Ботай экспедициясының алдында тұрған міндеттер де нақтыланған болатын. Он жылға жуық уақыт аралығында зерттеу тақырыптары бойынша көптеген жаңа мәліметтер табылды (Зайберт, 1993: 15-28). Ең алдымен түсінікті болу үшін 2011 жылы жарық көрген басылымда көрсетілген қазба жұмыстарының, артефакторлық талдаулардың мұрат-мақсаттарына тоқталып өтелік: Ботай қонысындағы қазба жұмыстары тоқтап қалған жоқ, өйткені қоныс-мекеннің ұлан-ғайыр байтақтығы әрмен қарай да жаңа дерек көздерінің табыла беретіндігіне деген сенімімізді нығайта түскен болатын. Қазіргі таңға дейін III мыңжылдықтың басында, энеолит дәуіріне қатысты жайттар толық анықталып бітті деп айта алмаймыз. 2007 жылы Ұлыбританияның Эксетер және Бристоль университеттері мен Көкшетау археологиялық экспедициясының қызметкерлері Еуразия даласындағы жылқы шаруашылығының қалыптасу заманындағы адамдар мен этникалық қауымдардың өмір тіршілігін зерттеу туралы зертеулер жасалынып, осындай ауқымды ғылыми шаралардың аясында профессор Алан Оутрамның бастамасымен Ботайдан табылған ыдыстардан қымыздың (ағылшын әріптестердің зерттеуі бойынша жылқы сүтінің) қалдығы, яғни қымыз қалдықтары табылған.

Ботай мәдениетінің негізінде Қазақстанның ежелгі тұрғындарының мәдени генезисін зерттеу нәтижелері, тек тарихи іс-тәжірибелерді ашу көрінісі ғана емес, сонымен қатар этно-әлеуметтік генезистерді зерттеуші ғалым-мамандар үшін таптырмас дереккөздер болып табылады. Өйткені

қоғамда өмірдің барлық материалдық, рухани, әлеуметтік, саяси элементтері бір-бірімен тығыз байланыста. Осы негізде бірінші сатылы археологиялық материалдар мен қоршаған ортаның өзгеру заңдылығын зерттеу, қола дәуіріндегі ботайлық мәдениеттің шығу және даму кезеңдеріне байланысты энеолит дәуірін зерттеу, оның Еуразия кеңістігінде мал шаруашылығын және далалық өндіруші экономиканы дамытудағы рөлін нақтылай түсуге көмектесетінін атап өтер едік.

1980 жылдың далалық маусымында Виктор Зайберт бастаған Солтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы (СҚАЭ) үшін Ботай қонысы айрықша археологиялық нысан болып есептеледі. Далалық маусымның алғашқы қазба жұмыстарының қорытындылары туралы Бүкілодақтық ғылыми конференцияларда нәтижелері жарияланып, Еуразия тарихы мен археологиясымен айналасатын ғалымдарды таңғалдырды. Алғашқы болып 1983 жылы Ботайда қонысында Кеңес одағынан жиналған археологиялық ғылыми семинар ұйымдастырылып, ірі қалалардан археолог ғалымдар жиналып, жаңадан ашылған Ботай мәдениетінің ескерткіштеріне оң бағаларын берді. Археологиялық зерттеулер барысында Ботай мәдениетінің ескерткіштері, соның ішіндегі: Красный Яр, Баландино, Роцинское, Сергеевка, Васильковка қоныстары ашылды. Осы зерттеулер нәтижесінде көрнекті ғалым В. Зайберттің ғылыми еңбегінде жаңадан ашылған нысандардың «Ботай мәдениеті» қорытындынысы дәлелденіп, ескерткіштердің таралу аймағы анықталып, ғылыми айналымға енгізілді. Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы ұжымы

Ботай қонысындағы зерттеулер жайлы алғаш ашылғаннан бастап бірнеше ғылыми жетістіктерге қол жеткізіп, көптеген ғылыми мақалалар мен кітаптар жарық көрді. Ботай мәдениетінің материалдары бойынша бірнеше ғылым кандидаттар және докторлық диссертациялар жазылып археологиялық мектеп қалыптасты. Жергілікті ғылыми кадрлар өсіп-жетіліп, олар ғылым саласында өз орындарын тапты. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін В.Зайберт шетел ғалымдарымен бірлесе жұмыс жасау мүмкіндігі қарастырылып, әлемдік деңгейде жаңаша ғылыми зерттеулерге жол ашыла бастады (Зайберт, 2011). Ботай археологиялық қонысына Ұлыбритания, Америка, Германия, Дания, Литва ғалымдары келді. Осындай халықаралық коллаборацияда бірлесіп жұмыс істеудің нәтижесінде Виктор Зайберт Ботай мәдениеті тақырыбы бойынша Ұлыбританияның бірқатар қалаларында, университеттерінде ғылыми дәрістер оқып, Ботай мәдениеті жайлы кеңінен таныстырды (Olsen, 2002). 1996 жылы Солтүстік Қазақстан аумағындағы Ботай қонысы мен ерте темір дәуірінің обасы Байқара қорғанын зерттеу үшін Қазақстан мен Германия археология институтының мамандарының бірлескен жұмысы жасалып, бірнеше құнды археологиялық деректер алынып, ғылыми монографиялар жарияланды. В. Зайберт Ботай қонысындағы зерттеулерінде осы ескерткіштің айналасында бірнеше ірі ғалымдар қалыптасып шықты: А. Плешаков, О. Мартынюк, В. Мюсин, Т. Даниленко, С. Олсен, В. Зайтов, А. Кисленко, Т. Нұрымов, Л. Макарова, М. Ливина, Н. Ермолова, П. Косинцев, А. Дриш, Н. Бенеке, Д. Энтони, И. Иванов, Н. Белецкая Ботай заманындағы әр

түрлі шаруашылық саласы мәселелерін қарастырып құнды тәжірибиелер жинақтап, энеолит дәуірінің жаңа қырларын ашып зерттеді (Зайберт, 2020:15-20).

2000 жылдары Ботай археологиялық қонысы «Көкшетау» мемлекеттік ұлттық паркінің қорғау аймағына енгізіліп, сол уақыттан бастап қоныс аумағында сақтау қорғау жұмыстары жүргізіліп келеді. 2001 жылы Виктор Зайберттің бастамасымен қоныс аумағында қорғалатын аймақ шекараларын белгілеп, қоршаудың құрылысын бастап кетті. Қоршаудың тұрғызылуы қорғалатын аймаққа мал мен автокөліктердің кіруін шектеді. 2002 жылы қорғалатын аймақты қоршау жұмыстары аяқталып, шарбақты бойлай ені 5 метр болатын ағаш көшеттер қатары отырғызылды (Зайберт, 2011). Ботай қонысын зерттеудің келесі кезеңі 2004 – 2006 жылдары Көкшетау археологиялық экспедициясының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруымен тікелей байланысты болды. Ежелгі мәдени мұраны және туризмді дамытуды насихаттау мақсатымен Солтүстік Қазақстан мен Көкшетау МҰП басшылары мен қызметкерлері тарапынан Ботай қонысын көріктендіру, қорғауға алу туралы шешім қабылданып, сақтау қорғауға байлансты бірқатар іс-шаралар жүргізілді.

Виктор Зайберт және Алан Оутрам бастаған қазақстандық және шетелдік ғалымдар соның ішіндегі археологтармен, археозоологтармен халықаралық коллаборация барысында Ұлыбританияның Экзетер, Бристоль, Кембридж университеттерімен бірлесе отырып жүзеге асырды. Кешенді зерттеулер Ботай қонысының мәдени

қабаттарына палеогеографиялық және палеомагниттік зерттеулер жүргізді (Outram, 2009).

Қазіргі уақытта археолог ғалымдар даладағы тарихи даму концепциясын жасаумен айналысуда археологиялық, палеозоологиялық және палеогеографиялық дереккөздерді зерттеудің дәстүрлі және инновациялық әдістерін қолдана отырып, Қазақстан аймағын археологиялық дереккөзді жан-жақты зерттеудің бір мысалы ретінде Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстарының аумағында орналасқан дүниежүзілік маңызы бар ерекше Ботай қонысы мен Ботай мәдениетінің басқа да нысандарының қазбаларының нәтижелері болады. Қазіргі таңда Ботай қонысы аумағында қайта қалпына келтірілген тұрғын үй кешендері туристерге қызмет жасап тұр. Ботай музей қорығының ғылыми қызметкерлері ғалымның жоспарлаған зерттеу жұмыстарын әрі қарай жалғастыруда.

Виктор Зайберттің Орал-Ертіс аралығындағы энеолит дәуірі Ботай мәдениетінің ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулер бойынша қазақ даласындағы энеолиттік дәуірі жайлы төмендегідей тұжырым жасайды:

Еуразиялық далалық аумағында тас дәуірінің соңында дала өркениеті қалыптаса бастады, дала өркениеті-қажеттілігіне қарай мәдени инновацияларды өзектендіретін өзін-өзі жаңғыртатын тәуелсіз әлеуметтік-экономикалық, мәдени-саяси және идеологиялық жүйе болды.

1. Энеолит дәуірінде қазақ даласының Солтүстік және Орталық Қазақстанның далалық аймақтарында, алғаш рет жылқы қолға үйретіліп, адам дала сусыны – қымыз пайда болды.

3. Ботай тұрғындары жартылай

отырықшылдық өмір салтына көшті. Бірінші рет ұлан-ғайыр Еуразия даласында адамдар сәулетшілік тәсілдерді пайдалана отырып, күрделі ағаш құрылыстарын жүргізе бастады. Жартылай жерге отырғызылған тұрғын үйлер ағаштан, балшықтан, жылқылардың сүйектерінен, қайың қабықтарынан және жер қабаттарынан тұрғызылды. Ботайлықтардың үйлерінің көлемі 120 кв.м дейін жетті. Олардың пішіні көп бұрышты болды. Үйлердің төбелерінің жабындысы ешбір тіреусіз жасалды. Ал бұл құрылыс технологиясындағы сол уақытта үлкен жаңалық еді.

4. Ботай тайпалары қола дәуіріне дейін екі мың жыл бұрын мыстан жасалған құралдарды пайдалана білді. Олар епті шеберлер, дәрігерлер, суретшілер, зергерлер болды. Бас сүйекті трепанизациялау сол уақыттағы заман тұрғысынан қарағанда, қиял-ғажайып ертегідей көрінетін. Кейбір бұйымдардың жасалу шеберлігін көріп, тас ғасырдың технологиясына тіпті қайран қаласың.

5. Ботай мәдениеті қазақ тарихындағы соңғы алты мың жыл ішінде аумақта өмір сүрген тайпалық одақтар ортағасырлық мемлекеттердің тікелей арғы атасы және бұл жерде тұңғыш ат міну салты қалыптасты (Зайберт, 2020: 431-435).

Жоғарыдағы ғылыми тұжырымға сәйкес пікірді Солтүстік Қазақстанның Ботай қонысына бірнеше жыл зерттеу жүргізген зерттеуші Алан Оутрам: «Ботай ежелден бері жылқыны қолға үйрету және Орталық Азиядағы бақташылық қоғамның пайда болуы орталығы болып табылады (Outram, 2009: 1332). (Outram, 2009: 1332) –деп, В. Зайберттің тұжырымына сәйкес пікір білдіреді.

Қорытынды

Ғалым ұзақ жылдық зерттеуі мен ізденіс нәтижелері негізінде Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеуде көптеген ғылыми құнды мұралар қалдырды. Атбасар, Ботай тарихи-мәдени ескерткіштерін зерттеуге үлкен үлес қосты. Энеолит дәуіріне қатысты ғана емес, сонымен қатар мезолит, неолит, қола және ерте темір дәуірі, ортағасырлар сияқты тарихи-мәдени кезеңдерді зерттеуге өзіндік үлес қосқандығы бүгінгі таңда кеңінен белгілі болып отыр. Ғалымның ғылыми мұраларын зерттеуде қазіргі таңда Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі, Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі және Ботай музей қорығы қызметкерлері тарапынан кең көлемде зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Солтүстік Қазақстанның ежелгі дәуірі бойынша Виктор Зайберт жинақтаған мағлұматтар осы тарихи мәдени-кезең бойынша кеңістік-хронологиялық байланыстардың ежелден орын алғандығын айғақтап қана қоймай, Еуразия құрылымы және Қазақстан бойынша эталондық белгі болатын Ботай мәдениетінің ескерткіштерін атап өтуге болады. Виктор Зайберт археологияда жаңа бағыттың қалыптасуында үлкен рөл атқарды. Археологияны өткенді

зерттейтін ғылым ғана емес, зерттеу жұмыстарының нәтижелері қазақстандық тарихнамада ғұмырнамалық жанрдың дамуына үлес қосады. Виктор Зайберт тарихи мұрасы жайында алынған нәтижелер мен ғылыми тұжырымдар жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінде жүргізілетін «Қазақстан археологиясы» пәніне теориялық, практикалық толықтырулар енгізе алады, арнайы таңдау пәні ретінде де дәрістер жүргізуде және тарихнамалық зерттеулерде қолдануға мүмкіндік бар. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның ежелгі дәуірлері қорытынды еңбек пен оқулықтар жазуда, жоғары оқу орындарына арнайы дәрістерді оқытуда пайдалануға болады. Зерттеу жұмысының нәтижелері тарих, этнология және археология мамандығында оқитын студенттерге арнайы курстарды оқытуда пайдалануға болады. Солтүстік Қазақстан аумағындағы ескерткіштерді сақтап қалу және осында мекендеген халықтың пайдасына жарату үшін үлкен жұмыс атқарды. Ғалым тарих және археология ғылымының дамуы үшін үлкен істер атқарды. Атап айтқанда, жаңа институттар мен ғылыми орталықтардың ашылды, археолог ғалымдардың жаңа буыны жетілді, ғылыми тың көзқарас қалыптасты.

Әдебиеттер

1. Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е., 2017. Археолог, профессор Виктор Зайберт –70 жаста // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая. № 3. 99-101 с.
2. Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е., 2019. Археолог В.Ф.Зайберт және Ботай мәдениеті // Отан тарихы. № 26. (1). 5-14 бб.
3. Зайберт В.Ф., 1979. Неолит Северного Казахстана: автореф. дис. канд. ист. наук. Москва. 16 с.
4. Зайберт В.Ф., 1992. Атбасарская культура // Екатеринбург: УрО РАН. 222 с.
5. Зайберт В. Ф., 1993. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск.

246 с.

6. Зайберт В.Ф., 2009. Ботайская культура. Алматы: «КазАкпарат». 566 с.

7. Зайберт В.Ф., 2011. Ботай у истоков степной цивилизации. Алматы: Балауса. 480 с.

8. Зайберт В.Ф., 2018. Сакральные контексты Ботайской культуры. Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры. 380 с.

9. Зайберт В.Ф., 2020. Ботай. Алматы: Балауса. 480 б.

10. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. 2007. Тайны древней степи. (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.). Кокшетау: Издательский центр Кокшетауского университета. 163 с.

11. Olsen S.A., Bradley B., Maki D. and Outram A., 2002. Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan. In D.L. Peterson, L.M. Popova, and A.T. Smith (eds) Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Leiden: Brill. pp. 89-111.

12. Outram A.K., Stear N.A., Bendrey R., Olsen S., Kasparov A., Zaibert V., Thorpe N., Richard P., 2009. Evershed The earliest horse harnessing and Milking. Science. 1332-1335 pp.

References

1. Baigunakov D.S., Sabdenova G.E., 2017. Arkheolog, professor Viktor Zaibert - 70 zhasta [Archaeologist, Professor Viktor Zaibert – 70 years old] // Bulletin of Al-Farabi KazNU. Historical series. No. 3. P. 99-101. [in Kazakh]

2. Baigunakov D.S., Sabdenova G.E., 2019. Arkheolog V.F. Zaibert jane Botaj madenieti [Archaeologist V. F. Zaibert and the Botai culture] // Otan Tarihy. No. 26. (1). P. 5-14 [in Kazakh]

3. Zaibert V.F., 1979. Neolit Severnogo Kazakhstana: [Neolithic of Northern Kazakhstan]: author's abstract. diss. candidate of historical sciences. Moscow. 16 p. [in Russian]

4. Zaibert V.F., 1992. Atbasarskaya kultura [Atbasar culture] // Ekaterinburg: UrO RAN. 222 p. [in Russian]

5. Zaibert V.F., 1993. Eneolit Uralo-Irtyshskogo mezhdurechya. [Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluve]. Petropavlovsk. 246 p. [in Russian]

6. Zaibert V.F., 2009. Botajskaya kultura. [Botai culture]. Almaty: KazAkparat, 566 p. [in Russian]

7. Zaibert V. F., 2011. Botaj u istokov stepnoj civilizacii. [Botai at the Origins of the Steppe Civilization.]. Almaty: Balausa. 480 p. [in Russian]

8. Zaibert V.F., 2018. Sakralnyye konteksty Botayskoy kul'tury [Sacral contexts of Botai culture] Astana: Kazakh Scientific Research Institute of Culture monograph. 380 p. [in Russian]

9. Zaibert V.F., 2020. Botaj [Botay] Almaty: Balausa. 480 p. [in Kazakh, Russian, English]

10. Zaibert V.F., Tyulebaev A.Zh., Zadorozhny A.V., Kulakov Yu.V., 2007. Tajny drevnej stepi. (Issledovaniya poseleniya Botaj v 2004-2006 gg.). [Secrets of the Ancient Steppe. (Research of the Botai settlement in 2004-2006)] Kokshetau: Publishing Center of Kokshetau University. 163 p. [in Russian]

11. Olsen S.A., Bradley B., Maki D. and Outram A., 2002. Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan. In D.L. Peterson, L.M. Popova, and

A.T. Smith (eds) Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Leiden: Brill. pp. 89-111.

12. Outram A.K., Stear N.A., Bendrey R., Olsen S., Kasparov A., Zaibert V., Thorpe N., Richard P., 2009. Evershed The earliest horse harnessing and Milking. Science. 1332-1335 pp.

Шакшаков К.Г.¹, *Токтаров Д.В.²

¹Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»
Саумалкол, Казахстан

*e-mail: toktarov.98@internet.ru

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В ТРУДАХ В. Ф. ЗАЙБЕРТА

Аннотация. В научной статье рассматриваются труды доктора исторических наук, профессора археологии, члена-корреспондента Германского археологического института Виктора Федоровича Зайберта по изучению поселения Ботай, расположенного на территории Северного Казахстана. В настоящее время опубликованы многочисленные научные труды ученого и несколько ценных статей в зарубежных международных журналах о найденных в Ботайском поселении лошадиных костях. Ученый, открывший Ботайское поселение, оставил в настоящее время неоценимое научное наследие о древней истории и археологии Казахстана. В Северном Казахстане, сформировав свою историческую школу и проведя сложные исследования на мировом и республиканском уровнях, внёс значительный вклад в комплектование квалифицированными специалистами историко-культурного музея-заповедника «Ботай». В ходе комплексного исследования древнего энеолитического поселения Казахстана были опубликованы работы в зарубежных и отечественных научных изданиях. Изучение творчества и научных трудов Виктора Зайберта как выдающейся личности в истории Казахстана означает глубокий научный анализ региональной истории, формулирование выводов и оценок, а также осмысление преемственности поколений в исторической науке. Будут рассмотрены фундаментальные научные суждения ученого, внесшего большой вклад в изучение отечественной археологии.

Ключевые слова: В.Ф. Зайберт, история, археология, Северный Казахстан, Урало-Иртышское междуречье.

Для цитирования: Шакшаков К.Г., Токтаров Д.В. Древняя история Северного Казахстана в трудах В. Ф. Зайберта // Мәдени мұра. 2024. №3. 73-84 с.(Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.05>

Shakchakov K.G.^{1,*}Toktarov D.V.²

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan

²State Historical and Cultural Museum- Reserve «Botai»
Saumalkol, Kazakhstan

*e-mail: toktarov.98@internet.ru

ANCIENT HISTORY OF NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF V. F. ZAIBERT

Abstract. The scientific article analyzes the works of Doctor of Historical Sciences, Professor of Archaeology, Corresponding Member of the German Archaeological Institute Viktor Fedorovich Zaibert in studying the Botai settlement located in Northern Kazakhstan. At present, numerous scientific works of the researcher and several valuable articles have been published in foreign international journals about horse bones found in the Botai settlement. The scientist who discovered the Botai settlement has left an invaluable scientific legacy of the ancient history and archeology of Kazakhstan. In the North Kazakhstan region, having established his own historical school, having conducted complex research at the world and republican levels, he did a lot of work to the staffing of the Botai Historical and Cultural Museum-Reserve with qualified specialists. During the comprehensive study of the ancient Eneolithic settlement of Kazakhstan, works were published in foreign and domestic scientific publications. Studying Viktor Zaibert's creative and scientific contributions as an outstanding figure in Kazakhstan's history involves a deep scientific analysis of regional history, drawing conclusions and evaluations, as well as understanding the continuity of generations in historical science. The article will address the fundamental scientific judgments of the scholar, who made a great contribution to the study of domestic archaeology.

Keywords: V.F. Zaibert, History, Archeology, North Kazakhstan, The Ural-Irtysh interfluve.

*For citation: Shakchakov K.G., Toktarov D.V. Ancient History of Northern Kazakhstan in the Works of V. F. Zaibert // Madeni mura. 2024. №3 (106). 73-84 p. (in Kaz.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.05>*

Авторлар туралы мәлімет:

1. Шакшаков Куаныш Гибадатович, PhD докторант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Ақмола облысы, Көкшетау, Қазақстан.

2. Токтаров Дамир Владимирович, экскурсия жүргізушісі, «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Айыртау ауданы, Саумалкөл, Қазақстан.

Сведения об авторах:

1. Шакшаков Куаныш Гибадатович, PhD докторант, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Акмолинская область, Кокшетау, Казахстан.

2. Токтаров Дамир Владимирович, экскурсовод, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай», Айыртауский район, Саумалколь, Казахстан.

Information about the authors:

1. Shakshakov Kuanysh, PhD doctoral student, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Akmola region, Kokshetau, Kazakhstan.

2. Toktarov Damir, guide, State Historical and Cultural Museum- Reserve «Botai», Airtau district, Saumalkol, Kazakhstan.

Жақсылықова Н.Е.
«Шым қала» тарихи-мәдени кешені
Шымкент, Қазақстан
e-mail: naz.erlanqyzy@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «ШЫМ ҚАЛА» ТАРИХИ-МӘДЕНИ КЕШЕНІ

Аңдатпа. Мақалада жарты ғасырдан астам уақыт археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде 2021 жылы халық игілігіне ұсынылған «Шым қала» тарихи-мәдени кешені қарастырылады. Кешен жергілікті маңызы бар, тарих және мәдениет ескерткіштердің мемлекеттік тізіміне енген Қазақстан Республикасының нысаны. Аспан асты музейі ортағасырлық қала негізіндегі «Рабад», «Шахристан», «Цитадель» деп аталатын үш бөліктен тұрады. Цитадель – мемлекет басшыларының орны болса, Шахристан – бай манаптар мен ғалымдардың қонысы, ал Рабад – қарапайым халықтың мекені болған. Алайда XX ғасырға дейін қаланың негізгі құрылысы деп танылатын алғашқы екі қабаты ғана сақталған, ал Рабад бізге дейін толығымен күйреген. Бұл қамалды басып алған түркі халықтарының соғысымен тікелей байланысты. Сонымен қатар зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қамал он төрт метр тереңдікке дейін қазылып, бірнеше мәдени қабаттар ашылған. Археологиялық зерттеу кезінде көптеген мәдени қабаттардың ашылуы сан қырлы тарихи кезеңдердің бай мұрасынан хабар береді. Атап айтсақ, Қарахан дәуірі, Тимуридтер кезеңі, Қоқан, Ресей мемлекеттері эрасындағы Шым қала тарихы тереңінен қозғалады.

Көне Шымкент қалашығының көлемі 4,5 гектар. Қазіргі мегаполистің оңтүстік бөлігінде қаланың жалпы деңгейінен биік орналасқан көне қаланың пайда болуы мен дамуын зерттеу үшін үздіксіз археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп келеді.

Кілт сөздер: Қамал, мәдени мұра, Шым қала, цитадель, шахристан, рабад, мұнара, алхимиктер лабораториясы, зороастризм

Дәйексөз үшін: Жақсылықова Н.Е. Ортағасырлық «Шым қала» тарихи-мәдени кешені // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 85-98 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.06>

Кіріспе

Мәдени мұра – өркениетті қоғамның ең маңызды бөлігі, ол өзіндік рухани өнеге мен материалдық құндылықтардан тұратын, ұрпақтан ұрпаққа өтетін ұлттық-мемлекеттік масштабтағы күш. 2004 жылдан бастап Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылды. Оның ең бірінші аспектісі – халықтың бай мәдени мұрасы арқылы қазақстандықтардың ұлттық сана сезімін дамыту мен бекітуге бағытталған болса, екінші аспектісі – әлемге бай ұлттық, рухани қазынамызды насихаттау. Осы бағдарлама аясында Шымкент қаласында 2004-2008 жылдары археолог, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі Бауыржан Байтанаев археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде «Шым қала» тарихи-мәдени кешені ашылды.

«Шымкент ескі қалашығы» – жергілікті маңызы бар, тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енген Қазақстан Республикасының археологиялық нысаны. Бұл әлемдегі ең үлкен алаңдардың бірі, атап айтқанда Индонезияның Джакарта қаласындағы Medan Modesa-дан (Бостандық алаңы) сәл кіші болып келеді. (84 гектар 100 гектарға қарсы). Цитадельдің өзін Алматыдағы Республика алаңымен салыстыруға болады (шамамен 11-12 га). Ғалым Бауыржан Әбішұлының айтуынша, XIX ғасырдың басында қоныстың ежелгі тұрғындары бұл жерді «Ескі қала» деп атап, оның аумағы бірнеше есе үлкен болғанын көрсетеді. Шахристан (биік қабырғалары мен мұнаралары бар қаланың бөлек ядросы)

мен көптеген рабадтары бар Шымкент қалашығы бірнеше шақырымға созылды. Уақыт өте келе қала өзгеріп, ежелгі қоныстың аумағы болған жерде құрылыс жүргізілген, яғни археологтар қорған тұрған жерде қазба жұмыстарын жүргізуге мәжбүр болды. Дәл осы жерде бекініс қабырғаларының іздері табылды.

2003-2020 жылдар аралығындағы археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде ескі қалашықты ашық аспан астындағы музейлендіру жұмыстары жүргізілді. 2021 жылы 1-мамырда «Шым қала» тарихи-мәдени кешені» деп аталып, қалада жаңа аспан асты музейі пайда болды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде ортағасырлық қаланың озық үлгісі ретінде шымнан тұрғызылған қамал тарихын ғылыми деректер негізінде тарихи әдіс тәсілдерді қолдана отырып ғылыми айналымға қосуға әрекет жасалды. Көне қала тарихын зерделеу үшін тарихнамалық деректерді талдау әдісі қолданылды. Хронологиялық жағынан ұзақ мерзімді қамтитын зерттеуде тарихи-салыстырмалы талдау, синтез, сыртқы және ішкі сыннан өткізу әдістері пайдаланылды. Бұл тақырыптың объективті тұрғыда зерттелуіне мүмкіндік береді.

Зерттеудегі басты ғылыми еңбек Б.А. Байтанаевтың «История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам» атты монографиясында қала тарихы ғылыми деректерге сүйене отырып кеңінен талданған. Сонымен қатар академик басқарған экспедиция тобының есеп жинақтары тақырыптың негізгі материалдық базасын құрайды.

ЖШС «Археологическая экспертиза» басшылығымен «Разработка ПСД по

научной реставрации и музеефикации городища Шымкент с проведением научно-исследовательских работ» атты Шымкент қалашығына жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының есебі басшылыққа алынды. 2020 жылғы ««Археологические исследования, консервация западной части шахристана городища Шымкент в 2020г» ЖШС «Rutrum» бастамасымен жүргізілген археологиялық зерттеу есебінде қаланың шахристан бөлігінің зерттелу тарихына қатысты тың мәліметтер берілген.

Талқылау

Шымкент туралы алғашқы жазбаша ескертуді парсы тарихшысы 1425 жылғы Шараф ад-дин Али Йа(е)зди «Зафарнаме» («Жеңістер кітабы») атты еңбегінде Тимурдың әскери жорықтарын суреттеу кезінде табуға болады. Шымкент өзінің бүкіл тарихында бірнеше рет рейдтерге, жойқын қоршауларға және тонауға ұшырады. VIII-IX ғасырларға жататын мәдени қабаттарда археологтар жебенің ұштары мен араб шапқыншылығына байланысты өрттердің іздерін тапты.

1958-1959 жылдары қалашықта Шымкент Педагогикалық институтының археологиялық отряды белгілі ғалым, археолог Николай Павлович Подушкиннің басшылығымен қазба жұмыстарын жүргізді. Алайда тарихшылар нақты қала орнын анықтай алмады. Кейіннен 1986-1987 жылдары реставратор, археолог Абдықадыр Итеновтың басшылығымен «Қаз. проект реставрация» институтының археологиялық отряды қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде көптеген тұрғын үйлердің орны анықталып, олардың құрылымы тікбұрышты, магистральды және тұйық көшелерге шығатыны белгілі болды

(Байтанаев, 2012: 25).

2003-2008 жылдары Шымкент әкімшілігінің қолдауымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Археолог Бауыржан Байтанаев зерттеулерінің негізінде 2012 жылы «История Шымкента» атты көлемді ғылыми еңбек шығарылды. Қазба жұмыстары археологтарға Шымкенттің кем дегенде 2200 жылдық тарихы бар деп айтуға негіз берді. Алаңдағы мәдени қабаттардың қалыңдығы жалпы 14 метрді құрады, ал ең төменгі қабатта біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырдың соңы мен II ғасырдың басына жататын қыш ыдыс сынықтары анықталып, бұл Қаңлы дәуірі - сақтардың ұрпақтары пайдаланған бұйымдар деп топшылады тарихшылар. Қаңлы мемлекетінің орталығы Орталық Сырдарияда болған. Археологтар қаланың қалыптасу уақытын б.з.д II ғасыр деп анықтап, сәйкесінше Шымкенттің жасы 2200 жыл деп айтуға толық негіз бар. 2015 жылы қала билігі мерейтойлық күнді ресми түрде белгілеу туралы ЮНЕСКО-ға өтініш берген. Кейін БҰҰ арнайы агенттігі 2019 жылдың 12-27 қарашада Шымкент қаласының 2200 жылдығын халықаралық күнтізбеге енгізу туралы арнайы бұйрық қабылдады.

Б.А. Байтанаевтың «История Шымкента» атты еңбегінде қала Цитадель, Шахристан, Рабад үш бөліктен тұрған деген дерек келтіреді. Осы құрылым 1500 жылдай уақыт сақталған. Цитадель – қаланың ең бекіністі орталық бөлігі, өзін-өзі қорғауға бейімделген, шабуыл кезінде қорғаушылардың соңғы панасы деп есептеледі. Шахристан – Орта Азиядағы ерте феодалдық қаланың аумағы, қаланың негізгі өзегі, билеуші

мен дворяндардың резиденциясы. Рабад-шахристаннан тыс жерде орналасқан қала маңындағы қолөнер елді мекендері. Онда қарапайым тұрғындар, қолөнершілер тұрған. Қаланың сыртында мал бағуға, егін егуге ыңғайлы жайлар болған. Қазіргі таңда қалашықтың цитадель мен шахристан бөлігі ғана сақталған, ал рабад толығымен жойылған деп көрсетіледі. Сонымен қатар ғалым қала аумағын зерттей келе Цитадель тарихының тым тереңде екеніне дәлел келтіреді: «Мұнда қайта құру кезінде, нысанның ежелгі замандарда пайда болған типологиялық тұрғыдан плата тәрізді археологиялық орындарға сілтеме жасайтын қабаттары анықталған. Осы елді мекеннің төменгі қабаттарын қазу кезінде қалың қабырғалары бар діни нысанның үлкен залы табылды. Ал оған жақын жерде 30-ға жуық сүйек бар хумдар

немесе қорым табылған. II ғасырда бұл аймақта түсініксіз оқиғалар орын алды, нәтижесінде адамдар сүйектердің көп бөлігін алып, қаладан көшіп кеткен. Қала тұрғындары кетер алдында нысандардың барлық кіреберістерін балшық кірпішпен жапқан. Бұл оқиға Қараханидтер дәуірінде орын алған. Содан кейін мұнда Тимуридтер келіп, өз құрылыстарын тұрғызды. XIX ғасырда қоқандықтар бекіністі басып алғаннан кейін, алаңы бар төбе «цитадель» ретінде қолданылды. Патша генералы М.Черняев әскерлері 1864 жылы цитадельді алғаннан кейін төбе бақылау алаңына айналды», - дейді академик Б.А. Байтанаев. Бұдан шығатын қорытынды «цитадель» тарихы II ғасырдан бастау алып, XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін қаланың ең биік нүктесі болғандығын айта аламыз (Байтанаев, 2012: 47).

Сур.1. Шым қала тарихи мәдени кешені
Fig.1. Historical and cultural complex "Shym kala"

Сур.2 Цитадель. Д. Вележев фотосуретіне қарап жасалған реставрация үлгісі

Fig.2. Citadel. A restoration model based on D. Velezhev's photograph

2004-2005 жылғы археологиялық қазба жұмыстары кезінде Цитадельдің батыс бөлігінде 54 метрге созылған қыштан тұрғызылған қорған құрылыстары бар қамал дуалдары аршылған, қорғаныс дуалдарының екі шетінде мұнарасы бар. Екі мұнараның арақашықтығы шамамен 38 метр. Қорғаныс дуалдарының ішкі жағында азық-түлік, қару-жарақ сақтауға, сарбаздардың тынығуына арналған казиматтар аршылды. Қамал дуалына жапсырыла салынған тоғыз жайдың орны анықталды, олардың көлемі 4-4,2 м, сондай-ақ қамал дуалының үстінгі оқ ататын алаңына апаратын пандус болғаны анықталған. Сондай-ақ әскерлердің тынығу бөлмелердің барлығында ошақ болған. Қорғаныс дуалдары қам кірпіштен, ал мұнара мен қарауыл жайы пахсадан қаланған.

Дуалдың төменгі жағының ені 5-5,25, ал үстінгі жағының ені 3,3 м. Дуалдың сақталған биіктігі 1,3-1,8 м. Қорғаныс дуалының оңтүстік беткейінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде зерттеу аймағы 3 м. тереңдікке дейін қазылып, нәтижесінде Қоқан заманындағы қамал дуалының орны ашылып, екі метр шамасындағы тереңдіктен XIX ғ бірінші жартысына тиесілі көзеші пеші және керамика жиынтығы табылды. Қазіргі таңда музейдің сұлбасы сол археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде ашылған материалдар бойынша жасалған (Захаров, Воякин, 2020: 112).

2007-2008 жылдардағы қазба кезінде моңғол шапқыншылығы кезеңінен кейінгі Шағатай кезіндегі артефактілер табылған. Соның бірі – тандыр пеш, ол күйдірілген қызыл саз балшықтан

жасалған. Қабырғасының қалыңдығы 1,5 см, тандырдың биіктігі 70 см және ішкі беті тік және ирек сызықтардың кезектесуі арқылы өрнектелген. Тандырдың түбінен үш жақтаулы темір жебе ұшы табылған, күнделікті өмірде қолданыста болған керамикалық бұйымдар табылған. Қазіргі кезде тандыр пештің көшірмесі дайындалып, далалық экспозиция залын толықтырып тұр.

2018-2020 жыл аралығында цитадельдегі қазба жұмыстар батыс беткейіндегі дуалын және жоғарғы қабатын ашудан басталған. Дуалдың батыс және оңтүстік беті толықтай ашылып, сол бойынша қазіргі таңда дуалы қапталып тұр. Цитадельде екі кезеңнің мәдени қабаты көрсетілген. Ең жоғарғы мәдени қабат XIX ғ. жатады. Цитадельдің оңтүстік-батыс бөлігіндегі қазба жұмыстары кезінде ең төменгі мәдени қабаттардан зороастрлық ғибадатхананың орны аршылып, оның астына адам сүйегі салынып көмілген 20-ға жуық хұмдар табылған. Түркі халықтарының дәстүрлері мен ғұрыптары зороастрлық діни наным-сенімдерге негізделген. Қала тұрғындары мен отырықшы халықтың отқа табынғанын археологиялық материалдар растайды.

XII ғасыр мен XIII ғасырдың басы ортағасырлық қала мәдениетінің барынша дамып, өркендеген кезеңі болып табылады. Ірілі-ұсақты шаһарларда көзешілер көшелері пайда болып, қыш өндірісінің технологиясы айтарлықтай жетілді. Ыдыстардың сыртқы бөлігі әртүрлі тәсілде өңделіп, оған жапсырмамен әшекейленген, қалыптама, мөр таңба, баспа өрнектермен әсемделіп, әртүрлі сызықтармен көркемделеді. Сынапкөзенің аузы тар, бүйірі жарты

шартәрізді, түбісүйір болып жасалынуы ішіндегі сұйықтықты үнемі біркелкі ұстауға, төгіп алмауға, аузын тығындауға өте ыңғайлы етіп дайындалады. Мұндай күрделі технологиямен жасалған ыдыстарға жұпар иісті иіссу, химиялық ерітінді (сұйықтық) сақтағандығын біле аламыз. Дәл осындай сфероконустар ескі қалашықтың цитадель территориясынан анықталған болатын. Ғалымдардың зерттеуі бойынша сынапкөзелер X-XII ғасырлармен мерзімделеді. Табылған сфероконустың басы саңырауқұлаққа ұқсас, ауызы тар келген, мойны жіңішке әрі қысқа, эллипстік пішінде жасалған. Бүйір қабырғасында ою-өрнектер, көлденең сызықтары бар, жоғарғы жиегін айнала екі қатар дөңгелек ойықтар түскен. Саз, қолшарықта жасалған. Оларды сұйықтық, иіс сулар, сұйық химиялық дәрі-дәрмектер құюға пайдаланған. Тіпті бірқатар тарихи зерттеулерге сүйенсек, осы орында химиктер лабораториясы болған деген көзқарас бар (Гурулев, Воякин, 2020: 156).

Шахристанның шығыс бөлігіндегі археологиялық қазба жұмыстардан XVII-XVIII ғғ. мәдени қабаттары ашылды. Қазба жұмыстары кезінде ортасында ені 3 метрге жуық көшесі бар тұрғын кварталдар ашылды. Бөлмелердің көбісінде сыпасы бар тандырлар, закрома, хұм, хұмшалар кездеседі. Сонымен қатар көзешінің бөлмесі мен көзе күйдіретін пеш табылды. Бөлмелердің табалдырығында қара тастар орналасқан, бұл есіктің жақтауының астына қойылған болуы мүмкін. Әр бөлменің бұрышында қалдық суды төгетін ташнау орналасқан екен. Осы бөліктен құдық та табылды. Құдықтың беті үлкен таспен бекітілген. Сонымен қатар мыс теңгелер, әшекей бұйымдар табылған.

Қамалдың қорғаныс қабырғасына жапсарлас салынған шығыс мұнарасының өзіндік тарихы сақталған. Бұл – жаутершілік заманда қала халқына қауіп төнген жағдайда жаудан қорғану қызметін атқарған жерасты бекінісінің құрылысы болып есептелінген. Оның үстіңгі бөлігі алыстан келе жатқан қауіптің алдын алу мақсатында тұрғызылып, оған дайындық белгісін беретін қарауылдық қызметін атқарған. Мұнара жолды бағдарлау мен жауды бақылау үшін және келе жатқан жауға қарсы шабуыл жасау үшін де пайдаланған. Сонымен қатар, шығыс мұнарасынан Исфиджаб қаласына дейінгі жер асты жолы анықталып, қазіргі таңда стратиграфикалық зерттеу жұмыстары жүріп жатыр (Ергешбаев, 2020: 362).

Шахристан территориясындағы көптеген мәдени қабаттардың ашылуы сан қырлы тарихи кезеңдердің бай мұрасынан хабар береді. Бұл тұста академик Александр Гриценконың сөзіне сүйенсек, қазба жұмыстары барысында аса ауқатты адамдардың үй шаруашылығы табылған. Бұған Шейбанидтер дәуірі мен Қоқан хандығына тиесілі көптеген теңгелердің табылуы дәлел. Сонымен қатар үй шаруашылығының әдемі, үлкен құрылымды болып келуі де бар. Сондықтан біз бұл жерде ауқатты адамдар тұрғанына ықпал етеді. Қазақстанның оңтүстік аймағындағы ортағасырлық қалалар (Алмалық, Түркістан, Отырар, Сайрам және т.б.) ежелгі дәуірден бері Орталық Азия халықтары мен мәдениетінің ең маңызды байланыс аймағы болды. Осы тұста Жібек жолы бойында ақша айналымына енген Самарқанд монета сарайында Әмір-Темір дәуірі кезеңіндегі 1383 жылы соғылған монеталар анықталып отыр

(Ергешбаев, 2020: 254). Нумизматикалық зерттеулерге қарағанда бұл ақшалар XIV ғасырдың алғашқы ширегінде басылған. Мұндай археологиялық қазба жұмыстары тек сауданың дамуын анықтаумен шектелмей, Қазақстандағы ортағасырлық қалаларының халықаралық саудада маңызды рөл ойнағандығын да көрсетеді. Қытайдан басталып, шығыс-батыс және солтүстік-оңтүстік бағытында жүргізілген сауда жолы тарихы мыңдаған жылдардан басталып, тасымалданатын тауарлар да сан алуан болғанын бүгінгі зерттеулер толыққанды дәлелдеді. Оңтүстік қалалардағы ең көп тасымалданған ерекше тауарлардың қатарында нефрит, қағаз, жібек матасондай-ақ керамикалық бұйымдар да бар. Бүгінде Ұлы Жібек жолының бойында орын тепкен Шым қала халықаралық ынтымақтастықты, интернационалдандыруды қамтамасыз еткенін және өркениеттің дамуы үшін тарихи маңыздылығы жоғары екенін көрсетіп отыр.

Нәтижелер

Жарты ғасырдан астам уақыт зерттеу жұмысы жүргізілген қамал бүгінде «Шым қала» тарихи-мәдени кешені деп аталып, аспан асты музейінде қала тарихы кеңінен насихатталып келеді. Археологиялық қазбалардың нәтижесінде 4,5 га аумақта арнайы экскурсиялық маршрут қалыптасқан. Экскурсия барысы қала тарихынан бастау алып, Қарахан кезеңіндегі тұрғын жайлармен жалғасады. Қарахан дәуіріндегі (XII-XIII ғ.) тұрғын үй кешені 2017 жылғы қазба жұмыстары кезінде табылған. Тұрғын үй үш бөлме, екі дәлізден тұрады. Ошағы мен сыпасы бар ас үй бөлмесі едені күйдірілген қызыл кірпішпен төселген. Қарахан дәуіріндегі күйген кірпіштің көлемі 24x24 см,

Сур.3. Устахана, XVI ғ. Реконструкция
Fig.3. Blacksmith workshop, 16th century. Reconstruction

Сур.4. «Ұлы Жібек» жолы диорамасы
Fig.4. "Great Silk Road" diorama

қалыңдығы 3-4 см болған. Бұл бөлмеде үй иелері тамақ пісірген. Сыпа үстіндегі екі түрлі көлемдегі дастархан, бұл әрі стол және ыдыс, табағында қамыр илеп, келесі бетінде қамыр жайған. Екінші – жатын бөлме, Г тәріздес сыпасы анықталды. Сыпа керует пен орындықтың қызметін атқарған. Бөлменің ортасында жылжымалы ошақ төсеніш орналасқан, бұл төсенішке шоқ салынған. Үшінші бөлме – азық-түлік сақтайтын қойма, ондағы арнайы ұяшықтар «закрома» деп аталады. Закромада бидай, ұн, жеміс-жидектер, көкөністер сақталады (Момбек, 2021: 87).

Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде батыс шахристан аумағынан XVI-XVII ғасыр, қазақ хандығы дәуіріне жататын ұстахана-ның орны анықталды. Аршылған

құрылыс нысаны орнынан ұстахана және ұста баспанасы бой көтерді. Осы ұстаханаға жапсарлас салынған баспана қарапайым құрылыс материалынан Қошқарата өзені жағасынан алынған саз балшық, шымнан тұрғызылған. Мұндай баспана түрі жазда салқын, қыста жылы болады.

Келесі экспозициялық бөлік жасанды су тоғаны – Хауызбен жалғасады. Алынған мәліметтерге сәйкес, оның формасы сегіз бұрышқа ұқсас келеді. Хауыз цитадельдің жанындағы бекіністің негізгі алаңында орналасып, құрылысы ескі кірпіш, қара тастарды төсеу арқылы жасалған. Бұл гидротехникалық құрылым әртүрлі мақсаттарда пайдаланылған: ауыз су қоры ретінде; өрт сөндіру жағдайында; сондай-ақ шахристан тұрғындарының серуендейтін орны болғанын біле

Сур.5. Құтқару сатысы. Реконструкция
Fig.5. Rescue ladder. Reconstruction

аламыз. Хауызды сумен қамту Қошқар ата өзенінен қалашықтың шығыс жағынан құбырлармен жасанды арық салу арқылы жүзеге асырылған. Шахристандағы тұрғын үйлерден соң маршрут Цитадельге ұласады. Онда екі кезеңнің мәдени қабаты көрсетілген. Ең жоғарғы мәдени қабат ХІХ ғасырмен мерзімделсе, ең төмені ІІ ғасыры құрайды. Цитадельдің оңтүстік-батыс бөлігіндегі қазба жұмыстары кезінде ең төменгі мәдени қабаттардан зороастрлық ғибадатхананың орны аршылып, оның астына адам сүйегі салынып көмілген 30-ға жуық хұмдар табылған. Түркі халықтарының дәстүрлері мен ғұрыптары зороастрлық діни наным-сенімдерге негізделген. Қала тұрғындары мен отырықшы халықтың отқа табынғанын археологиялық материалдар растайды. Сонымен қатар экспозицияны қаланың саяси бөлігі де толықтырады. Шым қалаға қоқандықтар 1808 жылдың

күзінен 1864 жылдың күзіне дейін билік жүргізіп, кейіннен Орынбор генерал-губернаторлығына бағынысты Түркістан облысы құрылады. Түркістан облысының орталығы алғашқыда Шымкент қаласы болады. Осылайша бұл төңіректе оңтүстіктің алғашқы бастығы болып Ресей генерал-губернатор Михаил Григорьевич Черняев сайланды. 1866 жылы көктемде орыс әскерлері Бұхар әмірлігінің территориясын бағындырды. Ал 1867 жылы оның көптеген аумақтары Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енгізіледі.

Қорытынды экспозициялық нүкте – қамалдың шығыс мұнарасы (Сур.6). Бұл - жаугершілік заманда қала халқына қауіп төнген жағдайда жаудан қорғану қызметін атқарған жерасты бекінісі. Оның үстіңгі бөлігі алыстан келе жатқан қауіптің алдын алу мақсатында тұрғызылып, оған дайындық белгісін беретін қарауылдық қызметін атқарған.

Сур.6. Шығыс мұнарасы
Fig.6. Eastern tower

Сур.7. XV-XVI ғасырлардағы қазақ үйі. Шахристан территориясы. Шымнан тұрғызылған
Fig.7. Kazakh yurt of the 15th-16th centuries. Shakhristan territory. Constructed from turf

Мұнара жолды бағдарлау мен жауды бақылау үшін және келе жатқан жауға қарсы шабуыл жасау үшін де пайдаланған.

Бүгінде мұнараның тарихи маңызы ашылып, өзіндік сәулеттік құрылысымен «жерасты бекінісі» экспозициясы жасақталған. Мұнда қару-жарақтар мен зеңбіректер, қола дәуіріне жататын бірқатар керамикалық құмыралар орын алған.

Қорытынды

Шым қала тарихи-мәдени кешені мегаполистің көне тарихын баяндайтын бірден бір орталық. Осы жерден Шымкент қаласының 2200 жылдық тарихын айшықтайтын көне жәдігерлер табылғанын жоғарыдағы зерттеуіміз дәлелдеп отыр. Кешен қазіргі таңда туристтерді қабылдап, көне мәдениет пен өткенді насихаттауда көш бастап тұр. Біз мекен еткен аймақ сауда-

саттық, экономикалық байланыстың негізгі драйвері болған. Қазір тарихи кешеннен табылған көптеген жәдігер ұлттық зерттеуден өтіп жатыр. Десе де 1,5 га аймағы әлі де зерделеуді қажет етсе, табылған құндылықтар жаңғыру дәуірін күтіп тұр. Ол үшін мемлекеттік сұраныс жасалған.

«Шым қала» кешенінің әлі де болсын зерттелуі қажет тұстары өте көп. Кешен қызметкерлері өлкенің мәдени, тарихи және ғылыми құндылықтарын сақтау, музей заттары арқылы мәліметтерді жинақтап тарату, халқымыздың материалдық ескерткіштері мен рухани мәдениетін зерттеуде өз қызметтерін жалғастырып келеді. Тарихи кешенде қазіргі таңдағылымизерттеу жұмыстары жасалып, құнды деректерді жинақтап іріктеу, экспозициялық, әдістемелік, ғылыми-ағартушылық, экскурсиялық қызмет көрсету жұмыстары жасалуда.

Әдебиет:

1. Байтанаев Б. А., 2012. История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам. Алматы. 251 с.
2. Гурулев М.В., Воякин Д.А., 2020. Отчет «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». 674 с.
3. Ергешбаев А.А., 2020. «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». (Комплексные археологические исследования территории Юго-Восточной части Шахристана городища Шымкент в 2020 г.). I том. 521 с.
4. Ергешбаев А.А., 2020. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические исследования, консервация западной части шахристана городища Шымкент в 2020 г.). I том. 325 с.
5. Захаров С.В., Воякин Д.А., 2018. Отчет «Разработка ПСД по научной реставрации и музеефикации городища Шымкент с проведением научно-исследовательских работ». I том. 600 с.
6. Момбек Ә., 2021. Шымкент қаласының тарихы. Алматы: Қаламгер. 306 б.

References:

1. Baitanayev B. A., 2012. Istoriya Shymkenta: 2200 let po arkheologicheskim istochnikam [History of Shymkent: 2200 years on archaeological sites]. Almaty. 251 p. [in Russian]
2. Gurulev M. V., Voyakin D. A., 2020. Otchet "Arkheologicheskkiye issledovaniya, konservatsiya, restavratsiya i regeneratsiya gorodishcha Shymkent" [Report "Archaeological research, conservation, restoration and regeneration of the city of Shymkent"]. 674 p. [in Russian]
3. Yergeshbayev A.A. 2020. Arkheologicheskkiye issledovaniya, konservatsiya, restavratsiya i regeneratsiya gorodishcha Shymkent». (Kompleksnyye arkheologicheskkiye issledovaniya territorii Yugo-Vostochnoy chasti Shakhristana gorodishcha Shymkent v 2020 g) [Scientific and research works on the topic: «Archeological research, conservation, restoration and regeneration of the city of Shymkent1. (Complex archaeological exploration of the territory of the south - eastern part of the city of Shymkent in 2020)]. Vol. I. 521 p. [in Russian]
4. Yergeshbayev A. A. 2020. Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote po teme: «Arkheologicheskkiye issledovaniya, konservatsiya zapadnoy chasti shakhristana gorodishcha Shymkent v 2020 g.) [Report on scientific research work on the topic: «Archaeological Research, Conservation of the Reserve part of the city of Shymkent in 2020)]. Vol. I. 325 p. [in Russian]
5. Zakharov S. V., Voyakin D. A., 2018. Otchet «Razrabotka PSD po nauchnoy restavratsii i muzeyifikatsii gorodishcha Shymkent s provedeniyem nauchno-issledovatel'skikh rabot [Reports on the development of the PSD for scientific restoration and museification of the city of Shymkent with scientific research work»] Vol. I. 600 p. [in Russian]
6. Mombek A., 2021. Shymkent qalasynyn tarihi [History of the city of Shymkent]. Almaty: Kalamger. 306 p. [in Kazakh].

Жаксылыкова Н. Е.
Историко-культурный комплекс «Шым қала»
Шымкент, Казахстан
e-mail: naz.erlanqyzy@gmail.com

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОМПЛЕКС «ШЫМ КАЛА»

Аннотация. В статье рассматривается историко-культурный комплекс «Шым қала», который был раскопан в течение более полувека и в 2021 году предложен для всеобщего обозрения. Комплекс является археологическим объектом Республики Казахстан, внесённым в Государственный список памятников истории и культуры местного значения. Музей под открытым небом, подобный средневековому городу, состоит из трёх частей – «Рабад», «Шахристан» и «Цитадель». Цитадель была резиденцией правителей, шахристан — местом проживания богатых манапов и учёных, а рабад — местом проживания простого народа. Однако до XX века сохранились только два первых слоя, считающихся основными строительными слоями города, в то время как рабад был полностью разрушен. Это связано с войнами, в которых тюркские народы захватывали крепость. Кроме того, в ходе раскопок крепость была раскопана на глубину до четырнадцати метров, были обнаружены несколько культурных слоёв. Открытие множества культурных слоёв при археологических исследованиях свидетельствует о богатом наследии различных исторических эпох. В частности, подробно рассматривается история Шымкента в эпоху Караханидов, Тимуридов, Кокандского и Российского государств.

Площадь древнего городища Шымкента составляет 4,5 га. Непрерывные археологические раскопки продолжаются для изучения происхождения и развития древнего города, который расположен на возвышенности на юге современного мегаполиса.

Ключевые слова: крепость, культурное наследие, Шым қала, цитадель, шахристан, рабад, башня, лаборатория алхимиков, зороастризм.

Для цитирования: Жаксылыкова Н.Е. Средневековый историко-культурный комплекс «Шым қала» // Мадени мұра. 2024. №3 (106). 85-98 с. (Каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.06>

Zhaksylykova N. E.
Historical and cultural complex «Shym kala»
Shymkent, Kazakhstan
e-mail: naz.erlanqyzy@gmail.com

MEDIEVAL HISTORICAL AND CULTURAL COMPLEX "SHYM KALA"

Abstract. The article discusses the historical and cultural complex "Shym kala," which was excavated over more than half a century and opened to

the public in 2021. The complex is an archaeological site in the Republic of Kazakhstan, included in the State List of Monuments of History and Culture of local significance. The open-air museum, resembling a medieval city, consists of three parts: "Rabad", "Shakhristan" and "Citadel". The Citadel was the residence of rulers, the Shakhristan was the home of wealthy noblemen and scholars, and the Rabad was the area where ordinary people lived. However, by the 20th century, only the first two layers, considered the primary construction layers of the city, had survived, while the Rabad was completely destroyed. This is directly related to wars in which Turkic peoples captured the fortress. Additionally, during the excavations, the fortress was dug down to a depth of fourteen meters, revealing several cultural layers. The discovery of numerous cultural layers during archaeological research indicates the rich heritage of various historical periods. In particular, the history of Shymkent during the Karakhanid, Timurid, Kokand, and Russian periods is explored in detail.

The area of the ancient Shymkent city site covers 4.5 hectares. Continuous archaeological excavations are ongoing to study the origin and development of the ancient city, which is located on an elevated area in the southern part of the modern metropolis.

Keywords: fortress, cultural heritage, Shym kala, citadel, shakhristan, rabad, tower, alchemists' laboratory, Zoroastrianism.

For citation: Zhaksylykova N. E. Medieval historical and cultural complex "Shym kala" // Madeni mura. 2024. №3 (106). 85-98 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.06>

Автор туралы мәлімет:

Жақсылықова Назерке Ерланқызы, магистр, ғылыми зерттеуді және экспозициялық-көрмелік қамтамасыз ету бөлімінің экспозиционер маманы, «Шым қала» тарихи-мәдени кешені, Шымкент, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1680-5797

Сведения об авторе:

Жақсылықова Назерке Ерлановна, магистр, специалист-экспозиционер отдела научно-исследовательского и экспозиционно-выставочного обеспечения, Историко-культурный комплекс «Шым қала», Шымкент, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1680-5797

Information about the author:

Zhaksylykova Nazerke Erlanovna, Master's degree, Specialist Expositionist of the Department of Research and Exhibition Development, Historical and Cultural complex «Shymkent Kala», Shymkent, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1680-5797

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: socantropology@mail.ru

БӘЙТІ ТАРИХЫ (ТОПОНИМДІ ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ ҮЛГІСІ)

Аңдатпа. Бәйті кешені – Үстірттің Маңғыстаудың ойына қараған шыңында орналасқан ежелгі ғұрыптық ескерткіш. Ескерткіштер кешеніне археологиялық қазбалардан басқа зерттеулер жүргізілмеген. 2024 жылғы далалық топономастикалық экспедиция кезінде Бәйті кешені аймағында ескерткішпен танысып, жергілікті елден деректер жинақталды. Бұл мақала осы деректердің негізінде Үстірттің Маңғыстау жағындағы қабағына орналасқан Бәйті тарихи топонимиялық кешенінің пайда болған уақытын, сол кезеңдегі этникалық ахуалды, саяси жағдайды, этникалық араластықты т.б. мәселелерді талдауға арналады.

Зерттеу жинақтаған топонимиялық, этнографиялық деректер Бәйті кешеніне қатысты түсініктердің бәрін қайта қарауға мүмкіндік береді. Біріншіден, бұл тұжырым «сармат-алан» ұғымына қатысты. Біз бұл атаудың латындық нұсқасына, яғни Sarmatae/Сарматай атауына қайтып келуді ұсынамыз. Екіншіден, сармат тайпалары арасында басшылық жасаған Аорстарды біз Маңғыстау және оған жапсарлас аймақтарды мекендеген Адай конфедерациясының құрамындағы Құнанорыс тайпасымен байланысты қарастырамыз. Үшіншіден, Құнанорыс құрамындағы Сүйіндік, Жүнді эпонимдерін біз ғұн дәуірімен, соның ішінде ғұндардың негізгі құрамында болған сюнну/сюбу және кейін қосылған жүнді/жун-ди қауымдарымен байланыстырамыз. Қазіргі уақытта оларды арғын және адай конфедерацияларының құрамынан көреміз. Бәйті кешенінен табылған таңбалар ерекше қызығушылық тудырып отыр. Жүргізген салыстырмалы зерттеулер Бәйті ғибадатханасынан табылған таңбалардың көпшілігі ортағасырлық оғыз таңбалары мен қазақ таңбаларына ұқсас екенін көрсетіп отыр.

Кілт сөздер: Бәйті кешені, Үстірт, Маңғыстау, сармат-алан мәдениеті, сарматай, аорыс, жүнді, таңба, ғұн, оғыз.

Дәйексөз үшін: Артықбаев Ж.О. Бәйті тарихы (топонимді тарихи-этнографиялық тұрғыдан талдау үлгісі) // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 99-116 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.07>

Кіріспе

Ұлан-байтақ қазақ жерінің батыс бөлігі - Каспий (Хазар) теңізін жағалай жатқан Маңғыстаудың ойы мен Үстірт қыры Еуразиялық өркениеттердің ізі мол ұшырасатын, оның үстіне сан мыңдаған жылдар керуен жолдармен өрнектелген өлке. Осынау кеңістіктің тарихын жазу түгілі, жалпы нобайын түсінудің өзі ауыр жүк. Бұл мәселені ғылыми шешудің нақты жолдарының бірі жазба және ауызша деректерді талдау, ғұрыптық, археологиялық және архитектуралық ескерткіштерді кешенді зерттеу, сонымен бірге Маңғыстау мен Үстірттің жер-су атауларын тарихи-этнографиялық контексте қарастыру.

2024 жылғы жаз айларында Маңғыстау мен оған жапсарлас аймақтарда жүргізілген далалық топономастикалық зерттеулер нәтижесінде ондаған тарихи топонимдер туралы деректер жинақтадық. Бұл мақала осы деректердің негізінде Үстірттің Маңғыстау жағындағы қабағына орналасқан Бәйті тарихи топонимиялық кешенінің пайда болған уақытын, сол кезеңдегі этникалық ахуалды, саяси жағдайды, этникалық араластықты т.б. мәселелерді талдауға арналады.

Алдымен Бәйті тарихнамасындағы қателіктер және даулы мәселелерді анықтайық:

Біріншіден, қазақ тілді ғылыми әдебиетте Бәйті «Бәйте» атауымен кездеседі, яғни атау қазақша «зерттеулерге» орысша «зерттеулерден» келген. Сонымен бірге Бәйті кешені «Сай Өтеш (Сай Отес) темір жол станциясынан солтүстік-шығысқа қарай 50 км жерде орналасқаны» айтылады, шынында бұл жердің тарихи атауы «Өтес сайы». Осы сайдың өре басында Өтес қауымы (қорымы) бар. Өтес сайы

Қайдақ сорына барып жалғасады. Бозашы түбегі мен Үстіртті бөліп жатқан Қайдақтың ертеде шығанақ болғаны анық. Оның бір дәлелі сайды қуалаған керуен жолдары мен шыңның етегіндегі сарай (рабад) іздері.

Екіншіден, Бәйтіде этнографиялық және топонимиялық зерттеулер жүргізілмеген. Жергілікті халық өкілдері Бәйтіні «Әулие» дейді, ал археологтар «ғибадатхана» атауын қолданған. Әрине, бұл жерде әртүрлі ғұрыптар орындалғаны анық, бірақ «Әулие» сөзінің қазақ ұғымында мағынасы, салмағы өте күшті. Бәйті аталатын ғұрыптық-жерлеу кешенінің құрамына кіретін толып жатқан ескерткіштердің, сынтастардың (жергілікті елде - тас құдай – сөзі де қолданылады) жеке атаулары анықталмай қалған;

Үшіншіден, археологтар «Бәйті» атауының шығу тәркінін анықтаудың орнына оны тегі де, өзіндік ерекшеліктері де түсініксіз «сармат-алан мәдениетіне» тіркеген. Бүгінгі күні Маңғыстау өңірінің тарихи ескерткіштеріне арналған барлық зерттеу еңбектер мен анықтамалықтарда осы жорамал тарихи дерек ретінде жүр. Мысалы «*Бәйте (Бәйті-Ж.А.) ғибадатханасы- сарматтар заманынан сақталған тарихи ескерткіш, киелі орын. Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданында, Сайөтеш (Өтес сайы-Ж.А.) ауылынан 50 км, Бейнеу-Ақтау темір жолының 56 және 57 бекеттерінің аралығында орналасқан*» (Аяған, 2007). Бұл «анықтаманың» ар жағында Бәйті ескерткіші ирандық, яғни қазақ мәдениетіне қатысы жоқ деген қате тұжырым тұр.

Бәйтіге қатысты жоғарыда көрсетеліген қателіктер мен даулы мәселелердің көпшілігі бұл қасиетті кешенді 1980-ші жылдардан бастап Ресей археологтары меншіктеп алғандықтан туындады деп есептеуге

болады. Бізге ақпарат берген жергілікті адамдар ресейлік археолог Л.Л. Галкин Өтеске 50 студентті ертіп келіп, қазбаны бастағанда Бәйті кешенінде 70- тен астан сынтас (тас құдай) (Бәйті 1- де 25–30, Бәйті 3- те 45– 46) тұрғанын айтады (Ольховский, Галкин, 1990:196–206).

Қазіргі күні сынтастардың 2-3 ғана Ақтау мен Астанада музейлерде орын тапқан, қалғанын Л.Л.Галкин бірнеше вагонға тиеп Ресейге жөнелткен. Қазба жұмыстарын жүргізген соң археологтар Бәйтінің 3 метрден биік іргелері бар тас ғимаратын бульдозердің күшімен қайта көміп тастаған.

Материалдар мен әдістер

Жоғарыдағы тарихнамалық қателіктер мен даулы мәселелер Бәйті тарихи-топонимиялық кешеніне қатысты зерттеулер алдымен ұғым және түсінік мәселелерін қамтуы керек. Бәйті жұмбағын шешу үшін археологиялық зерттеулерден басқа Маңғыстау мен Үстірттің тарихи жер-су атаулары, яғни топонимиялық материалдар толық қарастырылмаған. Біздің мақаламызда тарихи-этнографиялық тұрғыдан кемшін зерттелген бұл өңірдің көне және ортағасырлық тарихын зерделеуге қазақ халқының ауызша дәстүрі, әсіресе қазақ этносы құрамындағы рулар шежіресі мен эпикалық мұрасы қамтылған. Бұл аталған материалдар мақаланың негізгі қайнар көзі болып табылады.

Үстірттің шыңында орналасқан Бәйті ескерткішін біз алдымен тарихи-топонимиялық кешен ретінде қабылдаймыз. Бұл жерде ғұрыптық дәстүрлерді өткізетін негізгі ғибадатханадан басқа бірнеше шағын ғимараттардан қалған үйіктердің орындары мен жерлеу орындары бар. Бәйті кешенінің сырын

ашу үшін алдымен осы аймақта топономастикалық зерттеулер жүргізу керек, екіншіден жергілікті тұрғындардың арасынан этнографиялық мәліметтер жинау маңызды. Бұл кешеннің көне және ортағасырлық тарихын анықтау үшін біздің ойымызша Орталық Азия кеңістігіндегі тарихи процесстерді міндетті түрде ескеріп отыру, салыстырмалы тарихи зерттеу әдістемелерін қолдану зерттеудің нәтижелі болуының кепілі деп есептейміз.

Зерттеуде Бәйті тақырыбын бірнеше қырынан, яғни кешенді түрде талдаймыз. Тарихилық принциптерін қолдана отырып біз тақырыпты сармат-алан концепциясы жағынан, қазақ шежіресі тұрғысынан, ғұн саяси құндылықтары, құрамы және қозғалыстары, Бәйті таңбалары мен тілдік мәселелер контесінде ашуға күш саламыз. Тек жан-жақты зерттеулер ғана Бәйті кешеніне ғылыми интерпретация жасауға мүмкіндік береді.

Талдау

Бірінші мәселе. Қазақ даласының батыс бөлігіндегі I мыңжылдық басындағы археологиялық ескерткіштерді «сармат-алан мәдениетіне» таңу Совет кезеңі археологиясында қалыптасты. Біз әлі осы сораппен келеміз, тек соңғы кезде көптеген ескерткіштер сарматпен сәйкеспейтін болғандықтан «ғұн-сармат дәуірі/гунно-сарматская эпоха» деген ұғымды қолданып жүрміз (Мартынов, 2005: 301). Бұл шамамен б.э.б. II- біздің заманымыздың V ғасыры аралығы. Шын мәнінде сармат (лат. Sarmatae) сақ-скиф қауымдастығы мен ғұндардың батыс топтары арасындағы араластық нәтижесі. Бұл мәселені түсіну үшін осы атауларға этимологиялық талдау жасасақ жетеді. «Сақ/saḥa»

атауы Әмудариядан Солтүстік мұзды мұхитқа дейін жайлаған протоғыздық қауымдардың ортақ атауы. «Скиф/скуз/ішкі оғыз» осы сақ/саһа халқының еуропалық атауы. Енді сармат атауына келсек бұл мәселелеу күрделілеу. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы V ғасырдан бастап антикалық тарихи әдебиетте (Диодор, Плиний ағасы, Полибий) сарматтарды Танаис (Дон, Тең) өзенінен шығысқа қарай Арал бойына дейінгі үлкен алқапты мекендеген жауынгер ел деп суреттейді: «Егер Танаис өзенінен әрі өтсеңіз ол жерлер скифтерге қармайды, ол аймақта сарматтар мекендейді». Деректерде сармат құрамында аорыс, языг, сирак, алан, роксалан, сақ аталатын тайпалар бар екені айтылады. Олар ата жағынан скифтер, ана жағынан амазонкалардың тұқымы –мыс. «Тілі

мен әдет-ғұрыптары скифтерге келеді» деп жазады Геродот (Геродот, 1888:125).

Бүгінгі күнге дейін сармат этногенезі туралы ортақ пікір жоқ, біз «Сармат/Савромат/Sarmatae» Танаис (Дон, Тең) мен Арал теңіз арасында сақтардың ғұндардың батыс топтарымен араласқан бөлігі деп есептейміз. Сармат атауының этимологиясын біз Сары Матай эпонимімен, яғни Батыс аймақты мекендеген Матай қауымының бөлігімен байланыста қарастырамыз. Үстірт алқабының орталық бөлігін алып жатқан ежелгі сармат қоныстарының бірі Матай (Асмантай-Матай) құмы аталатын жер-су атауына көңіл бөліңіз. Матай - қазақ шежіресінде Найман конфедерациясының құрамындағы жетекші тайпалардың бірі, оған дәлел «Найман болсаң Матай бол...» делінетін

Сур.1. Бәйті – археологиялық зерттеулерден кейін
Fig.1. Baite after archaeological excavations

сөздер (Көпейұлы, 2013: 303). Көптеген ежелгі тайпалар сияқты Матайдың да шығыс (қара) және батыс (сары) бөліктері болды деп есептейміз. Сарыматай (сармат) бұл жауынгер протооғыз-ғұн қауымдарының ортақ атауы.

Екінші мәселе. Шығыс сарматтарының арасында басшылық жасаған аорс және оған көрші сирак тайпалары туралы алғашқы мәліметтерді біз Страбонның «География» еңбегінен кездестіреміз. Біздің жыл санауымыздың басындағы алғашқы ғасырларда «олардың бір бөлігі көшпелі, бір бөлігі шатырларда тұрады және егіншілікпен айналысады» дейді (Страбон, 1964: 46). Страбонның жазуына қарағанда саны өте мол бұл тайпалар Каспий жағалауында өздерімен тығыз қарым-қатынастағы үнді және армян саудагерлерінен айырбастап алған Үндістан және Бабыл тауарларымен түйелі керуен саудасын жүргізген. Бай болғандықтан алтын әшекейлерді көп қолданады т.б. Деректерде аорстардың бірнеше патшаларының аттары аталады. Зерттеушілер аорс тайпасын да, одан кейін тарихи деректерге көбірек ілінген аландарды да әдетте иран тілдес халықтар деп Кавказ осетин этногенезімен байланыстарады.

Біз аорстардың бір бөлігі Солтүстік Кавказ аймағына қоныстанғанына еш шүбә келтірмейміз, бірақ Каспийдің шығыс жағалауындағы керуен саудасына иелік жасаған аорстарды адай конфедерациясының құрамындағы Құнанорыс тайпасымен байланысты қарастыру керек деген пікірдеміз. Қазақ шежіресінен хабардар зерттеушілер Адай конфедерациясының екі үлкен құрамдас бөліктен тұратынын біледі. Оның біріншісі Құдайке бірлестігіне кіретін тайпалар, екіншісі Келімберді тобы. Шежіре аңыздарында Құдайке

Адайдың үлкен ұлы, Келімберді кіші ұлы, шамамен екеуінің арасы 20 жыл делінеді. Мәселе Құдайке сақ, мүмкін одан арғы уақыттан бері адайдың негіз өзегі болса, Келімберді тобына кіретін Құнан орыс, Ақпан, Балықшы (Шыбынтай), Бұзау (Әланияз), Тобыш, Мұңал бұл қауымға ғұн заманында қосылған деп есептейміз. Бұл адайдың шығу тегі туралы аңыздардың екі нұсқалы болуынан да сезіледі, оның біріншісі Адайды күн сәулемінен таратса, екіншісі Арғын (аңыздың кей нұсқаларында басқа тайпалар да аталады) Елтай батырдан таратады.

Шежіре аңыздарға қарағанда жоғарыда аты аталған Келімбердіден тараған алты бала ұрпағы «Алты Келімберді» аталаған (Жарытегі, 2015: 7). Келімбердінің алған әйелі аңыздарда біресе қарақалпақ, біресе татар, біресе қият тайпаларынан. Құнан орыс осы алтаудың үлкені болып есептеледі, бірақ Құнанорыс атауы туралы толып жатқан бір-біріне сәйкесе қоймайтын, кей жағдайда бірін-бірін жоққа шығаратын аңыз нұсқалары бар. Оларды шағын мақала көлемінде талдау шығу мүмкін емес, сол себепті оқырманды «Сегіз арыс адайым» атты 9 томдық шежіре жинағына бағыттаймыз (Жарытегі, 2015). Құнанорыстың шығу тегі туралы аңыздар бұл эпонимді «орыс/русский» этникалық атауымен байланыстырады және оны 1530 жылдары Сыр өңірінде туған екен-мыс дейді. Шын мәнінде Құнанорыстың «орыс/русскийге» де, 1530 жылдарға да еш қатысы жоқ. Бұл атау Маңғыстау –Үстірт аймағында сармат аталатын заманнан бері, ғұн дәуірінен бар. Жалпы аорс/орыс атаулары түркі халықтарында, соның ішінде Шығыс түркілерінің арасында ерте ортағасырлардан бастап кездеседі. Мысалы Түркі қағанаттары тарихында

Сур.2. Бәйгі жерлеу орны
Fig.2. Baite burial site

оғыздық лауазымды иеленген Орысинал, Сарыарқа қазақтарының шежіресінде «...Шеріктен Үбай, Ноғай, Орыс деген ағайынды үш жігіт болған. Арқаға ауып келгені - Орыс пен Үбай. Арқаға келе жатып Орыс пен Үбай дариядан (Ертіс) атақты тұлпарға мінгесіп өтеді...» деген мәліметтер бар (Марғұлан, 1985:109).

Ерекше көңіл бөлетін мәселенің бірі Құнанорыс адай шежіресінің барлық нұсқаларында ержүрек, батырлығымен аты шыққаны. Мысалы Үбіғали Бақтығалиұлы жырында:

*Адай ауыл ішінде
Құнан орыс ер екен;
Екі атаға бөлінген-
Жантуған, Жанбай дер екен.*

*Жантуғаннан тарайтын
Сүйіндік, Жүнді сол екен, - делінеді*
(Жарытегі, 2 т, 2015: 11)

Бұл жырдың үзіндісінде тек

Құнанорыстың ерлігі ғана емес, сонымен бірге одан тарайтын негізгі тармақтардың аттары аталып отыр. Сүйіндік, Жүнді Құнанорыс шежіресінің бір нұсқасында ағалы-інілі, екінші бір нұсқасында әкелі – балалы т.б., яғни бұл эпонимдер тым ерте заманнан келе жатқаны сөзсіз. Егер Құнанорыс атауын біз сарматтың (сарматайдың) аорс тайпасымен байланыстырсақ, оның тұқымы болып тарайтын Сүйіндік пен Жүнді туралы қандай тұжырым жасай аламыз? Біздің ойымызша бұл жерде де ғұн дәуіріне шағын шегініс жасауға тура келеді.

Үшінші мәселе. Сақ (ішкі оғыз) қауымдары ерте замандардан бері ғұндармен байланысты болды. Сармат құрамындағы аорыс, языг, сирак, алан, роксалан қауымдары сақ-скифтердің ғұн қауымдарының батыс тармақтарымен

араластық нәтижесінде болды деген пікірдеміз.

Тарихнамада ғұндардың шыққан жерін Ордос, Моңғолия, Алтай аймақтарымен байланысты қарастырады. Шын мәнінде ғұндардың түпкі отаны ұлан-байтақ қазақ жерінің орталық бөлігі. Қола дәуірінде Орталық Қазақстандағы халық тығыздығы, кен орындары үшін талас ғұндардың бір бөлігін Шығыс Түркістанға, оның ішінде Қотан, Қарақожа аймақтарына көшуге мәжбүрледі. Қалалық мәдениеті мен сауда-саттығы жоғары дамыған бұл аймақта олар Қытаймен тай-таласта Шығыс ғұн империясын жасақтады, Ордосты (Ішкі Моңғолия), Алтайды, Ганьсуді (Арғын шань) алды. Осы кезеңде Ғұн империясы құрамына қыр оғыздарынан жүнді (жун-ди), бәйті (бәй-ди) бірлестіктері кірді.

Біз Модэ шаньюи заманынан бергі ғұн тарихынан хабардармыз, ал оның арғы жағындағы мыңжылдық тарих белгісіз. Сыма Цянь біздің жыл санауымызға дейінгі VII- VI ғасырларда Орталық Азияны жун немесе бәйди аталатын көшпелілер мекендеді дейді (Бичурин, 1851: 39-45). Қытайлықтар оларды кейін «ху» атай бастады, яғни бөтен, варвар деген мағынада. Көне тарихтың жақсы білгірлерінің бірі, атақты қытай тарихшысы Фань Вэнь-лань бұл кезеңнің этносаяси картасына қатысты былай деп жазады: «Батысқа қарай жүнді (жунди) аталатын тайпалар бірлестігі жайлады. Олар қытайлықтарға жақын көрші еді, бірақ араласқан жоқ. Шэньси аймағында- да- жун, ли-жун, шоань –жун; Ганьсуде – сяо-жун; Хэнан мен Шаньсиде –мао-жуны, байди (бәйті), чиди, цянцзюжун, луши, люсюй және дочэн рулары мекендеді» (Фань Вэнь-лань, 1958: 137-138). Ғұндар Шығыс Түркістан аймағына алғаш

қоныстанған уақытта олардың жақын көршісі Хамидың солтүстік-батыс жағы мен Хотан және Алтынтау аралығын қоныстанған жүнді қауымдары болды (Бичурин, 1851: 39-45). Бәйтілер Л.Н. Гумилевтың сипаттауына қарағанда Сычуанның солтүстік жағын мекендеді (Гумилев, 1998). Өкінішке орай Сычуан тарихы сақ-ішкі оғыз контекстінде зерттелмеген, бірақ деректер біздің жыл санауымызға дейінгі I мыңжылдықта шаруашылыққа өте ыңғайлы құнарлы өлкеде Шу патшалығы болғандығын суреттейді. Жун қауымдары бірнеше тармаққа бөлінген, саны көп болатын, бәйтілер және жалпы ди аталатын қауымдар да саны жағынан аз емес еді, бірақ мемлекет құру процесі барысында олар ғұндарға қосылды.

Б.з.б. 55 жылдан бастап Шығыс ғұндардың үлкен бөліктері жұт жиілеп, көршілерімен жағдайлары шиеленісіп батысқа жылжи бастады. Олардың ішінде жүнділер мен бәйтілердің де болғаны анық деген пікірдеміз, себебі жүнділердің үлкен бөлігі «Ескі қырғыз» атауымен Орталық Қазақстанның ең биік нүктесі Қызыларай тауларында, арғын конфедерациясының руларымен аралас отыр, бәйтілер де «Ескі қырғыз» атауымен Қарқаралы, Ақтоғай қазақтарының ішінде жайлайды. Жүнділердің екінші бөлігі Каспий теңізі жағалауында, Адайдың Құнанорыс тайпасы құрамында екенін жоғарыда жаздық. Ол топ Сүйіндік – Жүнді болып аталатын себебі де Ғұн кезеңі тарихына байланысты, бұл жерде Сүйіндік атауының ежелгі Сюнну/Сюйбу атауларымен сабақтас екеніне назар аудару керек, яғни Шығыс Ғұн патшалығы аталатын алып мемлекетті құрушы және билеуші үш әулеттің бірі. Н.Я. Бичурин «Хуянь (бұл жерде Қуан-дық-Ж.А.) и Сюйбу всегда были

Сур.3. Бәйті. Орталық ғибадатхана

Fig.3. Baite. The view after archaeological excavations

в брачном родстве с Шаньюем. Сюйбу имел должность государственного Судьи» дейді (Бичурин, 1851: 49). Бұл жерде Н. Наушабаевтың «Манзумат Қазақия» кітабындағы «Би Сүйіндік» ұғымын осы әңгімнің бір сілемі деп қабылдау керек. Біздің ойымызша бәйтінің үлкен бөлігі жүнділермен бірге «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» аталатын кезеңде Үстіртке келіп қоныс тікті.

Төртінші мәселе. Бәйті кешенінен табылған жәдігерліктердің біздің қолымызда түп нұсқалары жоқ, сол себепті оларды тәпсірлеу де қиын. Дегенмен В.С.Ольховский, Л.Л.Галкин жариялаған бірді-екілі жарияланымдарда сынтастар және таңбалардың суреттері бар. Сынтастар қазақ өнертанушылары, таңбалар қазақ таңбатанушылар тарапынан зерттелуі керек. Біз Үстірт сынтастарында белгілі

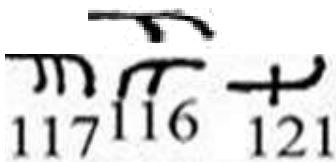
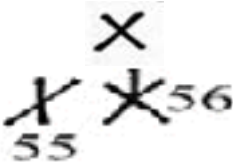
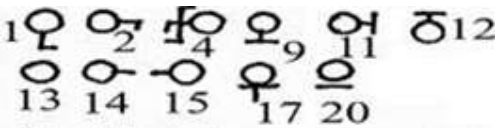
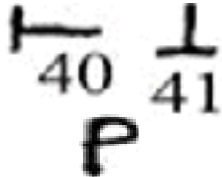
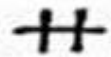
дәрежеде Рим (Ұрым) мүсіншілік өнерінің әсері бар деп есептейміз, бірақ мәселе тек әсерде. Жалпы Еуразиялық далалық аймаққа тән заңдылықтар Үстірт сынтастарында басым. Тарихи деректер батыстық әсер Маңғыстау-Үстірт өнеріне Парфия және Хорезм арқылы келгенін көрсетеді. Олай болуы да заңды, себебі бұл кезеңде бүкіл Оңтүстік-Батыс Азия аймағында, қазіргі Түркменстан, Иран, Ирак т.б. жерлерінде дай (дақ, ада) тайпаларынан шыққан, ордасы мен пантеоны Ниса (Душанбеге жақын) қаласында болған Арсақ әулеті билік жүргізді. Рим империясы Парфияның басты қарсыласы болғаны, екі арада бірнеше соғыстың болғаны тарихи деректерден белгілі.

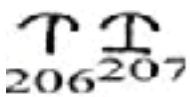
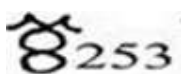
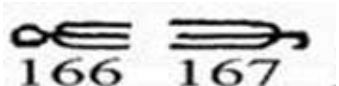
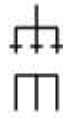
Бәйтiкешенiнентабылғантаңбаларды мiндеттi түрде қазақ, әсiресе оғыздық таңбалармен салыстыра зерттеу аса маңызды. Біздің шәкіртіміз Ө. Шнанов

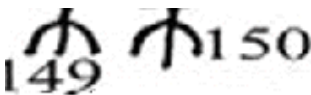
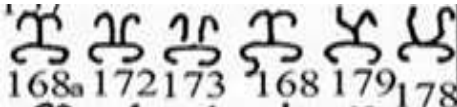
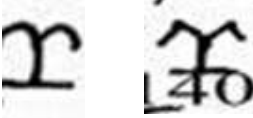
Бәйті кешенінде табылған таңбаларды ортағасырлық оғыз және қазақ таңбаларымен салыстыру барысында төмендегі кестені жасады (Кесте 1). Бұл салыстырмалы талдау жұмысы әлі де

жалғасуы керек және Бәйті таңбалары толық зерттелмей тұрып оларды таза ирандық тайпалардың таңбалары деп айтуға да болмайды.

Бесінші мәселе. Ресей тарихшылары

Бәйті қорымындағы таңбалар	Таңбалыжардағы Оғыз таңбалары	Қазақ ру-тайпалары таңбасы
		 Матай Садыр таңбасына да ұқсас
		 Дулат
	 Рашид ад дин дерегінде Аушур, Кызык таңбаларына ұқсас	
		 Шымыр Жоғары шекті Төменгі шекті
		 Ошақты
	 Рашид ад дин дерегінде Чибни таңбасы	 Балталы
		 Сіргелі
	 Рашид ад дин дерегінде Кынык таңбасы.	 Адай

	 Қашқари дерегінде Қайы таңбасы. Ортаңғы бөлігінде бақан таңба орналасқан	 Бағаналы
		 Ысты, Тана
		 Қыпшақ
		 Абақ Керей
		 Шанышқылы
 көз таңбаға ұқсас		 Арғын
	 Рашид ад дин дерегінде Ийва таңбасы	 Төре (ұқсас таңбалар) Тарақты, Жалайыр
	 Рашид ад дин дерегінде Япарлы таңбасы	 Қоңырат
	 Қашқари дерегіндегі Йазгыр таңбасына ұқсас	 (Әлімұлы) Қарасақал
	 Рашид ад дин дерегінде Джауылдур таңбасы	 (шылбыр таңба) Ысты
	 Рашид ад дин дерегінде Имур таңбасы.	

	 М.Қашқари дерегінде Жувалдар таңбасы. Таңбалыжарда сақталмаған.	
	 Рашид ад дин дерегінде Бегдір таңбасы	
	 М. Қашқари дерегіндегі Салор таңбасына ұқсас.	
	 Рашид ад дин дерегінде Баят таңбасы. Таңбалыжарда сақталмаған.	 Дулаттың абақ таңбасына ұқсастығы бар.
	 Рашид ад дин дерегінде Бек- дели таңбасы. Таңбалыжарда сақталмаған.	
	 Қашқари дерегінде Аймур таңбасы. Таңбалыжарда сақталмаған.	 Ботпай таңбасына ұқсастығы бар
	 Рашид ад дин дерегінде Догдирга таңбасы. Таңбалыжарда сақталмаған.	
	 Рашид ад дин дерегінде бечинз-белжене (печенег) таңбасы. Таңбалыжарда сақталмаған.	

Кесте 1. Бәйті қорымындағы, Таңбалыжардағы және қазақ-ру тайпалары таңбаларының салыстырмалы кестесі

Table 1. Comparative table of the symbols of the Kazakh tribal clans from the Baite burial site and Tangbalyzhar

мен археологтары қазақ жерінің көне тұрғындарын иран тіл тобына, яғни үнді-еуропалыққа жатқызуды дәстүр қылды. Қазіргі күні қазақ зерттеушілері арасында біз әуел бастан түрік тілінде сөйледік деп орыстық көзқарасқа қарсы уәж айтатындар бар. Түпкі шындық дәл ортада, себебі қазақ даласы түрік (тур) және арий (ариан) халықтарының отаны. Қола дәуірінде бұлар аралас өмір сүрді, екі арадағы шекараны археологиялық, антропологиялық тұрғыдан көрсету мүмкін емес. Қазақ тіліндегі тұрандық және ариандық үлес әлі толық зерттелеген жоқ, ариандық негіз біздің тілдік қорымыздың 25 пайызын құрауы мүмкін. Біздің ойымызша қола дәуірінде екі ортада ортақ тіл (pidgin) болды, кейін қазақ даласында қалаған ариандық ру-тайпалар біртіндеп түркіге көшті. Бұл процесс Бәйті кешені салынып жатқан кезеңде, яғни 2100 жылдай уақыт бұрын өте белсенді жүрді деп есептейміз.

Алынған нәтижелер

Бірінші мәселе бойынша. Сармат-алан мәселесін түсіну үшін сармат атауының латындық нұсқасына, яғни Sarmatae/Сарматай атауына қайтып келу керек. Біз ғылыми айналымдағы «сармат» атауын қазақ ру-тайпалық құрамында жетекші орындардың бірін алатын матай тайпасымен байланыстырамыз. Ежелгі және ортағасырлық кезеңде Еуразия көшпелі қауымдарының көпшілігі батыс-сары, құба, шығыс-қара анықтамаларымен кездеседі. Сонымен Үстірт аймағындағы «Матай құмы, Асмантай-Матай» топонимдері сармат атауын батыс матайлармен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сармат/Сарыматай атауы протооғыздық негіздегі қауымдардың ғұндық араластығының нәтижесінде пайда болған ортақ атау.

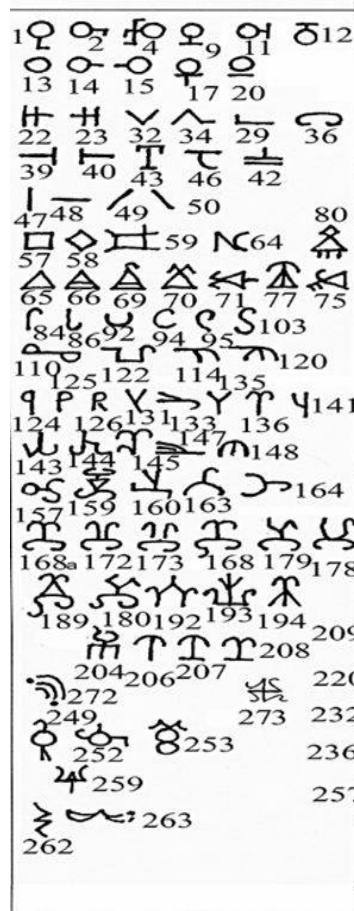
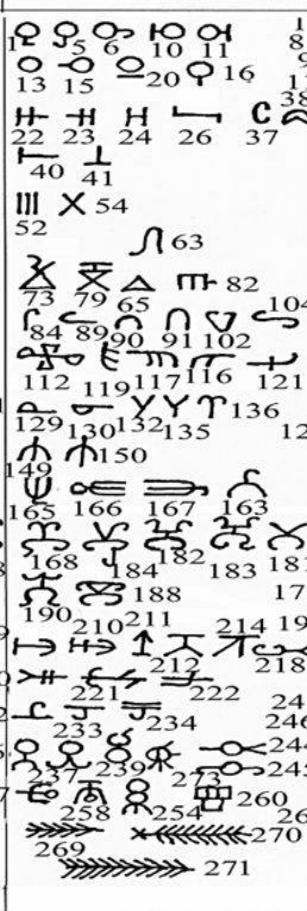
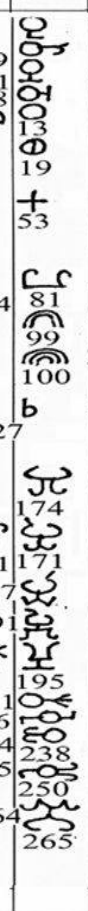
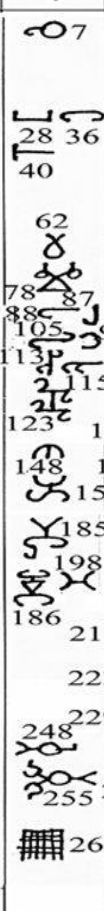
Екінші мәселе бойынша. Шығыс сарматтарының арасында басшылық жасаған аорс тайпасын біз Маңғыстау және оған жапсарлас аймақтарды мекендеген Адай конфедерациясының құрамындағы Құнанорыс тайпасымен байланысты қарастырамыз. Жалпы адайдың Келімберді тобына кіретін Құнан орыс, Ақпан, Балықшы (Шыбынтай), Бұзау (Әлнияз), Тобыш, Мұңал біздің жыл санауымыздың басындағы сақ-ғұн араластығының нәтижесі деп есептейміз. Аорс/орыс атаулары түркі халықтарында, соның ішінде Шығыс түркілерінің арасында ерте ортағасырлардан бастап кездеседі. Бұл жорамалдың тағы бір дәлелі Құнанорыс құрамында Сүйіндік, Жүнді эпонимдерінің болуы.

Үшінші мәселе бойынша.

Ғұндар Шығыс Түркістан аймағына алғаш қоныстанған уақытта олардың жақын көршісі көп санды жүнді (жунди) қауымдары болды. Ордос жазығы үшін Ғұн мен Қытай соғысы кезінде олар империя құрамына кірді *«война шла с переменным успехом, но в составе гуннского объединения оказались в это время те жунские племена племена, которые прежде были независимы»* (Кляшторный, Султанов, 2004: 59). Біздің жыл санауымызға дейінгі I ғасырда Шығыс ғұндары батысқа жылжығанда олардың құрамындағы жүнділер мен бәйтілердің бірге жүруі заңды. Қазіргі уақытта оларды арғын және адай конфедерацияларының құрамынан көреміз. Біздің ойымызша бәйтінің үлкен бөлігі жүнділермен бірге «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» аталатын кезеңде Үстіртке келіп қоныс тікті.

Төртінші мәселе бойынша

Бәйті кешенінен табылған таңбалар ерекше қызықтырады. Біздің жүргізген салыстырмалы зерттеулеріміз

Участок 1	Участок 2	Участок 3	Участок 4	Отдельные плиты кладки	Статуи	Облицовка
						
89 типов, 98 знаков	78 типов, 92 знака	22 типа, 26 знаков	21 тип, 22 знака	88 типов, 98 знаков	13 типов, 13 знаков	12 типов, 15 знаков

ИТОГО: 273 типа, 358 знаков.

Кесте 2. Бәйті таңбалары

Table 2. Baite symbols

Бәйті ғибадатханасынан табылған таңбалардың көпшілігі ортағасырлық оғыз таңбалары мен қазақ таңбаларына ұқсас. Біздің өтінішіміз бойынша Ө. Шнанов жасаған кестені ұсынамыз. Әрине, Бәйте кешенінде табылған таңбалардың оғыз, қазақ таңбаларына келмейтіндері де көп, мәселен «үш көз» таңбалар жиынтығы, бірақ бұл «үш көз» таңбалардың Маңғыстаудағы Үш көз әулие аталатын сакралды орынмен байланысы болуы мүмкін деген пікірдеміз.

Бесінші мәселе бойынша

Бұл тарапта жұмыстар жалғасуда. Біздің ойымызша егер тыңғылықты салыстырмалы лингвистикалық жұмыстар жүргізілсе қазақ тілінде, соның ішіндегі Маңғыстау өңіріндегі жер-су атауларында тұрандық және ариандық тілдердің көптеген ескерткіштерін анықтауға болады. Екі тілдің де қола дәуіріндегі және біздің заманымыздағы үлес салмағы әлі толық зерттелген жоқ. Кейбір салыстырмалы жұмыстарға қарағанда ариандық негіз

біздің тілдік қорымыздың 25 пайызын құрауы мүмкін. Біздің ойымызша қола дәуірінде екі ортада ортақ тіл (pidgin) болды, кейін қазақ даласында қалаған ариандық ру-тайпалар біртіндеп түркіге көшті. Бұл процесс Бәйті кешені салынып жатқан кезеңде, яғни 2100 жылдай уақыт бұрын өте белсенді жүрді деп есептейміз.

Қорытынды

Біздің зерттеулеріміз Бәйті топонимі Үстірттің батыс-солтүстік қабағына орналасқан ғұн кезеңіне қатысты ғұрыптық кешен екенін көрсетеді. Бәйті кешенінде қазба жұмыстарын жүргізген археологтардың «ғибадатхана» ұғымын қолдануын біз қабылдаймыз, бұл шартты ұғым орысша «святилище»

сөзінің қазақша баламасы.

Біздің этнографиялық зерттеулеріміз Бәйті кешенінің «Бәйті үйігі» аталғанын анықтайды. Маңғыстаудың ойы мен Үстірттегі өзге де бірнеше ірі үйіктер сияқты Бәйтіні жергілікті ел «Әулие» деп атап келді және үйіктің ұшар басында биік орнатылған сырыққа жергілікті елдің әлем (ақ, әлем) байлауы және зиярат дәстүрі де 1970 жылдарға дейін жалғасты. Ерте кезеңде бұл кешен бүкіл қазақ даласына әйгілі көсемдер бас қосатын, әр түрлі ғұрып-жоралғылар өткізетін қасиетті орын болғаны анық. Осыған байланысты Бәйті кешеніне қатысты этнографиялық қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуі керек деп есептейміз.

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын АР19680234 «Маңғыстау топонимастикалық ареалы: тарихи топонимия, топонимдер және оларды интерпретациялау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиет

1. Артыкбаев Ж.О., 2019. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. Астана-М. 300 с.
2. Аяған Б., 2007. Қазақстан ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 9-том. 688 б.
3. Бичурин /Иакинф/ Н.Я., 1851. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. ч. I, СПб. С. 185.
4. Геродот, 1888. История в девяти книгах. М. С. 125.
5. Гумилёв Л. Н., 1998. История народа хунну. М. 398 с.
6. Жарытегі Ж., 2015. Сегіз арыс адайым. Танымдық шежіре кітап. 9 томдық. Астана: Профи Медиа. 512 б.
7. Кляшторный С. Г., Султанов Т.И., 2004. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петерб. востоковедение. 368 с.
8. Көпейұлы М.Ж., 2013. Шығармалары. 1-20 томдар. Павлодар. 214 б.
9. Марғұлан Ә. Х., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар. Алматы: Жазушы. 368 б.
10. Ольховский В.С., Галкин Л.Л., 1990. Культурный комплекс на Устьорте (предварительное сообщение) // СА. № 6. С. 196–206.
11. Страбон, 1964. География.: в 17 кн. М.: Наука. С. 126.

12. Мартынов А.И., 2005. Археология. М.: Высшая школа. 447 с.

13. Фань Вэнь-лань, 1958. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства. М. 137-138 с.

References

1. Artykbaev Zh.O., 2019. Kochevniki Evrazii v kaleidoskope vekov i tysiacheletii. [Nomads of Eurasia in a kaleidoscope of centuries and millennia] Astana-M. 300 p. [in Russian]

2. Ayagan B., 2007. Qazaqstan Ulttyq Enssiklopediası [Kazakhstan national encyclopedia] Almaty: Kazakh encyclopedia. Vol. 9. 688 p. [in Kazakh]

3. Bichurin N.Y., 1891. Sobranie svedenii o narodakh obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. V.I, SPb., 185 p. [in Russian]

4. Gerodot, 1888. Istoriia v deviati knigakh [History in Nine Books]. / Moscow. 125 p. [in Russian]

5. Gumilev L. N., 1998. Istoriia naroda khunnu [History of the Xiongnu people]. M. 398 p. [in Russian]

6. Zharytegi Zh., 2015. Segiz arys adaiym [Eight lions are common.] Educational genealogy book. 9 volumes. Astana: Profi Media. 512 p. [in Kazakh]

7. Kliashtorny, S. G. Sultanov T. I., 2004. Gosudarstva i narody Evraziiskikh stepei. Drevnost i srednevekovie [States and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages.] SPb.: Peterb. vostoovedenie. 368 p. [in Russian]

8. Kopeyuly M.Zh., 2013. Shygarmalary [Works]. Volumes 1-20. Pavlodar. 214 p. [in Kazakh]

9. Margulan A. Kh., 1985. Ezhelgi zhyr, anyzdar: gylymi-zertteu makalalar [Ancient poems, legends: research articles.] Almaty: Zhazushy. 368 p. [in Kazakh]

10. Olkhovskii V.S., Galkin L.L., 1990. Kultovyi kompleks na Ustiuurte (predvaritelnoe soobshchenie) [Cult complex on Ustyurt (preliminary report)] // SA. № 6. pp. 196–206. [in Russian]

11. Strabon, 1964. Geografiia [Geography] v 17 kn. M.: Nauka. 126 p. [in Russian]

12. Martynov A.I., 2005. Arkheologiya [Archeology.] M.: Vysshaya shkola. 447 p. [in Russian]

13. Fan Ven-lan, 1958. Drevniaya istoriya Kitaya ot pervobytno-obshchinnogo stroia do obrazovaniia tsentralizovannogo feodalnogo gosudarstva [Ancient history of China from the primitive communal system to the formation of a centralized feudal state]. M. 137-138 pp. [in Russian]

Артықбаев Ж.О.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

e-mail: socantropology@mail.ru

ИСТОРИЯ БАЙТЕ (ИСТОРИЧЕСКИЙ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ)

Аннотация. Комплекс Байте представляет собой древнее культовое место, расположенное в западных окрестностях Устюрта и находится над Мангыстауской низменностью. До сих пор кроме археологических раскопок в данном комплексе памятников других видов исследований не проводилось. Во время полевой топонимической экспедиции 2024 года была проведена ознакомительная работа с памятниками, входящими в комплекс Байте, и собраны данные от местных знатоков истории. Эта статья посвящена анализу времени возникновения исторического топонимического комплекса Байте, этнической ситуации того времени, политическим условиям, этническому смешению и другим вопросам.

Собранные топонимические, этнографические материалы позволяют пересмотреть сложившееся представление о комплексе Байте. Во-первых, это касается «сармато-аланского» происхождения памятника, которое утвердилось среди исследователей. Автор статьи предлагает вернуться к латинскому названию *Sarmatae*/Сарматай. Во-вторых, один из основных компонентов сарматских племен – Аорс связан с племенем Куанорыс из состава конфедерации Адай, постоянных обитателей Мангыстау и прилегающих регионов. В-третьих, имеющиеся в родовой номенклатуре Куанорысов эпоним Суюндык относится к суюну/суюбу из основного состава гуннов, а Жунды – к племени жун-ди/шань жун, присоединившейся к гуннам позже. В настоящее время их можно обнаружить в составе конфедераций аргын и адай. В-четвертых, найденные в комплексе Байте тамги вызывают особый интерес. Проведенные сравнительно-исторические исследования знаков Байте со средневековыми огузскими, а также казахскими свидетельствуют о четкой преемственности между указанными группами.

Ключевые слова: Комплекс Байте, Устюрт, Мангыстау, сармато-аланская культура, сарматай, аорс, жунди, тамги, гунны, огузы.

Для цитирования: Артықбаев Ж.О. История Байте (исторический и этнографический анализ топонимов) // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 99-116 с.(Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.07>

Artykbayev Zh.O.

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

e-mail: socantropology@mail.ru

HISTORY OF BAITE (HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC ANALYSIS OF TOPONYMS)

Abstract. The Baite complex is an ancient cult site on the western fringes of Usturt, overlooking the Mangystau lowland. Until now, only archaeological excavations have been conducted on this monument complex. In the 2024 field toponymic expedition, an introductory study of the Baite monuments was conducted, gathering data from local historians. This article analyzes the emergence of the Baite toponymic complex, the ethnic situation of that era, political conditions, and ethnic mixing.

The gathered toponymic and ethnographic materials prompt a reevaluation of the Baite complex. Firstly, the monument's "Sarmato-Alan" origin has been established among researchers; the author suggests returning to the Latin name Sarmatae. Secondly, the Aors, a key component of the Sarmatian tribes, is linked to the Kunanorys tribe, part of the Aday confederation in Mangystau. Thirdly, the eponym Suyndyk in the Kunanorys lineage refers to the Xiongnu/Syunbu of the Huns, while Zhundy relates to the Jun-di/Shan-rong tribe that joined later. Currently, they can be found within the Argyn and Aday confederations. Finally, the tamgas found in Baite are particularly interesting; research indicates continuity with medieval Oghuz and Kazakh symbols.

Keywords: Baite complex, Usturt, Mangystau, Sarmato-Alan culture, Sarmatae, Aorsi, Jun-di, tamgas, Huns, Oghuz.

For citation: Artykbayev Zh.O. History of Baite (historical and ethnographic analysis of toponyms) // Madeni mura. 2024. №3 (106). 99-116 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.07>

Автор туралы мәлімет:

Артықбаев Жамбыл Омарұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 00000000150209361

Scopus ID: 57192662156

Сведения об авторе:

Артықбаев Жамбыл Омарович, доктор исторических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 00000000150209361

Scopus ID: 57192662156

Information about the author:

Artykbayev Zhambyl Omarovich, doctor of historical sciences, professor, L.N.
Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 00000000150209361

Scopus ID: 57192662156

Атдаев С. Дж.

Институт Истории и археологии АН Туркменистана,
Ашхабад, Туркменистан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

НЕИЗВЕСТНЫЙ ПОРТРЕТ ГАДЖАР-ХАНА

Аннотация. В данной статье автор попытался воссоздать незаслуженно забытый образ Гаджар-хана – яркой и неординарной фигуры в истории Туркменистана. XIX в., полный сложных и драматических событий, породил ряд выдающихся личностей, от действий которых решалась судьба всего туркменского народа. Таковым и был Гаджар-хан. Смелый и решительный характер хана порождал отчаянные и порой безрассудные поступки. Однако сама ситуация того времени требовала выдвижения такого руководителя, бескомпромиссные шаги которого вселяли бы уверенность в обществе. Гаджар-хан часто упоминается в исторических документах, однако своего должного освещения в современной научной и даже в общественно-популярной литературе эта личность не получила. Гаджар-хан в своей борьбе против российской экспансии сделал ставку на афганского эmissара Сиях-Пуша, однако их совместное сопротивление оказалось неудачным. Оба бунтаря были сосланы в ссылку, где и умерли. При изложении данного вопроса автор постарался как можно больше привлечь материал источниковедческого характера и глубже проанализировать всю историографическую базу данной тематики. Сопоставление работ авторов XIX в., тщательный анализ архивных документов и новых данных помогли трезво оценить течение исторических событий и объективно подойти к решению поставленной задачи.

Ключевые слова: Мерв, Российская империя, Англия, ахал-текинские экспедиции, Гаджар-хан, текинцы.

Для цитирования: Атдаев С. Дж. *Неизвестный портрет Гаджар-хана* // Мадени мұра. 2024. №3 (106). 117-142 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.08>

*Истории дни, словно пазла игра,
В попытке собрать ее жметесь рука.
Забытое имя молчаньем звенит,
И шёпотом вторит ей пустота.
С.А.*

Введение

Гаджар-хан (род. до 1821 – 1885) представляет собой яркий и в то же время сложный исторический портрет. Сюных лет он проявил себя как бесстрашный воин, итогом чего явилось избрание его ханом всего Мерва в 1881 г. Если прежние руководители оазиса: Говшут-хан (колени Бег, род Гёкче – С. А.) и Нур-Берды-хан (колени Векиль, род Гараёме – С. А.), помимо своих руководящих и организационных качеств, обладали стойким терпением и дальновидностью, то Гаджар-хан был вспыльчив, горяч и импульсивен. Донован приводит один пример, убедительно описывающий бурный характер Гаджар-хана. После падения Гёк-тепе 12 января 1881 г. угроза русского вторжения нависла над Мервом. В это время шах Ирана отправил посла в Мерв, приглашая ханов в Тегеране обсудить вопрос касательно подданства туркмен персидской власти. Два наследных хана Мерва – Баба-хан, глава объединения Тогтамыш, и Аман-Нияз-хан, глава объединения Утамыш, опасаясь оказаться в заложниках, временно слагают свои полномочия и созывают совет. В итоге главой Мерва вновь утверждается Гаджар-Топаз. Сам он, по словам Донована, «не претендовал ни на какие наследные титулы и был просто отважным воином – батыр адам». Гаджар-хан, отправляется в Тегеран, но, не сумев договориться с Шахом, вскоре возвращается обратно. По замечанию Донована наследные ханы считали, что момент для предъявления их естественных прав еще не наступил, и продолжали позволять Гаджар-хану оставаться у власти. Уже позже, спустя 12 месяцев, когда ситуация немного изменится, они вернут себе причитающие им права (The Merv Oasis, 1883: 211, 274).

Решительность Гаджар-хана была настолько очевидна, что в 1882 г. он избирается руководителем колена Сычмаз, а в 1883 г. становится во главе более крупного объединения Утамыш (Тихомиров, 1960:129,213). Свою непреложную линию за независимость края Гаджар-хан продолжит далее и будет неизменно следовать своему избранному пути до конца.

Материалы и методы исследования

Жизнь и деятельность Гаджар-хана своего должного освещения в научной литературе, к сожалению, не получила. Для исправления этой ситуации нами проделана определенная работа в этом направлении. В первых упоминаниях он фигурирует как Гаджар-бай. Описывая обнаруженные в Мерве рукописи, А. Самойлович отмечает, что среди них ему повстречались две песни, непосредственно посвященные «мервскому хану Каджар-баю» (Самойлович, 1910:16). Под именем Гаджар-бай он приводится и в стихах туркменского поэта Молланепеса (1810–1875), где представлен как отважный воин и музыкант-багши (Молланепес, 2010: 90-92).

Если говорить об источниках, то в первую очередь необходимо выделить второй том книги Донована о его путешествии по землям туркмен (The Merv Oasis, 1883). Небольшая информация просматривается в трудах Г. Ленсделла (Russian Central Asia, 1885), Ч. Марвина (The Russians at Merv and Herat, 1883) и Д. Керзона (Russia in Central Asia, 1889). Солидная часть материала представлена в российских записках и отчетах: Алиханова, Н.И. Гродекова, Н.Н. Спалабога, А.А. Семенова, В.А. Ту-ган-Мирза-Барановского и Н.В. Чары-

кова (соответственно: Алиханов-Аварский, 1904, № 9 и № 10; Гродеков, 1883-1884, Т. 1-4; Покорение Ахал-Теке, 1884; Семенов, 1909; Туган-Мирза-Барановский, 1881; Чарыков, 1914). Часть данных имеется в сборнике архивных документов (Присоединение, 1960) и военном отчете (Отчет о состоянии войск, 1901).

Историография данного вопроса скудна и отмечена лишь упоминаниями в трудах Дж. Давлетова и А. Ильясова, М.Н. Тихомирова, А. Самойловича (соответственно: Давлетов, Ильясов, 1972; Тихомиров, 1960; Самойлович, 1910). Учитывая подобное положение дел, нам пришлось прибегнуть к комплексному методу исследования. Сопоставление исторических данных, их анализ и интерпретация помогли нам воспроизвести портрет Гаджар-хана и реально оценить его роль с истории туркменского народа. Результаты и итоги данного исследования помогут в будущем верно воспринимать жизнь общества того времени, грамотно ориентироваться в политических сложносплетениях данного региона и делать правильные выводы.

Обсуждение материала

Происхождение Гаджар-хана.

Правитель Мерва Гаджар-хан в исторических документах упоминается в различных написаниях: Гаджар-Топаз-хан (Присоединение, 1960: 553), Топаз-Гаджар-хан (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 451). Его прозвище – лакам Топаз, означает принадлежность к этому текинскому роду. О его родословной говорится, что он был «из рода Багши-Топаз» (Семенов, 1909: 80). Род Топаз входит в состав текинского колена Сычмаз. В родоплеменной структуре это выглядит так: Теке – Утамыш –

Сычмаз – Учруг (Уч-уруг) – Топаз. Род Топаз, в свою очередь, состоит из более мелких подразделений – ковум (ковчум): Багши, Гарагёз, Кёрлер, Сейис, Уссалар, Хырланды, Чопан. (Гаджар-хан происходил из ковума Багши – С. А.). В рапорте начальника Закаспийской области от 19 января 1882 г. Гаджар-хан указан, как выборный глава колена Сычмаз (Присоединение, 1960: 619).

И. Ибрагимов пишет, что проживавший в Мерверод Топаз, состоял из 500 кибиток под начальством Хеким-хана (колена Багши, род Топаз – С. А.) (Ибрагимов, 1874: 140). М. Алиханов, описывая свою вторую поездку в Мерв в конце 1883 г., отмечает, что, подъезжая к оазису с западной стороны, первым встреченным им населенным пунктом был аул под названием Топаз. Здесь они заночевали у пожилого предводителя Абдал-сердара (колена Сычмаз, род Топаз – С.А.) (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 104). В других материалах говорится, что близ местности Гарип-Ата располагался аул Абдал-Топаз, где проживало племя Сычмаз (Семенов, 1909: 112). Указывается, что в трех аулах рода Топаз размещалось не более 100 кибиток (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 84).

По данным Донована, аул «сычмаз Топаз» находился на Сухты-Ябе, юго-западном отводе канала Алаша. Вождь данного селения Анна-Мурат-Кафур (колена Сычмаз, род Топаз – С. А.) являлся ясавул-баши объединения Утамыш и находился в непосредственном подчинении у главы Утамышей Аман-Нияз-хана (колена Сычмаз, род Гараахмет – С.А.) (The Merv Oasis, 1883: 193, 378). Донован также указывает, что первым селением, через которое он проезжал в Мерв в 1881 г., было село Багши, где управлял Бег-

Мурат-хан, один из главных старшин-кетхуд Утамышей (колесо Сычмаз, род Топаз – С. А.) (The Merv Oasis, 1883: 113, 348). Француз Г. Блоквиль, оказавшийся в туркменском плену в 1861 г. и содержащийся в селе Топаз, в своих воспоминаниях упоминал некоего Мехмед-шейха, который собирался совершить набег на Хорасан (Четырнадцать месяцев плена, 1866: 280). Интересны данные Соколова, участника коншинского каравана в Мерв в 1882 г. Он пишет, что сначала им повстречалось озеро (озеро Гарип-Ата – С.А.). Далее дорога поворачивала на север и простиралась до аула Топаз, состоящего из 50-60 кибиток, расположенных в 2-3 ряда. Следующий по ходу движения аул Топаз включал в себя уже около 70 кибиток. Продвигаясь вперед, караван вскоре миновал и третий аул Топаз (Записка о дороге, 1883: 186-187).

Характеристика Гаджар-хана. По сообщению Донована, Гаджар-хану на 1881 г. было уже за 60 лет. Выходит, что родился он до 1821 г. Это был высокий, худого сложения человек, носивший обычный скромный халат. Черты лица его были правильные, борода почти отсутствовала. Лицо красивое, но строгое, с плотно сжатыми губами. Был он немногословен. Отмечалась его большая набожность (The Merv Oasis, 1883: 130-131, 452). По замечанию генерала Н.И. Гродекова, Гаджар-хан был человеком бедным, однако считался самым храбрым во всем Мерве (Гродеков, 1884, Т. 4: 90). По воспоминаниям Н.В. Чарыкова, это был туркмен высокого роста, с энергичным лицом, честолюбивый и храбрый. Он считался ханом всего Мерва, а в 1880 году ездил в Тегеран для переговоров (Чарыков, 1914: 507). Н. Алиханов так описывает

свою встречу с ханом в феврале 1884 г.: «В кибитку вошел туркмен огромного роста, с мрачно-надменным лицом, словно отлитым из темной бронзы. Помимо кривой сабли на боку, у него были за поясом «ак-бичак» (нож - С.А.) и два пистолета, а за спиною – двустволка» (Алиханов-Аварский, 1904, №10. 448). Генерал А.В. Комаров отмечал, что это был единственный из всех прибывших, имевший на этой встрече при себе оружие (Присоединение, 1960: 737). Непокорный характер Гаджар-хана не позволял ему идти на уступки и иметь склад ума, свойственного совершать политические манипуляции. В российских отчетах говорилось, что Гаджар-хан некогда был избран ханом всего Мерва, но затем потерял власть «по причине расстройства ума» (Отчет о состоянии войск, 1901: 135).

Гаджар-хан был очень строг и требователен к окружающим. Однажды его сын, замешанный в побеге пленного русского офицера-черкеса, в наказание был привязан к столбу на двое суток (The Merv Oasis, 1883: 162, 213). Находившийся в мервском плену Гюзельханов изложил интересный рассказ, характеризующий Гаджар-хана как очень принципиального человека. Хан принадлежал к колону Утамыш. Представители другого колена – Тогтамыш, были недовольны таким положением. Однажды к Гаджар-хану привели под арест пойманного вора. Однако последний ночью бежал. Собрались тогда Тогтамышцы и их ясаул-баши Ягмыр-хан (колесо Бег, род Аманша – С. А.) сказал: «Какой ты хан, если у тебя бегают арестованные! Мы арестуем тебя вместо убежавшего вора!». В ответ на это Гаджар-хан подошел к столбу и сказал: «Можете взять меня». Старики стали стыдить ясаула, и тот

освободил хана. Гаджар-хан собрал родственников, перенес свою кибитку из крепости (Говшут-хан-кала – С. А.) в свой аул и отказался от ханского звания. Однако после долгих просьб уступил и вернулся в крепость (Гродеков, 1884, Т. 4: 90-91).

Родственники Гаджар-хана. По сообщению Донована, у Гаджар-хана был брат, который являлся главным духовным лицом Мерва (The Merv Oasis, 1883: 405). В донесении полковника Назарова мы находим, что звали его Мулла Мамет-Рахим (Мулла Мухаммет-Рахим, колено Сычмаз, род Топаз – С. А.) (Присоединение, 1960: С. 725). Сын этого муллы, то есть племянник Гаджар-хана, по имени Мулла Мукым являлся студентом местного медресе (The Merv Oasis, 1883: 405).

При описании событий, развернувшихся в начале марта 1884 г. близ села Топаз, говорится, что при столкновении были ранены: сын Гаджар-хана, а его двоюродный брат был смертельно ранен (Присоединение, 1960: 739). Родственником Гаджар-хану приходился и Баба-хан, сын Говшут-хана (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 448). Среди близких хана упомянут также Ораз-Клыч (Давлетов, Ильясов, 1972: 224).

Участие Гаджар-хана в битвах под Гёк-тепе 1880-1881. В первую Ахалтекинскую экспедицию 1879 г. жители Ахала обратились за помощью к текинцам Мерва. Ахальцы надеялись сосредоточить у Гёк-тепе совместные силы в количестве до 80 000 воинов (Бобровский, 1898: 275). Вскоре из Мерва выступил отряд Нур-Берды-хана в количестве 6 000 джигитов с 6 пушками (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 68, 106, 130). К месту назначения отряд прибыл к сентябрю. По ходу движения

отряда к нему присоединялись джигиты с окрестных мест. В Арчмане отряд Нур-Берды-хана насчитывал уже 15 000 всадников и намеревался отрезать путь

Рис.1. Текинские вожди. Рисунок Н.Н. Каразина.

Fig.1. Tekin leaders. Drawing by N.N. Karazin.

отступающему русскому отряду, заняв Бендесенский перевал (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 158, 169).

В 1880 г. мервцы отправили в Ахал на помощь своим соплеменникам передовой отряд в 800 текинских и 150 сарыкских конников. Отряд прибыл к месту назначения 6 июля 1880 г. Во главе мервцев стоял Беркели-хан (колено Бег – С. А.), а сарыков возглавлял Леганк-сердар (Гродеков, 1883, Т. 2: 138). В июле 1880 г. отряд генерала Скобелева, совершая рекогносцировочное обследование, приблизился к Гёк-тепе. Основное столкновение произошло 6 июля 1880 г. В битве погиб ряд текинских лидеров: Худояр-хан из Бахардена, Алла-Нур и Непес-Гарабела из Бёрме, а также предводитель мервцев Беркели-хан. Мервцы тогда потеряли 200 человек (Гродеков, 1883, Т. 2: 145-146). Относительно Беркели-хана имеются сведения капитана А. Быкова, который

пишет, что это был молодой человек, сын Утак-бая (Теке-Мерва, 1879: 4). По материалам генерала Н.И. Гродекова, известно, что еще в апреле 1880 г. из Мерва выступило 4 000 мервских конных, к которым примкнули и сарыки. Описывая события конца июля – начала августа 1880 г., генерал добавляет, что туркмены в количестве 4 000 пехотинцев и 600 мервских и сарыкских воинов двинули в сторону Бендесена и Ходжа-гала (Гродеков, 1883, Т. 2: 165, 189, 192).

8 декабря 1880 г. в Гёк-тепе прибывает первая мервская группа поддержки, примерно 2 000 человек. В ночь с 20-го на 21 декабря 1880 г, Гаджар-хан приводит с собой из Мерва еще 2 000 джигитов, но без артиллерии (Ахал-текинские экспедиции, 1911: 288). В ночь на 4 января 1881 г. в Гёк-тепе прибыла новая подмога из Мерва в составе 3 000 человек (The Merv Oasis, 1883: 206). Общая численность помощи, прибывшую из Мерва, можно оценить в 7 000 всадников (Атдаев, 2024а: 73). Генерал Л. К. Артамонов, в своих воспоминаниях пишет, что текинский военачальник Дыкма-сердар (колени Сычмаз, род Ходжа-Сопы – С. А.) разбил войско на четыре части, где каждое племя обороняло одну из четырех стен крепости (Артамонов, 1884: 22-23). Восточную и юго-восточную стены защищал полководец из Ахала Мурат-хан (Хаджи-Мурат, колени Векиль – С. А.), а западную – Ихти-сердар (В. Н. Г., 1888: 405, 422).

Мервцы принимали активное участие в ночных вылазках. Первая из них была осуществлена 28 декабря 1880 г. Было задействовано до 4 000 добровольцев. Во главе мервцев стоял Гаджар-хан, а общее руководство вел Дыкма-сердар. Вооружившись холодным оружием, защитники

крепости ночью напали на правый фланг осадных работ русской армии. В результате рукопашного боя было захвачено знамя 4-го батальона апшеронского полка, а также 1 горное орудие (Абаза, 1902: 290). Апшеронское знамя принес в крепость житель села Кыпчак, джигит по имени Бегенч (Гродеков, 1883, Т. 3: 230). Знамя это в виде трофея хранилось у кибитки Мурат-хана (Маслов, 1880: 141, 196). Позже оно было отбито русскими солдатами 12 января 1881 г. (Гродеков, 1883, Т. 3: 292). Захваченное орудие уже на следующий день было использовано защитниками крепости. Но не умение обращаться с незнакомой техникой привело к тому, что выпущенные гранаты не разрывались и действовали как ядра, не причиняя особого вреда (Гродеков, 1883, Т. 3: 230).

Вторая вылазка была предпринята 30 декабря 1880 г. и в ней участвовало уже до 6 000 человек. Еще днем Дыкма-сердар направляет своего сына Ак-Берды с несколькими всадниками осмотреть местность в тылу русских войск. Получив сведения, что тыл укреплен, Дыкма-сердар направляет туда Гаджар-хана с мервцами, а главный удар решает нанести против левого фланга русских укреплений. Скобелев, учитывая опыт предыдущей ночной вылазки текинцев, провел тщательную подготовку. В ров была проведена вода, а местность затоплена, что сильно осложнило всякое внешнее перемещение обороняющихся. В результате этих предпринятых мер ночное нападение текинцев было отбито (Гродеков, 1883, Т. 3: 239-241).

Третья вылазка была осуществлена 4 января 1881 г. К.К. Абаза указывает, что в ней участвовало от 6 000 до 8 000 человек во главе с Ак-Берды-ханом (колени Сычмаз, род Ходжа-Сопы

– С. А.), Гаджар-ханом и Куль-Батыром (колена Бег, род Аманша – С. А.) (Абаза, 1902: 294). Н.И. Гродеков уточняет, что охотников на ночную вылазку собралось до 12 000 человек. Ак-Берды-хан стоял во главе воинов колена Утамыш, а Гаджар-хан и Куль-Батыр возглавили джигитов колена Тогтамыш. Но и эта вылазка была отбита (Гродеков, 1883, Т. 3: 254-256). Мервцы недосчитались в ту ночь 200–300 человек и 5 января вместе с жителями Гяурса и Асхабада удалились (Маслов, 1880: 96).

Еще одна попытка вылазки из крепости была предпринята 5 января. Мурат-хан пробовал броситься на ширванский редут, однако был замечен и отбит (Маслов, 1880: 95). Дальше текинцы не пошли, так как прожекторы (лампы Шпаковского – С. А.) и боевые ракеты ярко освещали ночное пространство. Это обстоятельство повлияло на решение текинцев отказаться от вылазки.

После ночной вылазки 4 января большое количество трупов защитников крепости осталось лежать между русскими передовыми траншеями и текинским рвом. Скобелев предложил текинцам убрать тела (Шеманский, 2003: 304). 6 января было назначено перемирие. С российской стороны отправилась группа во главе с сотником Кунаковским, а со стороны крепости вышел Дыкма-сердар с двумя сопровождавшими. Переговоры велись и на левом фланге, где к генералу Скобелеву вышел Мурат-хан. Следом началась уборка трупов. Среди погибших были тела Керим-Берды-ишана и Ак-Берды, сына Дыкма-Сердара. Мирная пауза продолжалась всего 1 час и потому все трупы убрать не успели. В источниках того времени существовало мнение, что защитники крепости якобы

отказались убирать трупы (асхабадских, гяурских, тедженских и мервских – С.А.) туркмен в обиду за то, что последние покинули крепость. Однако данное утверждение ошибочно. Эта пропаганда преследовала цель указать на мнимую напряженность между туркменами. Известно, что в последующие ночи туркмены продолжали заносить в крепость оставшиеся трупы, где их и похоронили (Атдаев, 2024: 25-27).

Общее число мервцев, прибывших на помощь ахальцам в 1880-1881 гг. составляет приблизительно 5 000 человек. По одним данным, это число ограничивалось в 4 000 человек (Маслов, 1880: 30; В. Н. Г., 1888: 404). По другим материалам – в 4 600 (Гродеков, 1883, Т. 2: 165). Известно, что после падения крепости, группа ахальцев и мервцев в числе 4 000-5 000 кавалеристов, «вышла из крепости и направилась по дороге в Мерв» (Осада и штурм, 1882: 31). Однако сам Гаджар-хан со своей частью мервцев, примерно в 2 000 человек, остался защищать крепость до конца (Гродеков, 1883, Т. 3: 257; Покорение Ахал-Теке, 1884: 10).

После событий 12 января 1881 г. Гаджар-хан вместе с другими жителями Ахала двинулся к Мерву. По прибытии в оазис он получает письмо от М.Д. Скобелева, в котором генерал обращался к жителям Мерва о сдаче. Письмо Скобелева из Лютфабада было доставлено Ак-Мурат-сердаром (объединение Тогтамыш – С. А.). Гаджар-хан разорвал его письмо и пригрозил сердару смертельным наказанием, если он будет и впредь привозить подобные известия (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 99).

Во ходе 2-й Ахалтекинской экспедиции был зафиксирован один примечательный момент. Полковой

оркестр обычно исполнял музыкальный военный марш в моменты утренних построений или торжественных мероприятий. Генерал Скобелев ввел практику применения боя барабанов и игры оркестра непосредственно в период боевых сражений. Так было во время осады Гёк-тепе и в день штурма крепости. Исполняли обычно «Коль славен» и народный гимн (Гродеков, 1883, Т. 2: 144). Ассоциация ужаса штурма, и военная музыка надолго впились в память защитников крепости. Дж. Керзон отмечает, что, когда в 1885 г. железная дорога достигла Гёк-тепе, их администрация пригласила на открытие станции местное население. В ходе церемонии заиграл оркестр российской милиции. Заслышав эту музыку, туркменские женщины и маленькие дети начали тихо плакать,

а стоящих впереди мужчин охватило тяжелое уныние (Russia in Central Asia, 1889: 83-84).

Говшут-хан-гала. Гаджар-хан активно управлял Мервом и продолжил строительство крепости Говшут-хан-гала, начатое двумя десятилетиями ранее (The Merv Oasis, 1883: 143, 149). Хан считался главным распорядителем работ на крепости. За отказ на отработку положенного времени налагался штраф или наказание, заключающееся в том, что провинившегося связывали и держали какое-то время под палящими лучами солнца (The Merv Oasis, 1883: 161, 377). В строительстве крепости принимали участие все четыре текинских колена, каждый из которых работал на определенном участке стены. Стены возводили ступень за ступенью, по которым рабочие

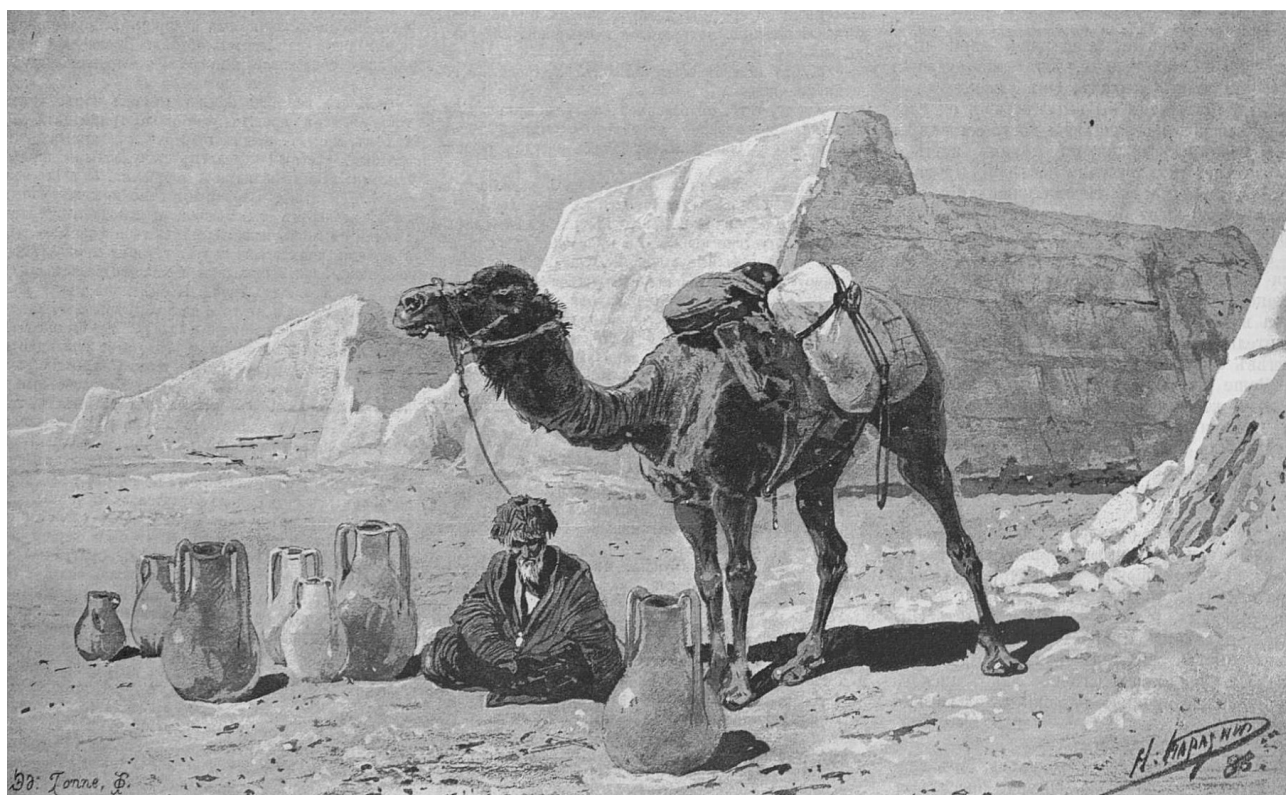

Рис.2. Говшут-хан-гала. Рисунок Н.Н. Каразина.
Fig.2. Govshut-khan-gala. Drawing by N.N. Karazin.

взбирались, засыпая следом эти места землей. Поверх утрамбованной земли смазывали толстый слой глины (Атдаев, 2023: 82).

Обоснованность обязательного участия всех четырех текинских колен в подобных работах объяснялось структурной особенностью этого племени. Теке состояло из двух крупных объединений: Утамыш и Тогтамыш. В состав союза Утамыш входили колена Багши и Сычмаз, а в союз Тогтамыш: Бег и Векиль. В Мерве Утамышы проживали на западной стороне Мургаба, а Тогтамышы осели на восточной стороне реки.

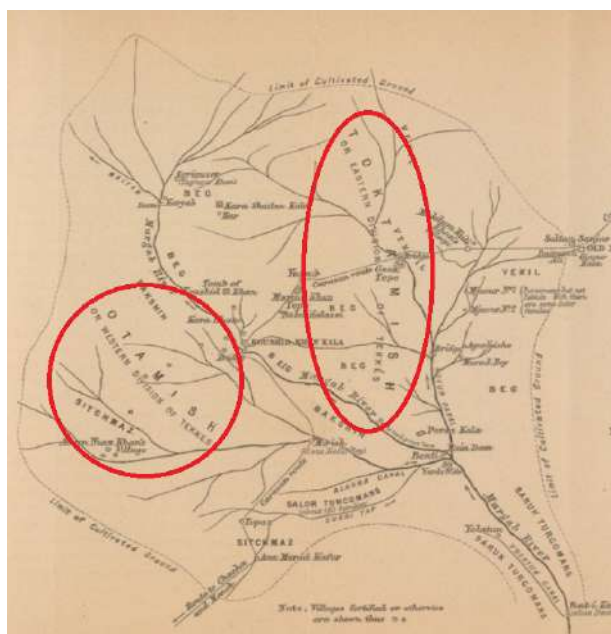

Рис.3. Расселение колен Утамыш и Тогтамыш на реке Мургаб.

Fig.3. Settlement of the tribes Utamysh and Togtamysh on the Murgab River.

Распределение текинских колен по правую и левую сторонам реки Мургаб было символично. Подобное расселение текинских колен можно видеть у текинцев на реке Теджен, где также на левой стороне реки осели Утамышы, а на правой – Тогтамышы.

В крепости располагалось более

30 орудий, отобранных во время персидского похода на Мерв в 1861 г. Гаджар-хан, так же, как и Аман-Нияз-хан, не раз обращался к Доновану относительно их ремонта. Ханы имели план создания собственной артиллерии. Они предлагали услуги местных мастеров металлообработки. Познав силу и мощь современного русского орудия, они намеревались переделать имеющиеся старые бронзовые орудия, заряжавшиеся с дула, на новые, в которые снаряды доставлялись бы с задней части. Пушки можно было установить на деревянные колеса. Ханы просили Донована нарисовать

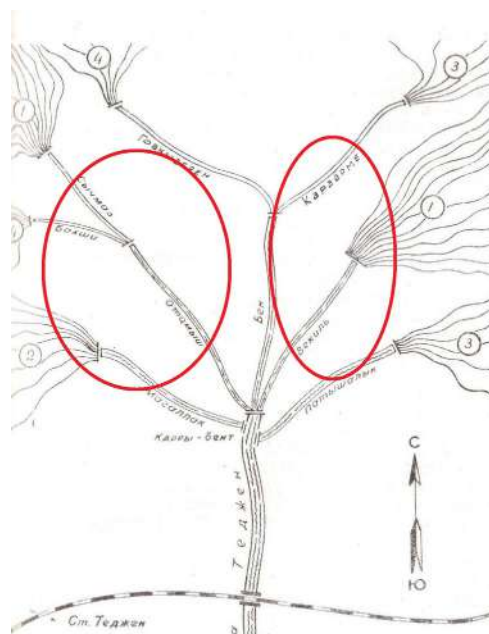

Рис.4. Расселение колен Утамыш и Тогтамыш на реке Теджен.

Fig.4. Settlement of the tribes Utamysh and Togtamysh on the Tejen River.

местным мастерам план современного орудия в разрезе. Выдвигались планы строительства большой фабрики в Мерве, где командование будущей батареей легло бы на Донована в должности главного артиллериста. Сам же Донован с досадой отмечал, что многие орудия имели дефекты,

а артиллерийские ядра он не раз встречал на базарах, где местные купцы использовали их в качестве гирь для весов (The Merv Oasis, 1883: 147, 153-154).

Дальнейшая судьба этих орудий не известна. После захвата Мерва их, предположительно, перенесли в Мургабское Государево имение, где эти декоративные трофеи свидетельствовали о победе русской армии. В советское время часть этих бронзовых орудий, а также пушек, захваченных у афганцев в кушкинском бою 1885 г., были переправлены для статуи вождя мирового пролетариата В.И. Ленина, установленной 7 октября 1927 г. в одном из скверов города Ашхабада.

Гаджар-хан контролировал также ход работ на мургабской плотине Бент.

Около 100 людей постоянно были заняты обслуживанием плотины и ее шлюза. Смываемые мощным потоком фашины (связки прутьев и хвороста – С. А.), регулярно заменялись новыми. Хан, как и многие влиятельные лица Мерва, имел свою резиденцию в Говшут-хана-кала, над которой постоянно реял красный флаг (The Merv Oasis, 1883: 154, 121, 185).

Правление Гаджар-хана в Мерве. По данным Ч. Марвина, после смерти Нур-Берды-хана в начале 1880 г., управлять в Мерве попеременно пытались Гаджар-хан и Баба-хан (сын Говшут-хана, колено Бег, род Гёкче – С. А.) (The Merv Oasis, 1883: 183). Притязания Баба-хана на главенство в оазисе отмечалось и в марте 1881 г. (Гродеков, 1884, Т. 4: 90, 99). По сообщению же Донована,

Рис 5. Донован, облаченный в туркменскую одежду, в крепости Говшут-хан-гала.

Fig.5. Donovan dressed in Turkmen clothes, in the fortress of Govshut-khan-gala.

власть в Мерве была сосредоточена в руках Аман-Нияз-хана и Баба-хана (The Merv Oasis, 1883: 211). М. Алиханов отмечает, что после Нур-Берды-хана в Мерве возникли разногласия и власть через каждые несколько месяцев последовательно переходила к Баба-хану, Гаджар-хану, вновь к Баба-хану и затем к Халлы-хану (сын Говшут-хана, колено Бег, род Гёкче – С. А.) (Алиханов-Аварский 1883: 16).

В 1880 г. был созван совет, на котором было предложено избрать ихтияром, т. е. избранным правителем Мерва Гаджар-хана. По Доновану произошло это в мае 1880 г. (The Merv Oasis, 1883: 270). О том, что Гаджар-хан стал управителем всего Мерва в 1880 г. сообщает и Н.В. Чарыков (Чарыков, 1914: 507). В распоряжении Гаджар-хана было 2 000 всадников, которыми управляли двое ясаул-баши: Ягмыр-хан и Анна-Мурат-Кафур (The Merv Oasis, 1883: 165).

Донован впервые встретился с Гаджар-ханом в Тегеране в начале 1880 г. Тогда хан прибыл вместе с 12-ю своими соратниками и во время своего пятимесячного пребывания обсуждал с шахом вопросы взаимоотношений Мерва и Персии. Донован видел хана также и на приёме у премьер-министра Персии (The Merv Oasis, 1883: 130-131). Данному событию предшествовала история, которую Доновану поведал Назар-Довлет-бег, в прошлом советник Говшут-хана. Накануне российского вторжения персидский шах пригласил мервцев для обсуждения вопроса защиты текинцев и признания ими персидской власти. Два наследных хана – Аман-Нияз-хан и Баба-хан отклонили данное предложение, опасаясь оказаться заложниками. Они созвали совет и предложили избрать ихтияром, т. е. главой Мерва Гаджар-хана. Избранный

хан был отправлен в Тегеран, однако не сумел договориться с шахом (The Merv Oasis, 1883: 210-211).

Притязания на Мерв имела и Англия. Гаджар-хан начинает поддерживать переписку с английским агентом в Мешхеде Аббас-ханом. Последний в своем письме убеждал Гаджар-хана организовать активное сопротивление движению русских. Обращение произвело сильное впечатление на мервцев, а также на находившихся в Мерве ахальцев, которые приостановили свое возвращение в Ахал. Когда же в Мерве появился Донован, он стал убеждать Гаджар-хана и жителей оазиса, что английские войска уже на подходе и сгруппировались в Герате (Гродеков, 1884, Т. 4: 89). 15 мая 1881 г. состоялся всеобщий меджлис, возглавляемый представителем Утамышей – Аман-Нияз-ханом и избранником Тогтамышей – Баба-ханом, а также самим Донованом. Гаджар-хан и его сторонники на этот совет не явились, протестуя своим отсутствием этому организованному перевороту (The Merv Oasis, 1883: 274). Гаджар-хан не сдается и пишет письмо Рональду Томсону, британскому министру в Тегеране. В письме, подписанному несколькими старшинами, заявляется о намерении туркменов войти в альянс с Англией (The Merv Oasis, 1883: 368). В августе 1881 г. Гаджар-хан с группой в 30 человек взялся проводить Донована до Мешхеда, где встретился с местным правителем сипахсаларом, обсуждая вопросы возможного подданства (Присоединение, 1960: 553-554).

Деятельность Донована в Мерве вызвала ревностную позицию со стороны России, негативно относящейся к активности Англии на туркменских

землях. Российское военное руководство всеми средствами пыталось очернить участие английского журналиста в Мерве. С легкой руки Алиханова, распространилось сообщение, будто бы Донован оказался под арестом у Гаджар-хана и был выкуплен за 500 рублей английским консулом в Мешхеде (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 89). Однако в действительности все выглядело совсем иначе. Донован чувствовал себя вполне свободно в Мерве и перед отъездом был приглашен в крепость Говшут-хан-гала, где располагались резиденции текинских ханов. В начале встречи был роскошный банкет у ясаул-баши Анна-Мурат-Кяфура. Затем был прием у Бег-Мурата (The Merv Oasis, 1883: 432-433). Донован любезно попрощался с Аман-Нияз-ханом, Баба-ханом, Махтум-Кули-ханом (сын Нур-Берды-хана, колено Векиль, род Гараёрме – С. А.). Для провода Донована был составлен эскорт. Почетное право выбора членов провожающей группы пал на Алла-Кули-хана, сына Рахман-Кули-хана (колено Бег, род Аманша – С.А.). Это был тот самый Алла-Кули-хан, который позже, в феврале 1913 г., вместе Махтум-Кули-ханом и другими депутатами посетит Петербург (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0117).

По местной традиции, ханы вручили прощальные подарки: ковры и посуду. Сын Арбап-бая Мурат-бег (колено Бег, род Аманша – С. А.) даже вручил Доновану родовую кольчугу и стальной шлем (The Merv Oasis, 1883: 436). Еще одной традицией туркмен было дарение гостю животных. Во время пребывания в Мерве, ханы в знак дружелюбия, приносили Доновану различных диких животных: антилопу, кречета, шакала, волчат и котенка. Увезти

животных с собой Донован не мог и решил вернуть их обратно (The Merv Oasis, 1883: 436). Интересно, что подобный факт был подмечен и в 1888 г. в Баку, куда туркменская делегация прибыла по случаю нахождения там императора России Александра III со своей семьей. Тогда, наряду с коврами, в дар императору туркменами была преподнесена «коллекция диких животных» (Russia in Central Asia, 1889: 133).

Эскорт Донована состоял из 50 человек, составленных из 2 текинских колен: Утамыш и Тогтамыш. По пути остановились в селе Мириш, в доме Овез-Непеса (колено Багши – С. А.). Через несколько дней оказались в Чача, где посетил Овез-Кули-сердара (колено Багши – С. А.) (The Merv Oasis, 1883: 449, 453). Из Чачи Алла-Кули-хан отправил в Мерв обратно 20 человек, так что эскорт теперь состоял из 30 всадников. Пройдя ущелье Тандара достигли Дербенда. Группа, проведя 9 дней в пути, 6 августа прибыла в Мешхед (The Merv Oasis, 1883: 461). Донован пробыл некоторое время в Мешхеде и 3 сентября отправился в Тегеран. Перед отъездом он предложил туркменам вернуться домой, попросив оставить 2-3 человека в Мешхеде для получения его подарков и доставки их в Мерв для местных старшин и ханов (The Merv Oasis, 1883: 461).

Политическая обстановка в Мерве. 1881-1884 гг. Вскоре в Мерве наступает пора, когда управление ведется 4 ханами. Каждое колено выбирает своего представителя: в ноябре месяце 1881 г. колено Векиль избрало Махтум-Кули-хана, а колено Бег – Кара-Кули хана (колено Бег, род Гёкче – С. А.). В феврале 1882 г. колена Багшы и Сычмаз голосуют за Майлы-хана (колено Сычмаз, род Гараахмет – С. А.) (The Russians at Merv,

1883: 184-185). Надо заметить, что еще в январе 1882 г. положение было иным, так как в рапорте начальника Закаспийской области от 19 января 1882 г. говорится, что колено Багши избирает себе в ханы Ораз-Мухаммед-хана, колено Сычмаз-Гаджар-хана, колено Векиль – Махтум-Кули-хана, а колено Бег намеревалось выбрать сына Беркели-хана (т. е. Анна-Мухаммет-хана из колена Бег – С.А.) (Присоединение, 1960: 619).

К началу 1882 г. ситуация в Мерве обострилась. Гаджар-хан, вместе с Мулла-Мухаммед-Рахимом, Дурдыходжа (колено Бег – С. А.), Эзизсердаром (колено Векиль, род Гараёме – С. А.) и другими его сподвижниками начал активно склонять население к обращению за помощью к Персии и Афганистану (Давлетов, Ильясов, 1972: 197). В 1883 г. Махтум-Кули-хан покидает Мерв и отправляется с туркменской делегацией ко двору Александра III. Это событие вызвало недовольство среди местного населения и тогда «весь мервский народ собрался и выбрал в ханы Гаджар-Топаз и сына Балкары-хана» (Тихомиров, 1960: 129).

1 января 1884 г. в Мерве на общем народном собрании – Генеше, было принято решение о принятии российского подданства. 25 января 1884 г. делегация мервских ханов и старшин прибывает в Асхабад. Однако Гаджар-хан и Кара-Кули-хан в Асхабад не явились (Давлетов, Ильясов, 1972: 237). Не все население было согласно с решением о подчинении России. Как отмечено в «Отчете 1891 г.»: «Их ханы, вернувшиеся из Асхабада с эполетами на плечах, утратили в среде соплеменников и ту ничтожную долю влияния, которую имели. На базарах ханов открыто называли изменниками, продавшими народную свободу за золотые дощечки»

(золотыми дощечками называли позолоченные погоны – С. А.) (Отчет о состоянии войск, 1901: 133).

Несколько ранее, в ноябре 1883 г., Алиханов предпринял движение к Мерву, где встретил радушный прием мервских ханов. Впрочем, решение это было не общим. Как свидетельствуют английские и индийские газеты за 1884 г.: «Times», «Standart» и «Morning Mail», непримиримыми оставались Баба-хан и Гаджар-хан. Тогда русское командование, в знак сближения, преподносит им по халату и 600 туманов каждому. Но Гаджар-хан подарки эти не принял (Russian Central Asia, 1885: 484-485).

Гаджар-хан ищет поддержки у южных соседей и связывается с афганскими эмиссарами Искандер-ханом и Сиях-Пушем (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 104). Желая помочь Сиях-Пушу, Гаджар-хан выделил ему сумму в размере 16 000 руб. (Присоединение, 1960: 722), и даже нанял для него 60 всадников (Лессар, 1885: 4). Хану удастся собрать 4 000 ополчение (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 454). Чарыков указывает силы Гаджар-хана в 5 000 человек (Чарыков, 1914: 493). За поимку хана российские власти даже объявили награду в 1 000 руб. (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 454).

Первые стычки с Гаджар-ханом случились в конце 1883 г. Продвигаясь к Мерву отряд М. Алиханова остановился в доме Сары-Батыр-хана (колено Багши – С. А.). Ночью группа людей, подстрекаемая Гаджар-ханом, приблизилась к аулу. Однако Сары-Батыр-хан со своими людьми сумел предупредить столкновение. В знак благодарности М. Алиханов подарил Сары-Батыр-хану один из своих

револьверов (Алиханов-Аварский, 1904: №9: 105-106).

Надо отметить, что револьвер и бинокль были практичными подарками и очень ценились туркменскими ханами и сердарами. Можно вспомнить, что револьвер из рук Скобелева получал Ак-Мурат-сердар (Алиханов-Аварский, 1904: №9: 99). Махтум-Кули-хан в 1880 г., во время посещения туркменской депутации Мешхеда, принял в подарок от Аббас-хана револьвер и бинокль (Покорение Ахал-Теке, 1884: 9). Дыкма-сердар во время переписки со Скобелевым о своей добровольной сдаче просил последнего вернуть ему бинокль, отнятый «в Карасенгире русскими» в 1879 г. (Терентьев, 1906: 215). Это указывает на то обстоятельство, что Дыкма-сердар, задержанный русскими во время переговоров в августе 1879 г. (Атдаев, 2024а: 68), был взят в плен и обезоружен близ крепости Гара-Сенгир.

В средние века у восточных народов существовала практика, согласно которой знак повиновения сопровождался надеванием на шею кнута, пояса или сабли (Атдаев, 2020: 201). Со временем эта практика упростилась и к XIX веку обозначалась лишь передачей личного оружия победителю. Махтум-Кули-хан, сдавшийся после долгих переговоров русским властям в 1882 г., сдал свое оружие. Получил же он его обратно спустя только год, когда был окончательно прощен (Россия и Туркмения, 1946: 222). Можно вспомнить также момент, когда сдавшийся 27 марта 1881 г. русским властям Дыкма-сердар, отдал свою саблю, но тут же получил её обратно с рук самого генерала Скобелева (Гродеков Т. 4, 1884: 99). Овез-Кули-сердар во время визита текинской депутации в 1881 г. в Россию при встрече с императором

Александром III отдал ему в знак своей «преданности почтения» боевую саблю (Ахал-Текинская депутация, 1881: 30).

В конце февраля 1884 г. отряд генерала А.В. Комарова выступил из Гарры-бента в сторону мервского оазиса. Передовой конвой Алиханова вскоре достиг села Топаз, где был встречен Абдал-сердаром. Этот аул в документах часто обозначается как Абдал-Топаз, по имени Абдал-сердара (Семенов, 1909: 112). На третий день было получено письмо от генерала Комарова, где говорилось, что вечером отряд подойдет к озеру Гарип-Ата, находящемуся в 12 км от села Топаз. В тот же день в село начали съезжаться почетные лица и старшины мервских племен, в числе 400 человек, во главе которых стоял Баба-хан. Последний сообщил, что по пути встретил своего родственника Гаджар-хана, который уверял, что не пустит русских в Мерв. Алиханов попросил Баба-хана устроить ему встречу с непокорным ханом. Баба-хан нехотя согласился и через 3 часа вернулся вместе с ним. Итогом переговоров было то, что Гаджар-хан согласился остаться и поехать на следующий день встречать генерала Комарова.

Выступив в сторону Гарип-Ата, М. Алиханов торжественно встретил А.В. Комарова и представил генералу мервских ханов и старшин, среди которых был и Гаджар-хан. Командующий войсками Комаров объявил депутатам о необходимости подчинения Мерва, для чего раздал печатные экземпляры объявления об этом. Гаджар-хан ответил, что не против российского представителя в Мерве, но не согласен с присутствием в оазисе российских войск. На это требование, генерал Комаров заявил, что он не допустит чтобы «русский начальник

был в Мерве игрушкой своевольных, в роде Баба-Джан-Бека» (Баба-Джан-бек представитель от Хивы – С.А.) На этом Комаров круто прервал речь. Гаджар-хан со своими всадниками немедленно ускакал (Отчет о состоянии войск, 1901: 135).

К тому времени в селе Топаз происходили жаркие события. Воспользовавшись тем, что М. Алиханов с конвоем выехал встречать генерала, группа людей во главе с Сиях-Пушем и Дурды-Ходжа начала высказывать возмущение присутствием русских войск. Оставшимся в селе майору Ляшевскому и Карапету удалось скрыться в доме Абдал-сердара. Вскоре прибыл сам Гаджар-хан и повел толпу в сторону Гарип-Ата (Алиханов-

Аварский, 1904, №10: 451).

Близ лагеря А.В. Комарова появляется отряд численностью до 4 000 всадников. Для выяснения положения, группа местных ханов и старшин направляется к ним. Вернувшись, они объявили, что бунтари частично разошлись, но 2 000 человек во главе с Гаджар-ханом уходить не собираются (Присоединение, 1960: 737). Комаров приказал усилить разъезды и сторожевую цепь. Около 11 часов вечера началась перестрелка в цепи, люди Гаджар-хана бросалась несколько раз в атаку, но смогла оттеснить только передовую цепь солдат, которая отходила к лагерю. Ближе чем на 300 шагов нападавшие подойти не решались (Отчет о состоянии войск,

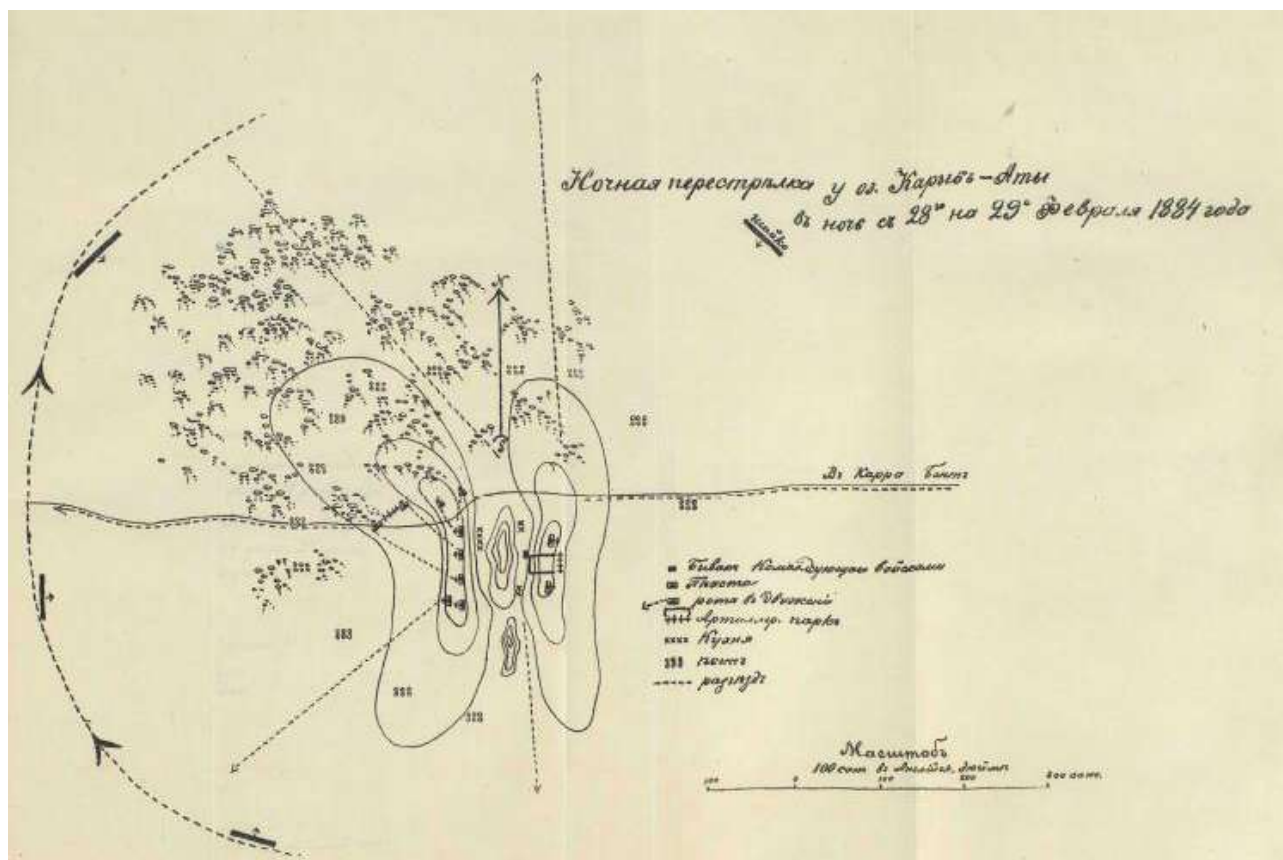

Рис.6. Ночная перестрелка у озера Гарип-Ата в ночь с 28 на 29 февраля 1884 г.

Fig 6. Night skirmish near Lake Garip-Ata on the night of February 28-29, 1884.

1901: 135). По данным А. Семенова атака на русский лагерь все же состоялась, однако бунтари численностью в 1 000 человек были отбиты (Семенов, 1909: 112). Люди Гаджар-хана потеряли 4-х убитых и 9-х раненных (Чарыков, 1914: 498). По показаниям М. Алиханова, бой этот произошел 1 марта 1884 г. Однако А. Семенов, основываясь на данные из депеши генерала Комарова князю Дондукову-Корсакову, утверждает, что событие это случилось днем ранее, то есть 29 февраля (Семенов, 1909: 112). В военном отчете эта дата обозначена 28 февраля (Отчет о состоянии войск, 1901: 135).

29 февраля отряд М. Алиханова поспешно вернулся в село Топаз и расположился на ночлег среди кочевьев племени Сычмаз. Вечером появился новый отряд сторонников Гаджар-хана в количестве 150 человек. Генерал А.В. Комаров приказал вахмистру милиции Маргания разогнать толпу. Нападавшие были отбиты встречным огнем, потеряв 4-х убитых и 2-х тяжело раненных (Семенов, 1909: 112). По другим данным, отряд мертвцев состоял из 200 конных и пеших, во главе которых стоял Гаджар-хан, несколько духовных лиц, один из которых был Ахмед-Ша (Отчет о состоянии войск, 1901: 136). Мертвцы появились с зеленым значком – знаменем «священной мусульманской войны» (Присоединение, 1960: 739). Начальник отряда, решив разогнать взбунтовавшихся, обращается к находившимся рядом туркменским ханам, но те от действий уклонились. Тогда против людей Гаджар-хана выступает вахмистр милиции Маргания, а вслед за ними двинулась сотня казаков. Вскоре бунтари были разогнаны (Отчет о состоянии войск, 1901: 136). Сторонники Гаджар-хана потеряли знамя и 5 человек

убитыми. Среди них был Мулла Дурдыхан и двоюродный брат Гаджар-хана (Присоединение, 1960: 739). Ранен был и сын Гаджар-хана. Он получил пулю в грудь на вылет, однако проскакал безостановочно 60 км и вместе с другими участниками столкновения прибыл в Ёлётен (Отчет о состоянии войск, 1901: 136).

Российский отряд, переночевав в селе Топаз, двинулся дальше в пределы оазиса. Через 16 км люди М. Алиханова расположились для ночлега на равнине, недалеко от аула Сары-Батыр-хана. Сторонники Гаджар-хана располагались в ближайшем ауле Овез-Топаз в 8 км от крепости Говшут-хан-гала. Основные силы генерала Комарова выступили утром 29 февраля. Около полудня, когда отряд приближался к аулу Овез-Топаз, они услышали пушечные выстрелы. Оказалось, что это люди Гаджар-хана стреляли из крепости Говшут-Хан-гала, куда втащили 2 орудия из числа отбитых у персиян еще в 1861 г. (Отчет о состоянии войск, 1901: 137). Порох для стрельбы был предварительно закуплен на собранные народом деньги. Однако эта стрельба не причинила русскому отряду какого-либо вреда (Чарыков, 1914: 500).

В ту же ночь на русский лагерь была совершена атака людей Гаджар-хана, в количестве до 2 000 человек (Отчет о состоянии войск, 1901: 137). Выстрелами был смертельно ранен один солдат. Солдатами северного фаса были произведены три последовательных залпа. Нападавшие отступили, потеряв 18 человек (Чарыков, 1914: 503). По воспоминаниям Алиханова, туркмены напали не с северной, а с западной стороны и потери их были меньшими: 7 убитыми и более 20 ранеными (Алиханов-Аварский, 1904, №10).

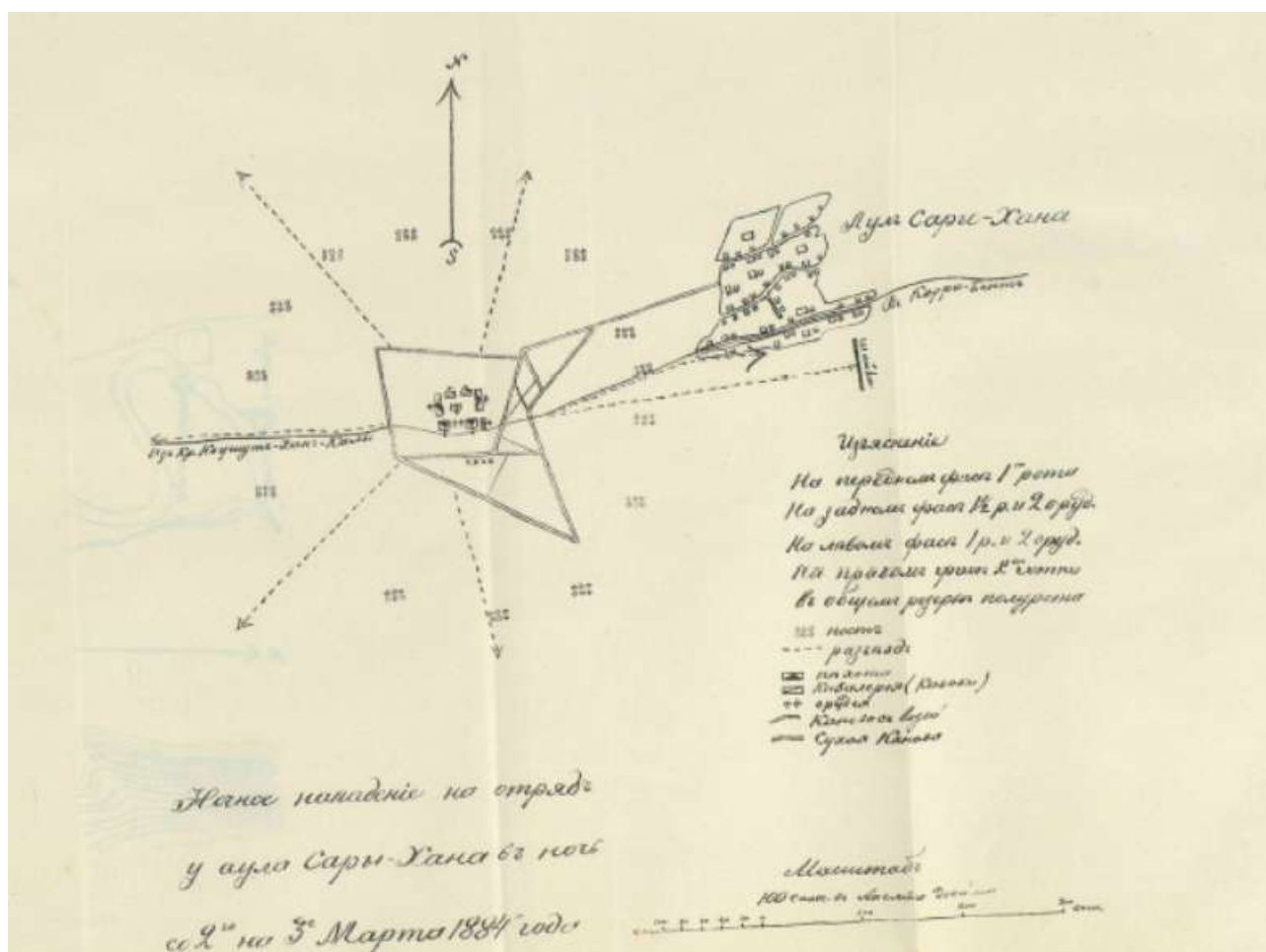

Рис.7. Ночное нападение на отряд у аула Сары-хана в ночь со 2 на 3 марта 1884 г.

Fig.7. Night attack on a detachment near the village of Sary Khan on the night of March 2-3, 1884.

452-453). По данным Г. Ленсделла, в столкновениях с российскими войсками сторонники Гаджар-хана потеряли до 50 человек (Russian Central Asia, 1885: 488).

Согласно военному отчету за 1901 г., атака текинцев была организована с заднего фаса каре отряда. На эту сторону, по приказанию начальника отряда Комарова, было переташено 2 орудия. Когда нападавшие приблизились на расстояние в 100 шагов, был скомандован первый ружейный залп, однако текинцы продолжили наступать. Только после второго и третьего залпа атака была прервана (Отчет о состоянии войск, 1901: 137-

138). Сам генерал Комаров находился с боевым отрядом. Тем временем в лагере произошел следующий случай. Один из воинов Гаджар-хана решил убить генерала, для чего тайком пробрался в лагерь. Однако, по ошибке, ворвался в располагавшуюся рядом кибитку переводчика Таирова. Нападающего обезоружили, а на вопрос, для чего он явился, он смело ответил: "Я хотел убить генерала". Неудачник ночного покушения был расстрелян (Чарыков, 1914: 503; Отчет о состоянии войск, 1901: 138).

4 марта отряд Алиханова достигает крепости Говшут-хана-гала (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 453). Ночью из

крепости вышла огромная толпа и устремилась на русский отряд. После трех залпов двух рот 3-го Закаспийского стрелкового батальона бунтари отступили, понеся большой урон. На следующий день русский отряд перешел через реку Мургаб и занял позиции в крепости (Присоединение, 1960: 719; Семенов, 1909: 113). В материалах Чарыкова почему-то указано, что отряд генерала Комарова был у стен Говшутхан-гала уже 1 марта 1884 г. (Чарыков, 1914: 504). 4 марта была произведена рекогносцировка местности с целью выбора местности для будущего русского поселка. Он был определен на правом берегу реки Мургаба. Туда был переведен отряд и последовало объявление об открытии управления Мервского округа. Начальником нового округа был назначен майор Алиханов. 6 марта начались работы по постройке русского укрепления (Отчет о состоянии войск, 1901: 138-139).

Вскоре стало известно, что Гаджархан со своими людьми находится возле кургана Гёк-Тепе. В ночь с 5-го на 6-е марта он, а также Сиях-пуш, Мулла Дурды-ходжа, Ахмед-Ша, трое афганцев и один торговец еврей «главный шпион и заимодавец агитаторов» были схвачены в ауле Перренг (Алиханов-Аварский, 1904: №10. 454; Отчет о состоянии войск, 1901: 138; Присоединение, 1960: 719, 724). Во время следствия Алиханов попытался укорить Гаджархана в бессмысленности его сопротивления, на что последний ответил кратко: «кысमत», что означало «судьба» (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 455). В записях Чарыкова мы видим, что Гаджархан бежал вверх по Мургабу, по направлению к Афганистану. Когда он был схвачен, генерал Комаров попросил Чарыкова допросить хана, Сиях-пуша

и 3 его учеников-мюридов. Во время опроса Гаджархан оставался при своем мнении и ответил Чарыкову: “Все-таки Сиях-Пуш человек без пороков” (Чарыков, 1914: 507). Арест Гаджархана и Дурды-ходжи заставил английского агента в Иране Аббас-хана и его руководство заволноваться. Они были обеспокоены тем обстоятельством, что их тайные письма могут попасть в руки к русским. В апреле 1884 г. два письма, адресованные из Дерегеза Гаджархану и Дурды-ходжа, были все же перехвачены (Давлетов, Ильясов, 1972: 224, 225). Имеется также информация, что после захвата Мерва 2000-3000 недовольных текинцев удалились за Афганскую границу (К постройке Султан-Бентской плотины, 1890: 283).

28 марта 1884 г. Гаджархан и его сторонники были отправлены в Асхабадскую тюрьму, где допросы продолжились (Семенов, 1909: 121). Их собирались выслать в Россию или на Кавказ (Присоединение, 1960: 725). Д. Керзон ошибочно полагал, что Гаджархан содержался под стражей в Петербурге (Russia in Central Asia, 1889: 132). На самом деле, так как все они были признаны «весьма вредными для народного спокойствия» и было испрошено Высочайшее соизволение о высылке Сиях-Пуша и Ахмед-шаха на жительство в одну из северных губерний России, а Гаджархана в одну из внутренних губерний, где нет мусульманского населения. Для первых двух мест ссылки была назначена Новгородская губерния, а для Гаджархана – Калужская. Чарыков пишет, что Калуга была выбрана потому, что туда в 60-х гг. был интернирован знаменитый кавказский имам Шамиль с семьей и некоторыми своими последователями-мюридами (Чарыков, 1914: 514). О

том, что это место являлось ссыльным местом пишет Н.А. Лейкин в одном из своих рассказов. Приводится беседа в табачной лавке, где обсуждается ход ахалтекинской экспедиции. В конце разговора выносится вердикт, что Скобелев победит, а главу сопротивления привезут прямо в Калугу: «Калуга уж такое место. Туда всех сдают. Там и Шамиль с Кавказа жил» (Лейкин, 1881: 268). Калужскую ссылку отбывал и хивинский диван-беги Мат-Мурад (1830-1901) (Бабаджанов, 2023: 400).

Чарыков с досадой отмечает, что Гаджар-хан и его сторонники не понесли уголовной кары за свои выступления, а их наказание свелось лишь к удалению их из Средней Азии (Чарыков, 1914: 514). Однако, судьба последних оказалась печальной. Сиях-Пуш, находясь в Астраханской пересыльной тюрьме, скончался 5 июля 1885 года от воспаления брюшных органов. Гаджар-хан же по прибытии на место ссылки умер в Тарусе 8 сентября 1885 г. (возможно, правильной датой будет 1884 г. – С. А.). Имущество, оставшееся

после покойника, было продано с аукциона и вырученные деньги в сумме 1 рубля 52 коп. «за не нахождением родственников» поступило в депозит начальника Закаспийской области» (Семенов, 1909: 121-122).

Выводы

Последняя четверть XIX в. – трудный период в истории туркменского народа, связанный с 1-й и 2-й ахалтекинскими экспедициями. Вначале было принято решение дать отпор российскому вторжению. Однако, ощутив превосходство русского оружия, туркмены начали искать поддержку в Хиве, Бухаре, Персии, Афганистане и со стороны Англии. В этих обстоятельствах дальнейшее сопротивление было бессмысленным и грозило приобрести трагический характер. Осознав это, многие ханы и старшины вынуждены были принять российское подданство. Несмотря на это, Гаджар-хан продолжил свою борьбу, закончившуюся мрачным исходом. Но это часть нашей истории. Ее нужно поведать и о ней необходимо писать.

Литература

1. Абаза К.К., 1902. Завоевание Туркестана. СПб: Тип. М.М. Стасюлевича. 311 с.
2. Абду-с-Саттар Казы, 1914. Книга рассказов о битвах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX века. СПб: Императорская АН. 82 с.
3. Алиханов-Аварский М., 1883. Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. СПб. 108 с.
4. Алиханов-Аварский М., 1904а. Закаспийские воспоминания. 1881-1885. Вестник Европы. СПб. № 9. С. 73-125.
5. Алиханов-Аварский М., 1904б. Закаспийские воспоминания. 1881-1885. Вестник Европы. СПб. №10. С. 445-495.
6. Артамонов Л.Г., 1884. Покорение туркмен-текинцев русскими войсками под начальством генерала Скобелева в 1880–81 гг. СПб: Тип. М. М. Стасюлевича. 32 с.
7. Атдаев С.Дж., 2020. Знаки покорности на Востоке // Мир Евразии: от древности к современности: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Т. 1. Уфа: РИЦ БашГУ. С. 194-203.

8. Атдаев С.Дж., 2023. Крепости туркменского племени Теке в XVIII-XIX вв. // Народы и религии Евразии. №1, Том 28. С. 74-92.
9. Атдаев С.Дж., 2024а. Эпизоды краткого перемирия // Россия и мир в исторической ретроспективе. Матер. XXX межд. науч. конф. 11 апр. 2024. Т. 1. СПб. С. 23-29.
10. Атдаев С.Дж., 2024б. Дыкма-сердар – трагический герой трагического времени // Вестник РГТУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения». № 1. С. 60–82. DOI: 10.28995/2686-7648-2024-1-60-82
11. Ахал-Текинская депутация в Петербурге, 1881 // Всемирная иллюстрация. Т. 26. № 652. С. 30-31.
12. Ахал-текинские экспедиции. 1911 // Военная энциклопедия. Том 3. СПб: Тип. т-ва И.Д. Сытина. С. 283-291.
13. Бабаджанов Д.К., 2023. Данные о ярких представителях мусульманской элиты Хорезмского ханства XIX века, хранящиеся в фотоколлекции хивинского государственного музея-заповедника «Ичан-Кала» // Историческая этнология. Т. 8, № 3. С. 394-406.
14. Бобровский П.О., 1898. Ахал-текинская экспедиция (в Ахал-Текинский оазис) 1879 г. // История 13-го лейб-гвардейского Эриванского его Величества полка за 250 лет. Часть 5. СПб: Тип. В.С. Балашев и Ко. С. 269-296.
15. В.Н.Г., 1888. Очерк экспедиций в Ахал-Теке 1879 и 1880 гг. // Военный сборник. № 6. С. 396–426.
16. Гродеков Н.И., 1883-1884. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880–1881 гг. СПб: Тип. В. Балашова.
17. Давлетов Дж., Ильясов А., 1972. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад: Ылым. 254 с.
18. Записка о дороге из Асхабада в Мерв хорунжия 1-й конной батареи Терского казачьего войска Соколова 1882 г., 1883. // СМА. Вып. 6. СПб: Военная типография. С. 156–199.
19. Ибрагимов И., 1874. Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизах (Из записной книжки) // Военный сборник. Т. 98, № 9. С. 133–163.
20. К постройке Султан-Бентской плотины, 1890 // Всемирная иллюстрация. Т. 43. № 1109. С. 283.
21. Лейкин Н.А., 1881. Ахал-текинская экспедиция // Наши забавники. СПб: Тип. д-ра М.А. Хана. С. 267-271.
22. Лессар П.М., 1885. Юго-западная Туркмения (Земли сарыков и салоров). СПб: Тип. А.С. Суворина. 82 с.
23. Маслов А., 1882. Завоевание Ахал-Теке. Очерки из последней экспедиции Скобелева (1880–1881). СПб: Изд. А.С. Суворина. 206 с.
24. Молланепес (к 200-летию со дня рождения поэта), 2010. М: Щербинская типография. 160 с.
25. Осада и штурм текинской крепости Геок-Тепе, 1882. СПб: Издание редакции журнала «Чтение для Солдат». 66 с.
26. Отчет о состоянии войск Закаспийской области со времени окончания Ахал-Текинской экспедиции до 1-го января 1890 года, 1901. Асхабад. 171 с.
27. Памятник Ленину в Ашхабаде - удивительный образец архитектурного искусства прошлых лет. 15 июня 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://turkmenportal.>

com/compositions/1609 (дата обращения: 10.04.2024).

28. Покорение Ахал-Теке: (Из записок полковника Сполатбога), 1884. Тифлис: Б. и. 25 с.

29. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад: Акад. наук Туркм. ССР. 824 с.

30. Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России. 1946. Ашхабад: Туркмен. гос. изд-во. 327 с.

31. Самойлович А., 1910. Материалы по среднеазиатско-туркецкой литературе // ЗВОРАО. № 19. С. 01-030.

32. Семенов А.А., 1909. Очерки из истории присоединения вольной Туркмении (1881–1885 гг.). Ташкент. 122 с.

33. Теке-Мерва. Расспросы капитана 3-го Западно-Сибир-ского линейного батальона Быкова. 1879. Ташкент. 28 с.

34. Терентьев М.А., 1906. История завоевания Средней Азии. Т. 3. СПб: Типолиграфия В.В. Комарова. 496 с.

35. Тихомиров М.Н., 1960. Присоединение Мерва к России. М: Восточная литература. 240 с.

36. Туган-Мирза-Барановский В.А., 1881. Русские в Ахал-Теке. 1879 г. СПб: тип. В.В. Комарова. 177 с.

37. Чарыков Н.В., 1914. Мирное завоевание Мерва. (Из воспоминаний о походе генерала А.В. Комарова в 1885 г.) // Исторический вестник. № 11. С. 486–518.

38. Четырнадцать месяцев плена у туркменцев (записки Генриха Гулибефа де-Блоквиля), 1866. // Учено-литературное прибавление к Биржевым ведомостям. № 6-7 (июнь-июль). Отд. 2, Гл.1-2. С. 51-77, Гл. 3. С. 258-281. [Электронный ресурс]. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000623499> (дата обращения: 11.04.2024).

39. Шеманский А.Д., 2003. Ахалтекинская экспедиция 1880-1881 // История русской армии. СПб: Полигон. Т. 3. С. 254-352.

40. George N. Curzon, 1889. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hor. London and New York, London. Green and co. 477 p.

41. Landsdell H.D.D., 1885. Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara. Khiva and Merv. Vol. II. London. 732 p.

42. Marvin C., 1883. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. London. 470 p.

43. O'Donovan E., 1883. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 500 p.

References

1. Abaza K.K., 1902. Zavoevaniye Turkestana [Conquest of Turkestan]. SPb: Tip. MM. Stasyulevicha. 311 p. [in Russian]

2. Abdu-s-Sattar Kazy, 1914. Kniga rasskazov o bitvah tekincev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX veka. [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century]. SPb: Imperatorskaya AN. 82 p. [In Russian]

3. Alikhanov-Avarsky M., 1883. Mervskiy oasis i dorogi, vedushchie k nemu [Merv oasis and roads leading to it]. St. Petersburg. 108 p. [in Russian]
4. Alikhanov-Avarsky M., 1904a. Zakaspiyskie vospominaniya. 1881-1885 [Transcaspian memories. 1881-1885] // Vestnik Evropy. St. Petersburg. No. 9. P. 73-125. [in Russian]
5. Alikhanov-Avarsky M., 1904b. Zakaspiyskie vospominaniya. 1881-1885 [Transcaspian memories. 1881-1885] // Vestnik Evropy. St. Petersburg. No. 10. P. 445-495. [in Russian]
6. Artamonov L.G., 1884. Pokorenie turkmen-tekincev russkimi voyskami pod nachalstvom generala Skobeleva v 1880–81 gg. [Conquest of the Turkmens-Tekins by Russian troops under the command of General Skobelev in 1880–81]. SPb: Tip. M. M. Stasyulevicha. 32 p. [in Russian]
7. Atdaev S.J., 2020. Znaki pokornosti na Vostoke [Signs of submission in the East] // Mir Evrazii: ot drevnosti k sovremennosti: sbornik materialov Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferencii. Vol. 1. Ufa: RIC BashGU. P. 194-203. [in Russian]
8. Atdaev S.J., 2023. Kreposti turkmenskogo plemeni Teke v XVIII-XIX vv. [Fortresses of the Turkmen tribe Teke in the 18th-19th centuries] // Narody i religii Evrazii. №1, Vol. 28. P. 74-92. [in Russian]
9. Atdaev S.J., 2024a. Epizody kratkogo peremiriya [Episodes of a brief truce] // Rossiya i mir v istoricheskoy retrospektive. Materials of the 30th International scientific Conf. 2024, 11 April. Vol. 1. SPb. P. 23-29. [in Russian]
10. Atdaev S.J., 2024b. Dykma-serdar – tragicheskiy geroy tragicheskogo vremeni [Dykma-serdar - a tragic hero of a tragic time] // Vestnik RGGU. Seriya «Evraziyskie issledovaniya. Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnye otnosheniya». № 1. P. 60–82. DOI: 10.28995/2686-7648-2024-1-60-82. [in Russian]
11. Akhal-Tekinskaya deputatsiya v Peterburge, 1881 [Akhal-Teke deputation in St. Petersburg] // Vsemirnaya illyustratsiya. Vol. 26. № 652. P. 30-31. [in Russian]
12. Akhal-tekinskiye ekspeditsii, 1911. [Akhal-Teke expeditions] // Voennaya enciklopediya. Vol. 3. SPb: Tip. t-va I.D. Sytina. P. 283-291. [in Russian]
13. Babajanov D.K., 2023. Dannye o yarkikh predstaviteleyah musulmanskoj elity Khorezmskogo khanstva XIX veka, khranyashchiesya v fotokollekcii Khivinskogo gosudarstvennogo muzeya-zapovednika «Ichan-Kala» [Data about the bright representatives of Muslim elite of the Khorezm Khanate of the 19th century, stored in the photo collection of the Khiva State Museum-Reserve “Ichan-Kala”] // Istoricheskaya etnologiya. Vol. 8. № 3. P. 394-406. [in Russian]
14. Bobrovskiy P.O., 1898. Akhal-tekinskaya ekspeditsiya (v Akhal-Tekinskiy oasis) 1879 g. [Ahal-Teke expedition (to the Ahal-Teke oasis) 1879] // Istoriya 13-go leyb-gvardeyskogo Erivanskogo ego Velichestva polka za 250 let. Chast 5. SPb: Tip. V.S. Balashev i Ko, P. 269-296. [in Russian]
15. V. N. G., 1888. Ocherk ekspeditsiy v Akhal-Teke 1879 i 1880 gg. [Essay on expeditions to Akhal-Teke in 1879 and 1880.] // Voennyj sbornik. № 6. P. 396–426. [in Russian]
16. Grodekov N.I., 1883-1884. Vojna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880–1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880–1881]. SPb: Tip. V. Balashova. [in Russian]
17. Davletov J., Ilyasov A., 1972. Prisoyedinenie Turkmenii k Rossii [Accession of Turkmenistan to Russia]. Ashkhabad: Ylym. 254 p. [in Russian]
18. Zapiska o doroge iz Askhabada v Merv khorunzhiya 1-y konnoy batarei Terskogo

kazachyego voyska Sokolova 1882 g., 1883. [Note on the road from Ashgabat to Merv, cornet of the 1st cavalry battery of the Terek Cossack army of Sokolov, 1882] // SMA. Vyp. 6. SPb: Voennoy tipografiya. P. 156–199. [in Russian]

19. Ibragimov I., 1874. Nekotorye zametki o khivinskih turkmenah i kirgizah (Iz zapisnoy knizhki) [Some notes about the Khiva Turkmen and Kyrgyz (From a notebook)] // Voennoy sbornik. Vol. 98, № 9. P. 133–163. [in Russian]

20. K postroyke Sultan-Bentskoy plotiny, 1890 [Towards the construction of the Sultan-Bent dam] // Vsemirnaya illyustratsiya. Vol. 43. № 1109. P. 283. [in Russian]

21. Leykin N.A., 1881. Akhal-tekinskaya ekspeditsiya [Akhal-Teke expedition] // Nashi zabavniki. SPb: Tip. d-ra M.A. Khana. P. 267–271. [in Russian]

22. Lessar P.M., 1885. Yugo-zapadnaya Turkmeniya (Zemli sarykov i salorov) [Southwestern Turkmenistan (Land of Saryks and Salors)]. SPb: Tip. A.S. Suvorina. 82 p. [in Russian]

23. Maslov A., 1882. Zavoevanie Akhal-Teke. Ocherki iz posledney ekspeditsii Skobeleva (1880–1881). [Conquest of Akhal-Teke. Essays from Skobelev's last expedition (1880–1881)]. SPb: Izd. A.S. Suvorina. 206 p. [in Russian]

24. Mollanepes (k 200-letiyu so dnya rozhdeniya poeta) [Mollanepes (on the 200th anniversary of the poet's birth)]. 2010. M: Shcherbinskaya tipografiya. 160 p. [in Russian]

25. Osada i shturm tekinskoy kreposti Geok-Tepe. 1882. [Siege and assault on the Tekin fortress of Geok-Tepe.]. SPb: Izdanie redaktsii zhurnala «Chteniya dlya Soldat». 66 p. [in Russian]

26. Otchet o sostoyanii voysk Zakaspiyskoy oblasti so vremeni okonchaniya Akhal-Tekinskoy ekspeditsii do 1-go yanvarya 1890 goda. 1901. [Report on the state of the troops of the Trans-Caspian region from the time of the end of the Akhal-Tekin expedition until January 1, 1890]. Ashgabat. 171 p. [in Russian]

27. Pamyatnik Leninu v Ashkhabade – udivitelnyy obrazec arkhitekturnogo iskusstva proshlykh let [The monument to Lenin in Ashgabat is an amazing example of the architectural art of past years]. 2023, 15 June. [E-source]. URL: <https://turkmenportal.com/compositions/1609> (accessed: 10/04/2024). [in Russian]

28. Pokorenie Akhal-Teke: (Iz zapisok polkovnika Spolatsboga). 1884. [Conquest of Akhal-Teke: (From the notes of Colonel Spolatsbog)]. Tiflis: B. 25 p. [in Russian]

29. Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov). 1960. [Accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)]. Ashgabat: Akad. nauk Turkm. SSR. 824 p. [in Russian]

30. Rossiya i Turkmeniya v XIX veke. K vkhozhdeniyu Turkmenii v sostav Rossii, 1946. [Russia and Turkmenistan in the 19th century. Towards the entry of Turkmenistan into Russia]. Ashgabat: Turkmen. gos. izd-vo. 327 p. [in Russian]

31. Samojlovich A., 1910. Materialy po sredneaziatsko-turketskoy literature [Materials on Central Asian-Turketic literature] // ZVORAO. № 19. P. 1–30. [in Russian]

32. Semenov A.A., 1909. Ocherki iz istorii prisoedineniya volnoy Turkmenii (1881–1885 gg.). Tashkent. 122 p. [in Russian]

33. Teke-Merva. Rassprosy kapitana 3-go Zapadno-Sibirskogo lineynogo bataliona Bykova. 1879. [Teke-Merva. Questions of the captain of the 3rd West Siberian linear battalion of Bykov]. Tashkent. 28 p. [in Russian]

34. Terentyev M.A., 1906. Istoriya zavoevaniya Sredney Azii [History of the conquest of

Central Asia]. Vol. 3. SPb: Tipolitografiya V.V. Komarova. 496 p. [in Russian]

35. Tikhomirov M.N., 1960. Prisoedinenie Merva k Rossii [Annexation of Merv to Russia]. M: Vostochnaya literatura. 240 p. [in Russian]

36. Tugan-Mirza-Baranovskiy V.A., 1881. Russkie v Akhal-Teke. 1879 g. [Russians in Akhal-Teke. 1879]. SPb: tip. V.V. Komarova. 177 p. [in Russian].

37. Charykov N.V., 1914. Mirnoe zavoevanie Merva. (Iz vospominanij o pokhode generala A.V. Komarova v 1885 g.) [Peaceful conquest of Merv. (From memories of the campaign of General A.V. Komarov in 1885)] // Istoricheskij vestnik. № 11. P. 486–518. [in Russian]

38. Chetyrnadcat' mesyacev plena u turkmencev (zapiski Genrikha Gulibefa de-Blokvilya), 1866. [Fourteen months of captivity among the Turkmen (notes of Heinrich Gulibef de Blokville)] // Ucheno-literaturnoe pribavlenie k Birzhevym vedomostyam. №6-7. Otd. 2, Ch.1-2. P. 51-77, Ch. 3. P. 258-281. [E-source]. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000623499> (accessed: 11.04.2024). [in Russian]

39. Shemanskiy A.D., 2003. Akhaltekinskaya ekspediciya 1880-1881 [Akhal-Teke expedition 1880-1881] // Istoriya russkoy armii. SPb: Poligon. Vol. 3. P. 254-352. [in Russian]

40. George N. Curzon, 1889. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hor. London and New York, London. Green and co. 477 p.

41. Landsdell H.D.D., 1885. Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara. Khiva and Merv. Vol. II. London. 732 p.

42. Marvin C., 1883. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. London. 470 p.

43. O'Donovan E., 1883. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 500 p.

Атдаев С. Д.

Түркіменстан Ғылым академиясы

Тарих және археология институты

Ашхабад, Түркіменстан

*e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ГАДЖАР ХАННЫҢ АЙҚЫНДАЛМАҒАН ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақалада автор Түркіменстан тарихындағы ерекше тарихи тұлға – Гаджар ханның ұмытылған бейнесін ашуға, ғылыми тұрғыда талдау жасауға тырысқан. Күрделі, тарихи оқиғаларға толы болған XIX ғасырда бүкіл түркімен халқының тағдырында маңызды рол атқарған бірқатар көрнекті тұлғалар өмір сүрді. Осындай тарихи тұлғалардың бірі - Гаджар хан. Ханның батыл, қайсар мінезі шарасыз, кейде ойланбайтын әрекет жасауға түрткі болды. Алайда, батыл қадам жасай алатын, қоғамға сенім ұялататын осындай басшының болуын сол кезеңдегі саяси жағдайдың өзі талап етті. Тарихи құжаттарда Гаджар хан туралы жиі айтылады, алайда бұл тұлға қазіргі таңда ғылыми, тіпті, көпшілік әдебиетте де лайықты негізде зерттелмегенін көруімізге болады.

Гаджар хан орыс отаршылдығына қарсы саяси күресте ауған елшісі Сиях-Пушқа сүйенді, бірақ олардың бірлескен қарсылығы сәтсіз аяқталып, екі көтерілісші де жер аударылып, сол жерде қайтыс болады. Тарихи тұлға болмысын терең зерттеу мақсатында автор мүмкіндігінше осы тақырыптың барлық тарихнамалық базасын терең талдауға тырысқан. XIX ғасырда авторлардың еңбектерін салыстыру, мұрағат құжаттарымен тың деректерге жан-жақты талдау жасауға, тарихи оқиғалардың барысын байсалды бағалап, қойылған міндетті шешуге, объективті түрде қарауға көмектесті.

Кілт сөздер: Мерв, Ресей империясы, Англия, Ахалтеке экспедициясы, Гаджар хан, Текинстер.

Дәйексөз үшін: Атдаев С. Дж. Гаджар ханның айқындалмаған тұлғалық бейнесі // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 117-142 б.(орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.08>

Atdaev S.J

Institute of History and Archeology
Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan
e-mail: serdar63atdaev@gmail.com

UNKNOWN PORTRAIT OF GAJAR KHAN

Abstract. In this article, the author tried to recreate the undeservedly forgotten image of Gajar Khan – a bright and extraordinary figure in the history of Turkmenistan. The 19th century, full of complex and dramatic events, gave rise to a several outstanding personalities, whose actions determined the fate of the entire Turkmen people. Gajar Khan was one of them. The khan's bold and resolute character led to daring and sometimes reckless actions. However, the situation itself at that time required the nomination of such a leader, whose uncompromising steps would instill confidence in society. Gajar Khan is often mentioned in historical documents, but this personality has not received its proper coverage in modern scientific and even popular literature. In his struggle against Russian expansion, Gajar Khan relied on the Afghan emissary Siyah-Push, but their joint resistance was unsuccessful. Both rebels were exiled, where they died. In addressing this issue, the author tried to draw as much source material as possible and to deeply analyze the entire historiographical base of this topic. A comparison of the works of 19th-century authors, a through analysis of archival documents and new data, helped to soberly assess the course of historical events and objectively approach the solution of the task.

Keywords: Merv, Russian Empire, England, Akhal-Teke expeditions, Gajar Khan, Tekins.

For citation: Atdaev S. J. Unknown Portrait of Gajar Khan // Madeni mura. 2024. №3 (106). 117-142 p. (in rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.08>

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Автор туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Түркіменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Information about the author:

Atdaev Serdar, candidate of historical sciences; leading researcher at the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Кошман Т.В

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

e-mail: t.koshman2015@yandex.ru

**ИСТОРИЯ ПАМЯТНИКА ДЕРЕВЯННОГО ЗОДЧЕСТВА
НАЧАЛА XX ВЕКА СЕЛА СПАСКОЕ
АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация. В статье говорится о развитии села Спасское Атбасарского района Акмолинской области. Представляя историко-культурное наследие через объекты церковного деревянного зодчества, дает возможность шире раскрыть национальное наследие материальной и духовной культуры. Основным объектом нашего исследования стала история строительства в селе деревянной церкви, простоявшей в селе до 80-х годов XX века. Уникальный памятник деревянного зодчества входил в свое время в число памятников историко-культурного значения. Архитектура здания представляла определенную эстетическую ценность красотой и совершенством отдельных форм, общим пропорциональным строем в характерных традициях русского деревянного зодчества. В начале 80-х годов под влиянием средств массовой информации поднялся вопрос о необходимости сохранения исторического памятника. Местные власти приняли решение о разборе строения и переносе его в районный центр, город Атбасар, для восстановления и размещения в нем экспозиций краеведческого музея. В разобранном виде строение церкви пролежало несколько лет, но так и не было восстановлено.

Среди документальных краеведческих материалов местного знатока истории, сотрудника Областного историко-краеведческого музея Н.В. Антончева выявлен комплекс документов, связанных с попытками обратить внимание на возможность реставрации здания церкви. В фондах Исторического архива Омской области содержатся материалы, характеризующие взаимодействие местных органов с Омской духовной консисторией по вопросам церковно-приходского строительства.

Ключевые слова: краеведение, церковь, история, духовная консистория, старожилы, византийский стиль.

Для цитирования: Кошман Т.В. История памятника деревянного зодчества начала XX века села Спасское Акмолинской области // Мадени мұра. 2024. №3 (106). 143-154 с. (Рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.09>

Введение

Во все исторические эпохи люди возводили архитектурные сооружения, в которых проявлялись их идеалы, стремления и воззрения. Многие из них существуют и поныне, сохраняя черты свойственные породившим их историческим эпохам. Православные храмы стали появляться в конце XIX — начале XX века на основе обращения крестьянских сходов с просьбой о выделении земли под храм и средств для его строительства к омским епархиальным властям. Значительный рост переселенческого потока и создание новых сел, а также усиление влияния со стороны сектантов, заставило Омскую епархию увеличить темпы церковно-приходского строительства. Небольшие церкви в населенных пунктах начала XX века строились по решению местных епархиальных властей по высочайшему предписанию с целью удовлетворения религиозных потребностей населения. На основании имеющихся документальных материалов есть возможность проследить историю строительства одной деревянной церкви в Акмолинской области и неудачное решение местных властей о переносе ее в другое место. К сожалению, памятник деревянного зодчества, церковь в селе Спасское, выстроенный в русско-византийском стиле, можно увидеть только на фотографии и сохранившихся эскизах, подготовленных для ее реставрации. Но и эти немногочисленные источники позволяют судить об уровне развития архитектурной мысли и церковного строительства в казахской степи.

Материалы и методы исследования

В материалах Исторического

архива Омской области (ИАОО) выявлены документы Омской духовной консистории по вопросу строительства церкви в селе Спасское. Уникальные документы раскрывают механизм взаимодействия местных властей с Акмолинской епархией и дают представление о сложном процессе решения вопроса по строительству деревянного храма в соответствии с церковными предписаниями.

Материалами для написания статьи явились и документы фонда «Письменные источники и информация» Национального музея Республики Казахстан. В архиве содержится богатый фонд документов по различным направлениям, но наше внимание привлекли материалы эпистолярного наследия известного краеведа Н.В. Антончева. На протяжении многих лет Н.В. Антончев изучал и собирал материалы по истории города и области. Ученый вел большую работу в области краеведения и популяризации культурного наследия города и области, что позволило сохранить большой пласт документального материала, требующего изучения. Еще будучи студентом сельскохозяйственного института города Целиноград, автор в 1977 году проходил учебно-обмерную практику в селе Спасском под руководством областного отдела охраны памятников истории и культуры, что повлияло на желание дальнейшего изучения памятника старины и подготовку материалов в рамках студенческого о необходимости ремонта и дальнейшей реставрации. Ценность этих материалов в том, что в них присутствуют ранее не опубликованные сведения, позволяющие изучить отдельные стороны развития церковно-приходского строительства

в Акмолинской области на основе полевых исследований, сохранившихся фотоматериалов и публикаций самого автора.

В работе использован исторический метод, позволяющий рассмотреть вопрос строительства церкви в связи с увеличением численности переселенцев и необходимости реализации религиозных потребностей. Принцип объективности делает возможным рассмотрение процесса строительства и дальнейшего использования здания церкви в соответствии с объективной исторической действительностью того или иного периода.

Степень изученности темы

Вопросами развития православной церкви в казахской степи, строительством церквей и школ занимался ряд исследователей, среди которых можно назвать Ю. Борзилова (Борзилов, 2016), М.М. Ларионова (Ларионов, 2019), Ю.А. Лысенко (Лысенко, 2022), С.И. Ковальская, С.В. Любичанковский (Ковальская, Любичанковский, 2019) и ряд других исследователей. В большей степени авторы затрагивали общие вопросы распространения православия и строительства церковных учреждений с точки зрения распространения российского влияния и борьбы с сектантами (Лысенко: 2022). История строительства церквей в Акмолинской области, с точки зрения деятельности Омской епархии, довольно подробно изучено авторами с позиции политики аккультурации на примере отдельных переселенческих сел. Авторы ввели в оборот довольно большой блок архивных материалов по вопросам строительства и взаимодействия местных властей с Омской духовной консисторией (Ковальская, Любичанковский, 2019).

Стоит отметить работу и по южной части Восточного Казахстана, где раскрыты вопросы контроля религиозных центров по открытию новых приходов и церквей, освещения в соответствии с церковными нормами и условия финансирования (Ларионов, 2019). В то же время следует сказать о том, что нет работ по деревянному церковному строительству в виду того, что в степи таких зданий не было в большом количестве; довольно быстро распространилось строительство кирпичных церквей. И до нашего времени на всей территории республики найти такие здания довольно проблематично. Но изучение процесса строительства, функционирования и рассмотрение вопросов об их реконструкции дает возможность открыть слабо изученные страницы истории архитектуры и духовного развития региона.

Обсуждение материала

Сегодня село Спасское Атбасарского района Акмолинской области, ничем не примечательное многонациональное селение, численность населения которого сегодня составляет около 300 человек.

В этом году село празднует свое 130-летие. Это одно из сел, созданных крестьянами-переселенцами из Центральной России и Украины. Место для села было выделено членами первой Акмолинской особой временной партией из казенных земель местечка Саркырама, по названию протекающей здесь реки, в то время довольно полноводной. Место было выбрано очень удобно для ведения сельского хозяйства, так как рядом сливались две реки Саркырама и Жабай.

Село начало быстро развиваться и через пять лет на реке Жабай работали четыре водяные мельницы,

двенадцать ветряных. В селе имелась маслобойка, крупорушка и другие сельскохозяйственные кустарные производства.

Село располагалось в 35 верстах от Атбасара, в ближайших селах также не было церквей и сход местных жителей обратился к местным властям и в Омскую духовную консисторию с просьбой решить вопрос о строительстве церкви. По мнению отдельных авторов строительство церквей являлось существенным фактором в развитии региона (Ковальская, Любичанковский, 2019). Надо заметить, что на строительство церкви и прихода переселенческим властям следовало выделять земельный участок, что иногда было затруднительно ввиду отсутствия свободных земельных наделов, но сельская община готова была выделить на это свои десятины.

Как свидетельствуют документы, желание строительства церкви для реализации религиозных потребностей исходила из желания жителей села, которые выделили участки из своих наделов и готовы были принимать участие в возведении здания церкви. Просьба была утверждена Омской духовной консисторией, и на протяжении трех лет шла активная переписка о выборе проекта, места для постройки, назначении строительной комиссии, времени освещения и обеспечения всем необходимым (ИАОО, Ф.16. Оп.1. Д. 124. Л.3-11).

Проектировал данную церковь, как свидетельствуют материал Омского государственного архива, техник-строитель А.А. Смирнов, состоявший на службе в Омском Епархиальном строительном комитете в качестве техника по наблюдению за церковно-школьным строительством

в Акмолинской области. Чертежи и сметы на строительство не удалось найти, но все же можно утверждать, что по существовавшему в то время порядку проектирования и утверждения проектов он просто не мог не отталкиваться от рекомендованных официальных образцовых проектов (Ларионов, 2019). Проект был разработан на 800 молящихся и утвержден в 1909 году строительным отделением Акмолинского областного правления.

8 мая 1910 года на площади в центре села при стечении большого количества прихожан была торжественно произведена «по чиноположению церковному закладка нового храма» (ИАОО Ф.16. Оп.1. Д. 124. Л.8.).

Строили церковь бригада мастеров под руководством известного в Атбасарском уезде мастера А. Кочева. Бригада А. Кочева специализировалась на постройке деревянных церквей в городе Атбасар, в селе Самарском и других селах уезда. Строительные работы были в августе 1911 года уже были закончены и в акте приема было отмечено: «... тщательно и подробно осмотрено и найдено построенным во всем согласно данному епархиальным начальством плану с соблюдением приличия и сообразности во всех частях и принадлежностях и с надлежащей прочностью» (ИАОО Ф.16. Оп.1. Д. 124. Л.12.).

Деревянная церковь Святителя Иннокентия Иркутского Чудотворца построена в русско-византийском стиле. Характерными признаками данного стиля четко обозначены в архитектуре здания. Это и общий вид фасадов, крестообразный план, большой центральный купол с четырьмя малыми куполами по диагоналям здания.

Церковь села Спасское являлась

Рис.1. Церковь в селе Спасское. 50-е годы XX в. Фото из личного архива Хамзатханова А.А.

Fig.1. Church in the village of Spasskoe. 1950s. Photo from the personal archive of A.A. Khamzatkhonov.

характерным объектом переселенческой деревянной культовой архитектуры начала XX века, воплотившим в своих архитектурных формах последний этап церковного строительства в Российской империи (Лысенко: 2022). По типу – это русская пятиглавая церковь под колокола, так как в ней совмещена церковь и часовня. Композиционно она впитала в себя традиционные приемы древнерусского культового деревянного зодчества.

Ввиду нехватки церковной утвари освещение храма состоялось только весной 1912 года, после того как петербургский чиновник, статский советник С.И. Садиков, пожертвовал новой церкви предметы церковной утвари на сумму около 8000 рублей (ИАООФ.16.Оп.1.Д.124.Л.67.). Подобная

церковь была построена годом позже в селе Самарка Атбасарского уезда, но сохранилось лишь воспоминания о ее существовании. Таким образом, единственным памятником деревянного зодчества в Акмолинской области, сохранившимся до 80-х годов, была церковь в селе Спасское. Именно поэтому она привлекла внимание молодых архитекторов.

Почему же все-таки этот памятник зодчества сохранился? Как свидетельствуют личные записи Н.В. Антончева, в 1937 году в Спасском было организовано отделение «Госсортфонда» и единственное большое помещение, которое можно было использовать как склад для новых сортов пшеницы, было здание церкви. Поэтому эксплуатация церкви

как склада в течение многих лет дало возможность не только существовать зданию вообще, но и заставляло местное руководство поддерживать это существование (ремонт, частичная замена кровли и т.д.).

В газете «Целиноградская правда» в ноябре 1977 года была опубликована статья студентов архитектурного факультета Целиноградского сельскохозяйственного института. Студенты института в рамках практики изучали и исследовали архитектурные памятники Целиноградской области и обратили внимание на плачевное состояние памятника архитектуры в селе Спасское: «В селе Спасское Балкашинского района рядом с трассой союзного значения Целиноград - Кокчетав находится памятник архитектуры - здание церкви. Здание построено народными мастерами в 1911–1914 годах. Студенты архитектурного факультета Целиноградского сельскохозяйственного института во время архитектурной обмерной практики по заданию областного отдела охраны памятников и культуры произвели обмерные работы и выполнили чертеж этого уникального объекта.

После закрытия церкви несколько лет памятник деревянного зодчества эксплуатировался по-разному. Здесь был клуб, потом склад удобрений ядохимикатов. В настоящее время здание пустует и вот по какой причине: вследствие того, что здание много лет эксплуатировалось без всякого досмотра и ухода, оно просто пришло в негодность. Кровля во многих местах прохудилась, крышу заливают дожди, портятся перекрытия, стекла выбиты, оконные и дверные коробки в большинстве отсутствуют. Угол здания

ядохимикатами выжжен и провисает, резьба на окнах выломана. Памятник архитектуры гибнет на глазах у местных жителей, руководства села и района. А в памяти старожилов живут воспоминания о том, что в недалеком прошлом эта церковь была украшением и гордостью села и всей округи. Здание церкви хорошо просматривается с автотрассы и есть вполне реальная возможность организовать здесь музей истории культуры» (Сохраним памятник, 1978).

Тема, которую подняли в средствах массовой информации, обращение общественности о сохранении памятника, заставили местные власти принять решение о ее реставрации, но оно только усугубило ситуацию.

Согласно решению облисполкома № 21 от 13 ноября 1978 года о переносе здания церкви в город Атбасар, реставрации и приспособление его под местный историко-краеведческий музей, начались работы по ее демонтажу.

В августе 1980 года старший научный сотрудник Целиноградского областного музея Н.В. Антончев, будучи в командировке, побывал в селе Спасское и в отчете, ссылаясь на опрос жителей, написал: «Вначале церковь разбирали по порядку, нумеровали детали и увозили, а потом зацепили тросами и растащили тракторами. На месте церкви сейчас груда мусора, валяются обломки деталей здания, декоративные решетки с окон. Жители села возмущены таким отношением к этому памятнику народного зодчества, тем более они видят, что в Атбасаре работ по восстановлению практически не ведется».

Студенты – архитекторы решили внести свой вклад и передали обмерочные чертежные представления

республиканскому объединению «Казреставрация» для разработки проекта. Среди комплекса документов местного краеведа Николая Васильевича Антончева сохранились фотоматериалы, позволяющие представить идеи по реставрации памятника деревянного зодчества, переданные в Казреставрацию в апреле 1979 года, но они так и не были реализованы на практике. Сохранились фото идей и предложений по реставрации памятника.

Фотография, сделанная в ходе обмерочных работ, позволяет представить внешний облик сооружения и его месторасположения.

Как видим, огромное желание сохранить памятник для последующих

поколений, заставил молодых архитекторов изучить огромное количество специальной литературы и проявить настойчивость донести до властей идею о сохранении памятника деревянного зодчества. Возможно, идея и была в свое время поддержана, но в силу обстоятельств, не реализована на деле.

В архивных документах Н.В. Антончева сохранился «Перспективный план ремонта, реставрации памятников истории и культуры Целиноградской области (1987-1990 гг)». В этом плане предусматривалось восстановление Спасской церкви 1987-1988 годах силами мастерской «Целиноградская

Рис.2. Общий вид и место расположения церкви в селе Спасское
Fig.2. General view and location of the church in the village of Spasskoye

Рис.3. Графические предложения по реставрации церкви, выполненные студентами сельскохозяйственного института города Целинограда. 1979

Fig.3. Graphic proposals for the restoration of the church, made by students of the agricultural institute of the city of Tselinograd. 1979

мастерская». Предусматривалось выделение суммы в размере 520 тысяч рублей.

Дальнейшая судьба памятника деревянного зодчества на этом и закончилась. Пролежавшие части деревянного строения в Атбасаре, оказались не востребованы, прошло время и остались лишь воспоминания о церковном зодчестве начала XX века в казахской степи.

Выводы

Таким образом, изучение памятников историко-культурного значения позволило нам получить исторические сведения по истории села, новые представления по вопросам церковного строительства и дальнейшей эксплуатации церковных зданий в антирелигиозный период.

Сохранившиеся сведения по объектам церковного деревянного зодчества дает представление не только о состоянии церковного строительства и влияния православия в целом, а также об уровне развития инженерной мысли, технике строительства, распространения русского византийского стиля. Сведения сохранились и благодаря энтузиазму молодых архитекторов, обративших внимание на архитектурный и объект и попытка привлечь общественность к разрушающемуся памятнику. Представленные ими проекты реставрации расширили представление о сложной конструкции здания. Построенного в первое десятилетие XX века в довольно быстрые сроки, что говорит о профессиональном подходе и желание «всем миром» подключиться к процессу создания храма.

Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2024, ИРН проекта BR 21882346.

Литература

1. Исторический архив Омской области (ИАОО). Ф.16. Оп.1. Д. 124. ЛЛ 1-70. Переписка с Акмолинским областным правлением, Омским управлением государственными имуществами, Спасской сельской управой, сельским обществом об открытии прихода при молитвенном доме в селе Спасское Атбасарского уезда и строительство церкви в селе Спасское.
2. Архив Национального музея Республики Казахстан. Фонд «Письменные источники и информация». Статьи и работы научного сотрудника Н. В. Антончева по краеведению. 1985-1993.
3. Борзилов Ю.П., 2016. Русское деревянное зодчество. Историко-культурное наследие и его педагогические проекции. М.: Мир науки. [Электронный ресурс]. URL: <http://izd-mn.com/PDF/21MNNPM16.pdf> (дата обращения: 15.08.2024)
4. Ковальская С. И., Любичанковский С.В., 2019. Православные церкви Акмолинского уезда на рубеже XIX - XX вв. и их аккультурационное воздействие на развитие Казахской степи // Электронный научно-образовательный журнал «История». Выпуск 1 (75). Том 10. Россия-Казахстан: вехи истории. [Электронный ресурс]. URL: <https://history.jes.su/s207987840002552-6-1/> (дата обращения: 10.08.2024)
5. Ларионов М.М., 2020. Православное церковное зодчество Центральной и Южной части Восточного Казахстана конца XIX – начала XX веков. [Электронный ресурс]. URL: <https://vkoem.kz/index.php/2010-03-09-08-54-46/85-2010-03-09-10-07-22/1110-larionov-mm-lpravoslavnoe-czerkovnoe-zodchestvo-czentralnoj-i-yuzhnoj-chasti-vostochnogo-kazaxstana-koncza-xix-nachala-xx-vekov> (дата обращения: 10.08.2024)
6. Лысенко Ю.А., 2022. История Русской православной церкви в Казахстане (XVIII – начало XX вв.) : учебное электронное пособие. - Барнаул: АлтГУ, 2022. [Электронный ресурс]. URL: <http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/13792/book.pdf?ysclid=m1ekk60dbo320970914> (дата обращения: 18.08.2024)
7. Сохраним памятник культуры. 1978 // Акмолинская правда. 1978. 4 января.

Reference

1. Istoricheskiy arkhiv Omskoy oblasti (IAOO). F.16. Op.1. D. 124. LL 1-70. Perepiska s Akmolinskim oblastnym pravleniye, Omskim upravleniyem gosudarstvennymi imushchestvami, Spasskoy selskoy upravoy, selskim obshchestvom ob otkrytii prikhoda pri molitvennom dome v sele Spasskoye Atbasarskogo uyezda i stroitel'stvo tserkvi v sele Spasskoe. [Historical Archive of the Omsk region (IAOO). F.16. Inv.1. C. 124. Pp. 1-70. Correspondence with the Akmola regional board, Omsk State Property Management, Spasskaya village council, rural society about the opening of a parish at a prayer house in the village of Spasskoye in Atbasarsky district and the construction of a church in the village of Spasskoye.] [in Russian]
2. Arkhiv Nacionalnogo muzeya Respubliki Kazakhstan. Fond «Pismennye istochniki i informaciya» Stati i raboty nauchnogo sotrudnika N. V. Antoncheva po krayevedeniyu. 1985-1993 [Archive of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. The Fund "Written Sources and Information". Articles and works of N. V. Antonchev, a researcher in local history. 1985-1993] [in Russian]

3. Borzilov Yu.P., 2016. Russkoe derevyannoe zodchestvo. Istoriko-kulturnoe nasledie i ego pedagogicheskie proekcii [Russian wooden architecture. Historical and cultural heritage and its pedagogical projections]. M.: Mir nauki. [E-source]. URL: <http://izd-mn.com/PDF/21MNNPM16.pdf> (Accessed: 15.08.2024) [in Russian]

4. Kovalskaya S.I., Lyubichankovskij C.B., 2019. Pravoslavnye cerkvi Akmolinskogo uezda na rubezhe XIX - XX vv. i ih akkulturacionnoe vozdejstvie na razvitie Kazakhskoj stepi [Orthodox churches of Akmola county at the turn of the XIX - XX centuries and their acculturation impact on the development of the Kazakh steppe] // Elektronnyj nauchno-obrazovatelnyj zhurnal «Istoriya». 1 (75). Vol. 10. Rossiya-Kazakhstan: vehi istorii. [E-source]. URL: <https://history.jes.su/s207987840002552-6-1/> (Accessed: 10.08.2024) [in Russian]

5. Larionov M.M., 2020. Pravoslavnoe cerkovnoe zodchestvo Centralnoj i Yuzhnoj chasti Vostochnogo Kazakhstana konca XIX – nachala XX vekov [Orthodox church architecture of the Central and Southern parts of East Kazakhstan in the late XIX – early XX cc.]. [E-source]. URL: <https://vkoem.kz/index.php/2010-03-09-08-54-46/85-2010-03-09-10-07-22/1110-larionov-mm-lpravoslavnoe-czerkovnoe-zodchestvo-czentralnoj-i-yuzhnoj-chasti-vostochnogo-kazaxstana-koncza-xix-nachala-xx-vekov> (Accessed: 10.08.2024) [in Russian]

6. Lysenko Yu.A., 2022. Istoriya Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Kazakhstane (XVIII – nachalo XX vv.) [The history of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (XVIII – early XX centuries)]. Barnaul: AltGU. [E-source]. URL: <http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/13792/book.pdf?ysclid=m1ekk60dbo320970914> (Accessed: 18.08.2024) [in Russian]

7. Sohranim pamyatnik kultury. 1978 [Let's preserve the cultural monument] // Akmolinskaya pravda. 1978. January, 4. [in Russian]

Кошман Т.В

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

e-mail: t.koshman2015@yandex.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚМОЛЫ ОБЛЫСЫ СПАССКОЕ АУЫЛЫНДАҒЫ АҒАШ СӘУЛЕТ ЕСКЕРТКІШІНІҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада Ақмола облысы, Атбасар ауданы, Спасское ауылының дамуы туралы баяндалады. Тарихи-мәдени мұраны шіркеулік ағаш сәулет өнерінің нысандары арқылы көрсету, материалдық және ұлттық рухани мәдени мұраны кеңінен ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысымыздың негізгі нысаны - XX ғасырдың 80-жылдарына дейін ауылда орналасқан ағаштан жасалған шіркеудің құрылысының тарихы болмақ. Ағаштан жасалған сәулет өнерінің бірегей ескерткіші аталмыш кезеңнің тарихи-мәдени маңызы бар ескерткіштерінің бірі болған. Ғимарат архитектурасының жеке формаларының сұлулығы мен кемелділігі дәстүрлі орыс ағаш сәулет өнеріне тән жалпы пропорционалды құрылымға байланысты белгілі бір эстетикалық құндылыққа ие. 80-жылдардың басында бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалымен тарихи ескерткішті сақтау қажеттігі туралы мәселе көтерілді. Жергілікті билік ғимаратты бұзып, облыс орталығы Атбасар қаласына көшіру, тарихи-өлкетану мұражайына

орналастырып қалпына келтіру туралы шешім қабылдады. Шіркеудің бөлшектелген құрылысы, бірнеше жыл өтсе де қалпына келтірілмеген.

Өлкетануматериалдарының ішінде шіркеуғимаратын қалпына келтіруге әрекет жасаған өлкетанушы, облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қызметкері Н.В.Антончевтің құжаттар топтамасы анықталды. Омбы облысының тарихи мұрағатының қорында жергілікті билік органдарының Омбы рухани консисториясымен шіркеу құрылысы мәселелері бойынша құжаттар сақталған.

Кілт сөздер: өлкетану, шіркеу, тарих, рухани консисториясы, көне дәуірлер, византия стилі

Дәйексөз үшін: Кошман Т.В. XX ғасырдың басындағы Ақмола облысы Спасское ауылындағы ағаш сәулет ескерткішінің тарихы // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 143-154 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.09>

Koshman T.V

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

e-mail: t.koshman2015@yandex.ru

HISTORY OF A WOODEN ARCHITECTURE MONUMENT FROM THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN SPASSKOE VILLAGE OF AKMOLA REGION

Abstract. The article discusses the development of the Spasskoe village in Atbasar district, Akmola region. By presenting the historico-cultural heritage through objects of church wooden architecture, it provides an opportunity to reveal the national heritage of material and spiritual culture more extensively.

The main object of our study was the history of a wooden church construction, which existed in the village until the 80s of the 20th century.

A unique monument of wooden architecture was once among the monuments of historico-cultural significance. The architecture of the building represented a certain aesthetic value, beauty and perfection of individual forms, general proportional structure in the characteristic traditions of Russian wooden architecture.

In the early 80s, under the influence of the media, the question of the historical monument preservation need arose. Local authorities decided to dismantle the building and move it to the regional center - Atbasar city for restoration and placement of exhibits of the local history museum in it. The church building was kept dismantled for several years but was never restored. Among the documentary local history materials of the local history expert N.V. Antonchev, an employee of the Regional Museum of History and Local History, a set of documents related to attempts of drawing attention to the church building

restoration possibility was identified. The funds of the Historical Archive of the Omsk Region contain materials characterizing the interaction of local authorities with the Omsk Spiritual Consistory on issues of church and parish construction.

Keywords: local history, church, history, spiritual consistory, old-timers, Byzantine style

For citation: Koshman T.V. History of a wooden architecture monument from the beginning of the 20th century in Spasskoe village of Akmola region// Madeni mura. 2024. №3 (106). 143-154 p. (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.09>

Сведения об авторе:

Кошман Татьяна Васильевна, магистр, старший преподаватель кафедры археологии и этнологии Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ORCID: 0000-0002-2005-9849

Scopus ID: 57219354959

Автор туралы мәлімет:

Кошман Татьяна Васильевна, магистр, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, археология және этнология кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

ORCID: 0000-0002-2005-9849

Scopus ID: 57219354959

Information about author:

Koshman Tatyana, master's degree, senior lecturer of the Department of Archeology and Ethnology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-2005-9849

Scopus ID: 57219354959

¹Әжіғали С.Е., ¹Әшім Б.Ә.*

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы, Қазақстан

*e-mail: ashim.baglan@gmail.com

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕ ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Мақалада Қостанайдың солтүстік аудандарында 2024 жылдың мамыр айының соңы және маусым айында жүргізілген Қостанай этноархеологиялық экспедициясының қысқаша есебі жарияланып отыр. Аталған экспедиция Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстанның далалық аймағы мен диаспора аумағындағы ескерткіштерді этноархеологиялық (этноархитектуралық) зерттеудің методикасы» атты ғылыми жобасы (жетекшісі т.ғ.д. проф., С.Е. Әжіғали) аясында ұйымдастырылды. Қостанай облысының солтүстігінде орналасқан Қостанай, Меңдіқара және Федоровка аудандарына қарасты Тобыл өзенінің сол жағалауы, Үй (Ой) өзенінің бойы және Тоғызақ өзенінің Үй өзеніне құяр сағасының төңіректерінде шоғырланған қазақтардың көне зираттары, XIX ғ. ортасы – XX ғ. 20–30 жж. жататын дәстүрлі құлпытастар және қыстаулар туралы тың материалдар қысқаша берілген.

Дәйексөз үшін: Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә. Қостанай облысының ескерткіштерінде этноархеологиялық жаңа зерттеулер // Мәдени мұра. 2024. № 3 (106). 155-163 б.(қаз.)

DOI: DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.10>

2024 жылдың мамыр айының соңы және маусым айында (30.05 – 29.06.2024 ж.) Қостанай облысының солтүстік аудандарында «Қостанай этноархеологиялық экспедициясы» (ҚостЭАЭ) далалық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Экспедиция Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстанның далалық аймағы мен диаспора аумағындағы ескерткіштерді этноархеологиялық (этноархитектуралық) зерттеудің методикасы» атты ғылыми жобасы аясында ұйымдастырылды. Жобаның жетекшісі т.ғ.д., проф. С.Е. Әжіғали

экспедицияның дайындық жұмысына және далалық зерттеу кезінде тікелей жетекшілік жасады. Далалық зерттеу отрядының құрамында 4 маман қатысты: экспедицияның басшысы этноархеолог және этнограф Б.Ә. Әшім, этноархеолог-картограф М.С. Бектасов, эпиграфика маманы (арабист) Т. Талғат және этнограф Д.Ж. Жайлыбай (жалданған машинаның жүргізушісі болды).

Экспедицияның басты мақсаты – Қостанай облысының солтүстік аудандарында шоғырланған қазақ ескерткіштерін этноархеологиялық тұрғыда зерттеу. Нақтырақ айтқанда,

қазақтардың XIX ғ. ортасы – XX ғ. 20–30 жж. жататын зираттары мен қыстаулары экспедицияның негізгі зерттеу нысаны болып табылды. Сонымен қатар, ескерткіштанулық ізденістердің басқа да басты нысандардың қатарына жататын жылжымайтын ескерткіштердің бірі – қазіргі заманғы зираттарды да (дәстүрлі сипаттағы) тіркеу және кешенді далалық экспедицияның маңызды зерттеу жұмыстардың бірі этнографиялық мәліметтер жинақтау болды.

Айта кету керек, биылғы жылы қатты су тасқыны мен басқа да жағдайлардан зардап шеккен аудандарда жол жүру қиындықтарына байланысты, экспедиция жұмысының маршруты біршама қысқарды. Экспедицияның маршруты Қостанай облысының солтүстігінде орналасқан Қостанай, Меңдіқара және Федоровка аудандарында жүрді, яғни Ертістің сол жақ ірі саласы – Тобыл өзенінің сол жағалауы, Үй (Ой) өзенінің бойы және Тоғызақ өзенінің Үй өзеніне құяр сағасының төңіректері қамтылды.

Далалық зерттеу жұмысы Қостанай және ішінара Меңдіқара аудандары аумағынан басталды. Онда Тобыл өзенінің сол жағалауы бойында орналасқан, Қостанай ауданына қарасты Алтындала, Еңбек, И.Ф. Павлов, Майалап, Надеждинка және Меңдіқара ауданының Молодежный, Буденновка, Введенка, Милютинка (қазір таратылған ауыл), Загаринка ауылдарының төңіректеріндегі қазақ зираттары мен қыстаулары тіркелді.

Аталғанауылдардың төңіректерінде тіркелген қазақ зираттары мен қыстауларының басым бөлігі археологиялық нысанға айналған. Мәселен, Тобыл өзенінің жағалауында,

Алтындала ауылынан солтүстікке қарай 3 км жерде орналасқан **Алтыбас қыстауы** анықталды. Информатор Г. Ахметбекованың (Алтындала ауылының тұрғыны, 1979 ж. т., руы қыпшақ) айтуынша Алтыбас қыстауында ата-бабалары тұрған. XX ғ. 30 жж. Орынборға көшіп кетіп, соғыс жылдарынан кейін осы төңірекке қайтып келген. Анықталған қыстаудың орны Тобыл өзенінің бойымен, солтүстіктен оңтүстік бағытта созыла орналасып, оның орындары шағын төбешікке айналған көптеген құрылыстардың іздері ғана сақталған (бірі төртбұрышты екі бөлмелі, кейде дөңгелене келген). Оңтүстігінде бір шақырымнан кейін қыстаудың ескі зираты орын тепкен. Оның жан-жағын қоршай ор іздері және төмпешік күйінде қалған моланың орындары жатыр. Экспедиция кезінде Тобыл өзенінің сол жағалауында бұндай қазақ қыстау орындарының 4, қазақ зираттарының 13 есепке алынды. Ал, мұнда тіркелген қазақ зираттарының ерекшелігі (көне және қазіргі заманғы), ең алдымен жан-жағы жағалай терең ормен қоршалған және ескі бейіттің орындарының басым бөлігі төмпешік үйінді түрінде (бірі сопақша, бірі дөңгелене) сақталған және қоршау рөлін атқарған ескі ордың іздері анық байқалады. Мысалы, **Майалап ауылының зиратын** айтар болсақ, оның орналасу жоспары төртбұрышты болып келген, жан-жағын қоршай терең ор қазылған (Сур. 1). Шығыс бөлігінде қақпасы және оңтүстік-шығыс бұрышында зират үй (моланы қазуға қолданылатын құрал-жабдықтарды сақтайтын шағын бір-екі бөлмелі үй деуге болады) салынған. Зират екі бөліктен тұрады: біріншісі, XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басына жататын ескі

Сур.1. Майалап ауылының зираты. Жоғарыдан, оңтүстік-батыстан көрінісі. Дронмен түсірген М.С. Бектасов.

Fig.1. Cemetery of Mayalap village. View from above, from the southwest. Drone photo by M.S. Bektasov.

бөлігі, екіншісі қазіргі заманғы, яғни соғыс жылдарынан кейінгі жерлеулер. Ескі бейіттің орындары зираттың орталық бөлігінде орналасқан. Оның барлығы дерлігі төмпешік үйіндіге айналған. Орта тұсында XIX ғ. екінші жартысына жататын (1860 ж.) дәстүрлі *арабграфикалы жалғыз құлпытас сақталған* (Сур. 2). Құлпытас гранит тастан қойылған, батыс бетінде жиек сызық ішінде араб жазуы (қадімше) қашалған. Информатор А.Байдалиннің (Майалап ауылының тұрғыны, 1960 ж. т.) айтуынша, жергілікті халық бұл құлпытасты киелі санайды, зиярат етушілердің қарасы көп және «Мінәсіп

әулие», дейді. Расында да, құлпытастың төртбұрышты темір қошауында көптеген ақ матаның жыртысы «ақтық» байланған. Айта кету керек, бұл өлкеде тағы бір осындай ескі құлпытас (1890 ж.) Қызылту ауылының батысында 3 км жердегі қазақ зиратында тіркелді. Ал екіншісі, зираттың қазіргі заманғы бөлігі көне бейіттің жан-жағын қоршай шоғырланған. Барлығы дерлігі төртқұлақ түрінде темір қоршаудан, күйдірілген кірпіштен және силикаттан тұрғызылған. Арасында, арабша жазу дәстүрі сақталған XX ғ. 50–60 жж. цементтен құйылған құлпытастар да кездеседі.

Сур.2. Майалап ауылы зиратындағы сақталған дәстүрлі құлпытас (1860 ж.). Солтүстік-батыстан көрінісі. Суретті түсірген Б.Ә. Әшім.

Fig.2. The traditional surviving tombstone in the cemetery of Mayalap village (1860). View from the northwest. Photo by B.A.Ashim

Сур.3. Қабір басына шаншылған сырық (сайғақ): қоршаудың ішінде. 2014 ж. Оңтүстік-батыстан көрінісі. Суретті түсірген Б.Ә. Әшім.

Fig.3. A pole (saighak) placed at the head of the grave: inside of the fence. 2014. View from the southwest. Photo by B.A.Ashim

Экспедиция кезінде осы өңірде тағы бір назарымызды аудартқан жайт, қабір басына белгі ретінде қойылған таяқ немесе діңгек ағаш болды (Сур. 3). Оның ерекшелігі қабір басына таяқты шаншып және оның жоғарғы бөлігі үшкірленген (найза ұшы секілді). Ғылыми-көпшілік әдебиеттерде мұндай қабір басына шаншып қойған таяқты/ағашты «сырық» немесе «сайғақ» деп аталады. Сонымен қатар, кейбірінде шаншылған таяқтың ұшар басы «аша» болып келген түрі де (*аша ағаш*) кездеседі. Бұндай сырықтар негізінен қазіргі заманғы зираттардың қабір басынан көбірек ұшырасады.

Кешенді экспедицияның келесі маршруты Федоров ауданына қарасты

Үй (Ой) өзенінің бойында орналасқан Үй, Байқайын, Жыланды, Кеңарал ауылдарында жалғасып, одан әрі Тоғыззақ өзенінің Үй өзеніне құяр сағасындағы Новостройка, ескі Тоғыззақ ауылдарының төңіректерінде далалық зерттеу жұмысы сәтті аяқталды.

Үй және Тоғыззақ өзендерінің бойында 14 қазақ зираты және 7 қыстау анықталды. Тіркелген зираттардың сипаттамасы әдеттегідей жан-жағы жағалай ормен қоршалған, ескі бейіттің орындары төмпешік күйінде сақталған және қазіргі заманғы жерлеулер темір қоршаудан, қызыл кірпіштен және силикаттан тұрғызылған. Алайда, есепке алынған зираттардың ішінде *Тақтай, Кілен*

Сур.4. Тақтай қорымының ескі бөлігіндегі дәстүрлі құлпытастар. Батыстан көрінісі.
Суретті түсірген Б.Ә. Әшім.

Fig.4. Traditional tombstones in the old section of the Taqtai cemetery. View from the west.
Photo by B.A.Ashim

арал, Қыжық елі қорымдарында және Мешіт ауылы зиратында XIX ғ. ортасы – XX ғ. 20–30 жж. жататын дәстүрлі құлпытасар көп кездесті (Сур. 4). Жалпы саны 200 жуық құлпытас тіркелді. Аталған қорымдарда методика бойынша кешенді түрде далалық этноархеологиялық тұрғыдан толық, жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілді: ең алдымен GPS мәліметі тіркелді, әрбір нысанда көне құлпытасарға нөмір қойылды, жүйелі фототіркеу жасалды, жалпылама сипаттама жазылды, нөмір бойынша толықтай араб графикалық жазулары оқылды, құлпытасарда бейнеленген этнографиялық суреттер жиналды, фотограмметрия әдісі бойынша кейбір құлпытасардың өлшемі алынды. Сонымен қатар, әрбір нысанның орналасу жоспарын түсіру үшін дрон арқылы жоғарыдан бірнеше кадр түсірілді.

Айта кету керек, бұл өлкедегі жақсы сақталған ескерткіш түрі – құлпытасар. Құлпытасардың пошымы ұшар басы доғал және жалпақай эпиграфикалық болып келген, басым бөлігі гранит тастан қойылған. Олардың орташа биіктігі 1,5 м бастап 2 м дейін. Араб графикалық жазулары (ескі қадімше) жақсы сақталған. Негізгі жазу құлпытастың батыс бетінде қашалған: әдеттегідей марқұмның мәліметі беріледі, жоғарғы бөлікте Құран сүрелер және кей жағдайда марқұмға арналған өлең-шумақтарда кездеседі. Эпиграфика тарихи-этнографиялық және филологиялық тұрғыда маңызды әрі кешенді дерек болып табылады. Сондықтан да, экспедиция барысында құлпытасардың араб графикалық жазуларын оқу және оны жүйелі түрде тіркеу жұмыстарына аса мән берілді.

Дәстүрлі ескі құлпытасардың батыс

бетінде бедерленген жиек сызық ішінде араб графикалық жазумен қатар, діни (культтік) суреттерде бедерленген. Ең алдымен, мұсылмандықтың символы болып табылатын айшықтың суреті кең таралған. Құлпытастың жоғарғы бөлігінде, араб графикалық жазудың үстінде оңынан тұрған айшықтың суретін қашау көп кездеседі. Сондай-ақ, ұшар басында айшығы бар мешіт мұнарасына ұқсатып бедерленген суреттерде ұшырасады (Сур. 5). Әрбір дәстүрлі құлпытастың батыс бетінде қашалған ақпараттық текстураның барлығы дерлігі жиек сызығы ішінде орналасқан. Кейбір құлпытасарда жиек сызығының төменгі бөлігі мүйіз өрнегімен бедерленген.

Сонымен қатар, Федоровка ауд. Тоғызақ ауылының оңтүстік-батысында 3 км жерде орналасқан **Қыжық елі қорымында** ағаштың суреті бедерленген құлпытас (1878 жылғы, № 1 нысан) тіркелді. Құлпытастың батыс бетінде, араб графикалық жазудың жоғарғы бөлігінде, екі ағаштың суреті салынған (Сур. 6). Бұндай ағаштың суреті құлпытаста бедерленуі сирек жағдай. Дегенмен, осы ретте ескерер жайт, С.Р. Лаптев деген омбылық өлкетанушы 1950 жж. Қазақстанның солтүстік өлкелерінде этнографиялық мәліметтер жинай жүріп, қазақтардың жалғыз өсіп тұрған ағашты киелі санайтынын, шаппайтынын және есесіне оны сақтайтыны туралы мәлімет қалдырған. Сондықтан да, далада жалғыз тұрған ағашты қазақтар киелі санап, кейде ақтық байлайтын да болған. Бұл өлкеде моланың басына ағаш отырғызу кең таралған. Экспедиция кезінде қазіргі заманғы зираттардың басым бөлігінде моланың басына ағаш отырғызу жиі ұшырасты.

Сур.5. Тақтай қорымы. 1913 ж. құлпытас.
Солтүстік-батыстан көрінісі.
Суретті түсірген Б.Ә. Әшім.

Fig.5. Taqtai cemetery. Tombstone of 1913.
View from the northwest. Photo by B.A.Ashim

Сур.6. Қызық елі қорымы. 1878 ж. құлпытас.
Жоғарғы бөлігінде екі ағаштың суреті
бедерленген. Батыстан көрінісі.
Суретті түсірген Б.Ә. Әшім.

Fig.6. Kyzhyq tribe cemetery. Tombstone of 1878.
The upper part features engravings of two trees.
View from the west. Photo by B.A.Ashim

Өлкеде есепке алынған қыстау орындарының барлығы дерлігі жойылуға айналған. Топографиялық тұрғысынан қарағанда қыстаулар өзен бойын жағалай екі-үш шақырымға дейін созыла орын тепкен. Қыстаулардың планировкасында шағын екі бөлме кейде оданда көп бөлмелі үйлердің және басқа да құрылыстың іздері төмпешік күйінде сақталған.

Қостанай облысында жүргізілген этноархеологиялық зерттеулер барысында көптеген маңызды

мәліметтер жинақталды. Дегенмен, өңірдің әлі күнге дейін сақталған ескі зираттарды, қыстау орындарының қалдықтарын этноархеологиялық және этномәдени тұрғыда, сондай-ақ эпиграфикасы мен ерекше эпитафияға толы құлпытастарды этнографиялық, тарихи-филологиялық жағынан кешенді зерттеу жұмыстарын жалғастыру, қазақ ескерткіштерінің картасын даярлау алдағы ізденістердің басты мақсаты болып табылады.

¹Ажигали С.Е., ¹Ашим Б.А.*

¹Институт истории и этнологии им. Ш.Ш.Уалиханова

Алматы, Казахстан

*e-mail: ashim.baglan@gmail.com

НОВЫЕ ЭТНОАРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье опубликован краткий отчет Костанайской этноархеологической экспедиции, проведенной в северных районах Костаная в конце мая и июне 2024 года. Данная экспедиция представляет собой научный проект Института истории и этнологии им. Ш. Ш. Уалиханова «Методика полевых этноархеологических (этноархитектурных) исследований памятников степной зоны Казахстана и территории диаспоры» (руководитель – д. и. н. проф., С. Е. Ажигали). Кратко представлены материалы о древних могилах казахов, расположенных на севере Костанайской области в районах Костанайском, Мендыкаринском и Федоровском, на левом берегу реки Тобол, в районе устья реки Уй (Ой) и впадения реки Тогызак в реку Уй, середина XIX – 20-30 гг. XX в., традиционных надгробиях и зимовках.

*Для цитирования: Ажигали С.Е., Ашим Б.А. Новые этноархеологические исследования памятников в Костанайской области // Мәдени мұра. 2024. № 3 (106). 155-163 с.(каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.10>*

¹Azhigali S.E., ¹Ashim B.A.*

¹Institute of History and Ethnology named after. Sh.Sh.Ualikhanov

Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ashim.baglan@gmail.com

NEW ETHNOARCHAEOLOGICAL STUDIES OF MONUMENTS IN KOSTANAY REGION

Absrtact. The article contains a brief report of the Kostanay ethnoarchaeological expedition conducted in the northern regions of Kostanay in late May and June 2024. This expedition is a scientific project of the Ualikhanov Institute of History and Ethnology "Methodology of field ethnoarchaeological (ethnoarchitectural) studies of monuments of the steppe zone of Kazakhstan and the territory of the Diaspora" (head, Doctor of Historical Sciences, Prof., S. E. Azhigali). The materials on the ancient graves of Kazakhs located in the north of Kostanay region in the areas of Kostanay, Mendykara and Fedorovsky, on the left bank of the Tobol River, near the mouth of the Uy River and the confluence of the Togyzak River into the Uy River, mid of the 19th – 20-30s of the 20th century, traditional tombstones and wintering grounds are briefly presented.

For citation: Azhigali S.E., Ashim B.A. New ethnoarchaeological studies of monuments in Kostanay region // Madeni mura. 2024. № 3 (106). 155-163 p. (in kaz.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.10>

Авторлар туралы мәлімет:

1. Серік Ескендірұлы Әжіғали, т.ғ.д., профессор, этнолог, этноархеолог, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ Этнология және антропология бөлімінің бас ғылыми қызметкері, Қазақ ескерткіштану мәселелерінің ҒЗО жетекшісі, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-6209-4618

2. Бағлан Әбдірахманұлы Әшім, этнограф-ескерткіштанушы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ Этнология және антропология бөлімі, Қазақ ескерткіштану мәселелерінің ҒЗО ғылыми қызметкері Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-9334-3229

Сведения об авторах:

1. Серик Ескендирулы Ажигали, д.и.н., профессор, этнолог, этноархеолог, главный научный сотрудник Отдела этнологии и антропологии, руководитель НИЦ проблем казахского памятниковедения ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-6209-4618

2. Бағлан Абдрахманұлы Ашим, этнограф-памятниковед, научный сотрудник Отдела этнологии и антропологии, НИЦ проблем казахского памятниковедения ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-9334-3229

Information about the authors:

1. Serik Azhigali, Doctor of Historical sciences, Professor, ethnologist, ethnoarchaeologist, chief researcher of the Department Ethnology and Anthropology, the head of the Research Center “Problems of Kazakh Monument Studies” of Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-6209-4618

2. Baglan Ashim, ethnographer-monument specialist, researcher of Department of Ethnology and Anthropology and the Research Center “Problems of Kazakh Monument Studies” of Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-9334-3229

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Сыдыков А.Ж.
Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Редакторлар – Оспанова А.К.,
Султанова А.К.,
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Басуға 21.09.2024 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Байсейітова к., 114/2
377-074, 87024848813.

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

